

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Schramek László

Pestisjárvány a szabadságharc árnyékában.

Pest-Pilis-Solt vármegye
esettanulmánya (1709–1712)

Reszegi Zsolt

Lángszórók alkalmazása
a Magyar Királyi Honvédségben. II. rész

Réfi Attila

Vántsits János huszár strázsamester
feljegyzései és elmékedései
(1784–1802). II. rész

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum
of Military History

Established in 1888

Editor in Chief László Pásztí
Editor Zsófia Medgyes

Editorial Board

János B. Szabó, Tibor Balla,
Attila Bonhardt, Norbert C. Tóth, István Czigány,
Tamás Csikány, Pál Germuska, Róbert Hermann
(President), Csaba Horváth, Miklós Horváth,
Gyula Kedves, József Kelenik, Katalin Mária
Kincses, Gábor Kiss, Balázs Lázár, Ferenc
Lenkefi, Roland Maruzs, Kálmán Mészáros,
István Nagy-L., Imre Okváth, Ferenc Pollmann,
Gergely Pál Sallay, Sándor Szakály, Norbert
Számvéber, László Tóll, János Varga J.,
László Veszprémy

Special Consultants

Gábor Ágoston, Tibor Hajdu, György Markó,
Géza Pálffy, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš,
Ferenc Tóth

Published by the Institute and Museum
of Military History of
the Ministry of Defence
29/B Kerepesi út Budapest 1087 Hungary
Postal address: PO Box 431, Budapest H-1438

Editorial and Publishing Office

29/B Kerepesi út Budapest 1087 Hungary
Postal address: PO Box 431, Budapest H-1438

E-mail:

hadtortenelmi.kozlemenyek@gmail.com

Electronic version:

<https://epa.oszk.hu/00000/00018>

Subscription fee
4800 HUF annually, 1200 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt.
Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Hírlapterjesztési Központ
1 Orczy tér Budapest H-1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und
Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: László Pásztí
Redakteur: Zsófia Medgyes

Redaktionskomitee

János B. Szabó, Tibor Balla,
Attila Bonhardt, Norbert C. Tóth, István
Czigány, Tamás Csikány, Pál Germuska, Róbert
Hermann (President), Csaba Horváth, Miklós
Horváth, Gyula Kedves, József Kelenik, Katalin
Mária Kincses, Gábor Kiss, Balázs Lázár, Ferenc
Lenkefi, Roland Maruzs, Kálmán Mészáros,
István Nagy-L., Imre Okváth, Ferenc Pollmann,
Gergely Pál Sallay, Sándor Szakály, Norbert
Számvéber, László Tóll, János Varga J.,
László Veszprémy

Beratungsausschuss

Gábor Ágoston, Tibor Hajdu, György Markó,
Géza Pálffy, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš,
Ferenc Tóth

Herausgegeben vom Institut und Museum
für Militärgeschichte des Ministeriums
für Landesverteidigung
29/B Kerepesi út Budapest 1087 Hongrie
Adresse postale: PO Box 431, Budapest H-1438

Redaktion und Verlagsbüro

29/B Kerepesi út Budapest 1087 Hongrie
Adresse postale: PO Box 431, Budapest H-1438

E-Mail-Adresse:

hadtortenelmi.kozlemenyek@gmail.com

Internetversion:

<https://epa.oszk.hu/00000/00018>

Abonnement
4800 HUF/Jahr, 1200 HUF/Vierteljahr

Vertrieb

Magyar Posta Rt.
Geschäfts- und Logistikzentrum

Abonnement für das Ausland im Büro für Zeitungsabonnements

Hírlapterjesztési Központ
1. Orczy tér Budapest H-1089 Ungarn
Postanschrift: H-1900 Budapest,
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

138. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2025. 3. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bálint Ferenc, főmuzeológus (Hadtörténeti Múzeum); *Gulyás Adrienn*, PhD-hallgató (KRE TDI); *Harangi Flórián*, régész-muzeológus (MNMKK MNM Nemzeti Régészeti Intézet); *Kemény Krisztián*, levéltáros (Hadtörténelmi Levéltár); *Mohácsi Zoltán*, könyvtáros (Hadtörténeti Könyvtár); *Nagy Zsolt*, főosztályvezető (MNMKK MNM, Országos Képzési és Vizsgáztatási Központ); *Nagy-L. István*, PhD, kutató (Hadtörténeti Intézet); *Réfi Attila*, PhD, tudományos főmunkatárs, kutatócsoport-vezető (KRE); *Reszegi Zsolt*, PhD, levéltáros (Hadtörténelmi Levéltár); *Schramek László*, PhD, levéltárvezető (Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára); *Szeibert-Erdős András*, tudományos munkatárs (Erőszakkutató Intézet); *Tóser Márton*, PhD, történész

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Márkus Andrea* (francia), *Medgyesy Zsófia* (angol), *Nasinszky Dezső* (orosz) és *Zachar Viktor* (német) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Az MTA IX. Osztály Hadtudományi Bizottsága által „A” kategóriába sorolt, referált folyóirat

Főszerkesztő: *Pásztai László*
Szerkesztő: *Medgyesy Zsófia*

Szerkesztőbizottság:

B. Szabó János, Balla Tibor, Bonhardt Attila, C. Tóth Norbert, Czigány István, Csikány Tamás, Germuska Pál, Hermann Róbert (a szerkesztőbizottság elnöke), *Horváth Csaba, Horváth Miklós, Kedves Gyula, Kelenik József, Kincses Katalin Mária, Kiss Gábor, Lázár Balázs, Lenkefi Ferenc, Maruzs Roland, Mészáros Kálmán, Nagy-L. István, Okváth Imre, Pollmann Ferenc, Sallay Gergely Pál, Szakály Sándor, Számvéber Norbert, Töll László, Varga J. János, Veszprémy László*

Tanácsadó testület:

Ágoston Gábor, Hajdu Tibor, Markó György, Pálffy Géza, Erwin A. Schmidl, Vladimir Segeš, Tóth Ferenc

Kiadja: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum

A kiadásért felel: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

© Szerzők, fordítók, szerkesztők, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2025

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1087 Budapest, Kerepesi út 29/B. Postacím: 1885 Budapest, Pf. 25.

E-mail: hadtortenelmi.kozlemenyek@gmail.com

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: egy évre 4800 Ft, negyedévre 1200 Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).

További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Az egyes folyóiratszámok megvásárolhatók a kiadónál: konyv@mail.militaria.hu

KÖZLEMÉNYEK

SCHramek László

PESTISJÁRVÁNY A SZABADSÁGHARC ÁRNYÉKÁBAN

Pest-Pilis-Solt vármegye esettanulmánya (1709–1712)

A pestis a 14. század közepétől kezdve rettegett látogatója volt az európai kontinensnek, megjelenése gyakran a nagyobb háborúkat követte. A 17. század végére az orvosok a megfigyeléseik alapján értékes megállapításokra jutottak ezen járványokkal kapcsolatban. Tudunk arról, hogy négy orvos is készített feljegyzéseket az Erdélyben 1708-ban, majd Magyarországon egy esztendővel később kezdődött járványról (Johann Christof Ausfeld szegedi, Laurentius Stocker budai, Minzenvider pécsi és Johann Bernhard Stehr erdélyi katonai orvos).¹ A területen felhalmozódó tudás hatott az államigazgatás működésére, a kibocsájtott rendeletekre. Tudták, hogy a betegek elkülönítése gátolhatta a járvány terjedését, vagyis a fertőzött területek szeparálása segíthetett megóvni a még nem fertőzött vidékeket. Ezeket a lépéseket az államigazgatás is megpróbálta kötelező erővel érvényre juttatni. I. Lipót 1679-ben – az akkor pusztító járvány miatt – egy igen részletes rendeletet adott ki a pestis elleni védekezés feladatairól, amelyet 1691-ben – a kór visszatértekor – megerősített.²

Az utolsó előtti országos kiterjedésű hazai pestisjárvány 1709 és 1713 között pusztított, és becslések szerint akár 300–410 000 áldozatot is követelhetett, amely sokszorosan felülmúlja az ezekben az években dúlt Rákóczi-szabadságharc teljes embervesztését.³ Az alábbiakban e sorscsapás Pest-Pilis-Solt vármegyei történetébe nyújtunk bepillantást. Választásunk azért esett erre a közigazgatási egységre, mivel az a Rákóczi-szabadságharc folyamán kettészakadt, és így is maradt annak végéig (1710 kora őszeig bizonyosan), ennek következtében területén egyszerre működött egy császári,

¹ *Loigk* 1716. 360. o. – Johann Christof Ausfeld a szabadságharc éveiben Szegeden szolgált katonaoorvosként, majd 1713-ban Bécsben találjuk. Az ottani járványról szóló beszámolójában (1710-es évek közepe) jó negyvenéves orvosi tapasztalatról tesz említést. A pestisjárvány következtében Bécsben hunyt el. (*Loigk* 1716. 95. o.) A többi katonaoorvos életrajzi adatairól még ennyi információ sem ismert. Az Udvari Haditanács jegyzőkönyveiben Minzenvider neve többször is szerepel keresztnév nélkül, Stehr helyett pedig 1713-ban egy Johann Bernhard Staar katonaoorvost találunk Pozsonyban. (ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 481. k. 526v.)

² *Linzbauer* 1852–1856. 2. k. 276–298., 337–338. o.

³ *Loigk* 1716. 363. o.; *Magyary-Kossa* 1940. 40. o.; *Wellmann* 1989. 38. o.; *R. Várkonyi* 1989. 235. o. – Ettől eltérő becslés a pestis áldozatainak számát illetően egy látott napvilágot: Wertner Móric Magyarország és Erdély 4–5 milliós lakosságából másfél millióra teszi az áldozatok számát. Lásd *Wertner* 1880. 53. o.

illetve egy fejedelmi tisztviselő kar. Így jól megfigyelhetők és összevethetők a két szemben álló fél erőfeszítései. Másrészt a járvány egyik epicentruma a Duna–Tisza-köze volt, amelyen a vármegye nagyobb része fekszik.⁴

Buda és Pest városai a szabadságharc végéig szilárdan a császári hadsereg kezén maradtak, a Duna bal partján fekvő vidék azonban a fejedelmi igazgatás irányítása alatt állt, és a kuruc hadsereg felvonulási és ellátási területét képezte. Ez a terület ugyanakkor a budai és pesti helyőrség hatósugarán is belül feküdt, ezért a vármegye lakossága akarva-akaratlan a hadszíntéren találta magát. Éppen így e terület a járványügyi védekezésnek is első vonalában volt 1709 és 1712 között, hiszen Buda és Pest városában hét-nyolc hullámban észleltek fertőzéseket.⁵ Ez azt jelentette, hogy a helyi hatóságoknak folyamatosan készenlétben kellett állniuk és a védekezéshez szükséges feladatokat ellátniuk.

A ránk maradt források minősége és mennyisége sajnos nem teszi lehetővé, hogy hitelt érdemlően megállapítsuk, a kór ebben az időszakban hány emberi életet követelt. A kortárs katonatisztek és civil hivatalnokok igyekeztek gyűjteni az információkat a járvány terjedéséről, az áldozatok számáról és továbbítani azokat a bécsi kormányzatszervek, az Udvari Haditanács és a Magyar Királyi Kancellária részére. Ezeknek a jelentéseknek egy részét a szabadságharc történetét ismertető forrásközlésekben olvashatjuk, azonban nem tudjuk, hogy azok milyen adatokon alapulnak, ellenőrzésükre a korabeli anyakönyvek hiányosságai miatt az ország középső területein – a Jász kerület kivételével – nincs lehetőség.⁶

A járvány megjelenése és terjedése Pest-Pilis-Solt vármegyében

A Habsburg Monarchiát elérő járvány 1705 és 1708 között Lengyelország keleti vidékei és a Balkán-félsziget felől érkezett.⁷ A pestis terjedésében fontos szerepet játszhattak az oszmán területekre átjáró rác kereskedők.⁸ Tevékenységük azért jelentett kiemelt kockázatot, mivel az Oszmán Birodalom orvosai – vallási megfontolásból, az eleve elrendelésbe vetett hitük miatt – a járvány során szinte mindent a sorsra hagytak, a lakosság pedig sem védekezni, sem menekülni nem volt hajlandó.⁹

A császári katonai parancsnokok jelentéseiből tudjuk, hogy a kórokozó Arad környékén érte el hazánkat 1708 májusában.¹⁰ A járvány jelentette veszélyben II. Rákóczi Ferenc fejedelem eleinte lehetőséget látott katonai céljainak eléréséhez. Arra utasította

⁴ Bánkúti 2005. 66. o.

⁵ Erre vonatkozóan részletes adatokat az 1. sz. melléklet tartalmaz.

⁶ Faragó 2007. 25–27. o. és Bagi 2022. 170–182. o.

⁷ Faragó 2007. 31. o.

⁸ Bánkúti 2005. 65. o.

⁹ F. Molnár 2022. 179. o.

¹⁰ ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 451. k. 558r.

ugyanis Bercsényi Miklóst,¹¹ hogy az Arad környéki katonai akciókkal ne hagyjon fel, mondván, nem kell tartania, mivel „nem árt az pestis az magyarnak”.¹² Ezzel azonban valószínűleg gyorsította a járvány terjedését. A császári helyőrségek irányítói 1708 decemberéig nem tettek jelentést más fertőzött helységről, ugyanakkor a kortárs szegedi katonaorvos, Ausfeld beszámolója szerint a Szeged és Arad környéki rác falvakban már terjedt a halálos kór.¹³ 1708 utolsó hónapjában Ernst Gundacker Herberstein vezérőrnagy,¹⁴ szegedi várparancsnok szerint Vásárhely (talán Hódmezővásárhely) fertőzött településsé vált.¹⁵ Úgy vélte, a helyzet romlása mögött Eduard Wilson vezérőrnagy,¹⁶ aradi várkapitány mulasztásai állhattak.¹⁷ Egyes vélemények szerint a járvány Makón és Kecskeméten is megjelent már 1709 januárjában,¹⁸ azonban ezt egyéb források egyelőre nem támasztják alá. Az egészségügyi válság csak később, 1709 áprilisában bontakozott ki a maga teljességében.¹⁹

A kór Hódmezővásárhelyről továbbterjedt Szentesre és Kecskemétre. Sőtér Tamás kuruc ezredes²⁰ már április 19-én tájékoztatta Bottyán Jánost,²¹ Duna-Tisza-közi és Duna melléki vezénylőtábornokot, hogy két-három fertőzött ház található ez utóbbi településen.²² Sólmos János prédikátor három nappal későbbi, Károlyi Sándorhoz,²³ Kecskemét város egyik földesurához írt levelében még nem tartotta súlyosnak a járványt. Sőtér ellentmondásos információkat kapott a betegek állapotáról.²⁴ A helyzet azonban súlyos lehetett, mivel Bercsényi Miklós április 28-án már 60 lezárt házról tudott. A város kiemelt jelentőséggel bírt a kuruc hadfelszerelés szempontjából, ugyanis az a sereg számára az Oszmán Birodalomból beszerzett posztó elosztóhelyeként

¹¹ Bercsényi Miklós (1665–1725) gróf a szabadságharc éveiben a hadsereg főgenerálisa. Rákóczi Ferencet követte a szatmári béke után az emigrációba, Rodostóban hunyt el. (Heckenast 2005. 57–58. o.)

¹² AR I/II. 304. o.

¹³ Loigk 1716. 421. o.

¹⁴ Ernst Gundacker Herberstein (1654–1723) 1708-tól vezérőrnagy, 1708 és 1711 között Szeged várparancsnoka. Heckenast 2005. 188. o. és Schmidt-Brentano 2006. 41. o.

¹⁵ ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 452. k. 1286v.

¹⁶ Eduard Wilson (†1712?) ezredes, 1701 és 1703 között Eger parancsnoka, 1707-től vezérőrnagy, aradi várparancsnok. Heckenast 2005. 457–458. o. és Schmidt-Brentano 2006. 111. o.

¹⁷ „[...] die Contagion grassire zu Arath starkh, und werde deswegen von dem Wilson schlechte praecautio gemacht.” ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 452. k. 1176v.

¹⁸ Wertner 1880. 51. o.

¹⁹ ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 457. k. 178v., 184v. és 426r.

²⁰ Sőtér Tamás (†1739) 1703 nyarán lépett be a kuruc seregbe, 1707 novemberében vezénylő ezredes a Berthót-ezredben, amelyet az ezredes halála után, 1708-ban átvett. 1708-tól Kecskemét városparancsnoka. Heckenast 2005. 390. o.

²¹ Bottyán János (1640 k.–1709) a szabadságharc kezdetén Esztergom császári helyőrségének tisztje, majd 1703 decemberében csatlakozott a kuruc hadsereghez. A dunántúli kuruc hadak generálisaként ismerik szélesebb körben. Az országrész elvesztése után, a pestisjárvány alatt is Duna-Tisza-közi és Duna melléki vezénylőtábornok. Heckenast 2005. 78. o.

²² AR I/IX. 660. o.

²³ Károlyi Sándor (1669–1743) Szatmár vármegye örökös főispánjaként 1703 októberében csatlakozott Rákóczi táborához. 1705-ben tábornagyit rangot kapott, 1706-tól tiszántúli, 1708-tól erdélyi főkapitány. Heckenast 2005. 220. o.

²⁴ Thaly 1865. 385. o.; Hornyik 1860–1866. 4. k. 206–207. o.; Bánkúti 1994. 160. o.; Uő. 1997. 675–676. o.

szolgált.²⁵ A kuruc hadvezetés a város körüli zárlatot május 17-e körül megszüntette.²⁶ Erre a hadihelyzet szolgált magyarázattal, mivel rács csapatok 1709. május 21-én feldúlták Ceglédet, továbbá elhajtották Kecskemét és Nagykőrös állatállomáynak jelentős részét.²⁷ A zárlatot valószínűleg 1709 nyarán helyreállították, mivel a Pest-Pilis-Solt vármegyei kuruc közgyűlés a településen élő nemesek elzárásáról tett említést.²⁸ A kórokozó tombolását mi sem jellemzi jobban, mint hogy július 5-én Szentpéteri Imre brigádéros 2500 elhunytól tudósított Kecskemét és Nagykőrös településeken.²⁹ A későbbiekben becslések szerint az 5000 főt is elérhette a pestis kecskeméti áldozatainak száma.³⁰

Herberstein szegedi várparancsnok ugyanebben az időben szintén a kórokozó tombolásáról tájékoztatta az Udvari Haditanácsot. Ez év nyarán az alföldi térség református falvaiban a járvány gyorsan terjedt, mivel a felekezet hívei nem törődtek a védekezéssel.³¹ Kalocsán és környékén 1709 júniusában egy-két naponta akár 140 temetést is rendeztek.³² A járvány már júliusban érintette Cegléd városát, majd Dömsöd és Tass is megfertőződött.³³ A következő hónapban már Pest előterében terjedt a ragályos betegség: Alsónémedi, Monor, Gyömrő és Nagykáta környéki megbetegedésekről értesülünk. Szentlőrinc-káta még szeptemberben is fertőzöttnek számított.³⁴ Ugyancsak júliusban jelentkezhetett a járvány Üllőn.³⁵ Bottyán 1709 augusztusában előbb Dömsöd, majd Isaszeg, végül Vác környékén is erősen terjedő korról tett jelentést Bercsényinek.³⁶ Úgy tűnik, hogy a Csepel-sziget viszonylagos elzártága sem jelentett elegendő védelmet, mivel 1709 szeptemberére a kórokozó oda is bejutott.³⁷ A pestis szeptember és október hónapokban már Pest-Pilis-Solt vármegye határain túli területeket is

²⁵ AR I/VI. 186. o.

²⁶ *Bánkúti* 1994. 165. o.

²⁷ *Bánkúti* 1997. 695–697. o.

²⁸ *Borosy* 1987. 4922. regeszta; Vö. „[...] quod maxima pars nobilitatis in oppidis Czegled, Körös, Kecskemeth mansionem suam habens, propter grassantem saevissimam contagiosam pestem consortio admitti nequeat [...]” MNL PVL IV.1.a. 9. k. 272. p.

²⁹ *Bánkúti* 1997. 712. o.

³⁰ *Blahó* 1991. 26. o.

³¹ „[...] die Contagion unter denen Calvinem welche solche nicht achteten, mehr und mehr einzuraissen beginne.” (ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 458. k. 574r.); „Zu Keskemet und Körös sterben vill Leuthe an der Contagion, und werden noch mehr Calvinische Dörffer angestekhet werden.” (Uo. 583r.) és „[...] die Contagion in Ketskeméth und Körös stark überhand genohmen habe.” Uo. 595r.

³² *Bánkúti* 1997. 703. o.

³³ ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 458. k. 649v. és 707v.

³⁴ *Bánkúti* 1997. 719., 727–728. o. – Szentpéteri Imre Bercsényinek szóló, 1709. július 17-én kelt levele Kátákat ír, nem egyértelmű, hogy Nagykáta, Szentmártonkáta és Szentlőrinc-káta települések közül melyekre gondol. Bottyán János 1709. szeptember 19-én Szentlőrinc-káta környékét még mindig fertőzöttnek tartotta. AR I/X. 52. o.

³⁵ *Thaly* 1875. 401. o. és *Mészáros* 2010. 326. o.

³⁶ AR I/IX. 716–720. o.

³⁷ „[...] sonstan seye in der Razkover Insul, welche Ihro durchleuchtisten Prinz Eugenio von Savoy zugehörig bey der auch die Pest eingerissen [...]” ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 458. k. 833r.

érintett, úgy mint Gyöngyös, Eger, Jászberény városát és vidékét.³⁸ Az év során az utolsó fertőzött vármegyei településként Vácot jegyezhetjük fel, ahol a megbetegedések november 1-jén kezdődtek, és az epidémia talán decemberig tartott, mérsékelt halálozással.³⁹ Az alföldi területeken azonban ekkorra már elmúlt a járvány.⁴⁰

A pestis 1709 késő októberében érkezett meg a Duna jobb partján fekvő Tolna vármegyei községbe, Madocsára, de a betegség terjedése ekkor a hideg idő beálltával lelassult. A következő év tavaszán azonban Székesfehérvár és a Dél-Dunántúl felé is tovább terjedt.⁴¹ Pest-Pilis-Solt vármegye dunántúli községei is a kórokozó útjába kerültek, talán az imént említett délnyugati irányból. Másrészt a gócpont lehetett akár Buda is, ahol a járvány 1710 tavaszára csillapodott, majd májusban újra felerősödött.⁴² A fertőzés ezt követően a Buda környéki településeken, Zsámbék, Üröm, Borosjenő, Budakeszi, Páty és Pilisvörösvár községekben pusztított.⁴³ A járvány – legalábbis Pilisvörösváron – Nagyboldogasszony ünnepére, augusztus 15-ére lecsendesedett, mivel ekkor Te Deum-ot mutattak be a falu fölötti kálváriahegyen a megszabadulás öröme.⁴⁴

A vármegye keleti területei esetében teljes információhiánnyal találkozunk, a fertőzés megjelenésének veszélye azonban fennállt, mivel a császári csapatoknak ideiglenesen Gyöngyöst és Jászberényt is ki kellett üríteniük keleti irányú hadmozdulataik során, illetve egyes adatok szerint az 1710 novemberében ostromzár alatt álló Eger esetében a rendszeres lövetés mellett szerepet játszott a kór terjedése is.⁴⁵

A Rákóczi-szabadságharc lezárását követően is értesülünk pestises esetekről, talán ezek forrása is Pest-Buda lehetett, de ezt igazolni nem tudjuk. Szórványos megbetegedések előfordultak, a Váci járásból Isaszeg, Maglód és Gombát, a Pilisből pedig Solymárt és Pomázt érintették.⁴⁶ A törökbálinti fertőzésről egyelőre írásos forrás nem került elő, a városban azonban áll egy kápolna, amelyet az 1712. évi pestistől történő megszabadulás emlékére emeltek. 1713 januárjában de Langlet⁴⁷ arról értesítette az Udvari Haditanácsot, hogy a budai körzetben egy település fertőzötté vált, azonban

³⁸ ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 458. k. 963v.; *Bagi* 2022. 177–180. o.; *Bánkúti* 1997. 727–728. o.

³⁹ „Anno 1709 irrepsit pestis prima Novembris. Sepelivi canonico ritu nostro sequentes.” MNL OL X 6687 1406/1 k. A5376. d. 675. felv.; Uo. 675–677. fk. között 71 fő temetéséről értesülünk, de a halál oka nincs feltüntetve.

⁴⁰ *Wienerisches Diarium*, 1709. november 16. (656 sz.) 2. o. és november 27. (659. sz.) 2. o.

⁴¹ *Bodosi* 1993. 85. o.

⁴² „[...] von Pfefferschouen Freiherr General Feldzeugmeister legt eine Tabellam bey, was von 21 Oktober bis 23 April 1710 zu Ofen sowohl an ordinarii Krankheiten, als Contagion gestorben, auch inficiert worden.” ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 463. k. 348v. és 438v. – Pilisvörösvárra lásd MNL OL X 4117 108/1 k. A0457 d. 430. felv.

⁴³ ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 463. k. 527v.

⁴⁴ *Bonomi* 1941. 498. o. és MNL OL X 4117 108/1 k. A0457 d. 429. felv.

⁴⁵ *Lukinich* 1925. 18. o. és *Bánkúti* 1991. 20. o.

⁴⁶ MNL OL A 27 Pest megye No. 51. (1712. január 26.) és uo. A 1 2/1712. p. 57.

⁴⁷ Philipp Langlet (1663–1727) vezérőrnagyi rangban 1712. május 14-én váltotta Johann Ferdinand Freiherr von Pfefferschoven tábornagyt a budai várparancsnoki tisztségben. *Schmidt-Brentano* 2006. 54. o. és ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 476. k. 282v.

a nevét nem közli, így nem egyértelmű, hogy az Pest-Pilis-Solt vármegyében feküdt-e. Hamarosan arról értesülünk, hogy nyoma sincs már a fertőzésnek.⁴⁸ A dokumentumok rendkívül töredékesen maradtak ránk, ezért az a gyanúnk, hogy a fertőzés jóval több települést érintett, mint ahányat fentebb felsoroltunk.

A Pestis terjedése Pest-Pilis-Solt vármegyében

⁴⁸ ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 480. k. 72.r. és 234r.

A pestis áldozatainak száma

A pestisjárványok a kora újkorban demográfiai sokkot okoztak egy-egy terület életében, nem ritkán a lakosság jelentős hányadát elpusztították. Nincs ez másként a Rákóczi-szabadságharc végén jelentkező pandémiával sem, amely – amint arra fentebb utaltunk – akár 400 000 áldozatot is követelhetett országosan. Vármegyei szinten nehéz megbecsülni az elhunytak számát, mivel anyakönyv szinte alig áll rendelkezésünkre, és ahol fennmaradt, ott is hanyagul vagy egyáltalán nem vezették ezekben az években. A királypárti vármegyei közgyűlés 1710 elején mintegy 15 000 főben összesítette az 1709. évi járványban elhunytak számát.⁴⁹ Imre János alispán 1710. november 18-án viszont 25 000 áldozatról tett említést Ebergényi László császári és királyi altábornagynak.⁵⁰ A Magyar Királyi Kancelláriára küldött levelek alapján úgy tűnik, hogy a vármegye – legalábbis a szatmári békét követő időszakban – módszeresen gyűjtötte az elhunytak adatait. Eszerint 1711 őszén Isaszeg községben 81-en, Maglódon pedig 30-an haláloztak el.⁵¹ Anyakönyvi feljegyzések kizárólag Vácról állnak rendelkezésünkre, azonban a dokumentumban szereplő, a vonatkozó időszakban regisztrált 71 halott neve mellett a halál okát nem tüntették fel.⁵²

Nehézségeinket fokozza, hogy egyáltalán nem ismerjük a vármegye népességének nagyságát sem. A lakosság 1695. évi számára eddig egy 20 000 fő körüli, az 1715. évre vonatkozóan egy 45–65 000 közötti becslést ismerünk.⁵³

A képet megpróbálhatnánk tisztázni az 1703. évi adószedői összeírás segítségével, bár ez sem kecsegtet biztos válaszokkal. A Rákóczi-szabadságharc hajnalán a 8196 adóköteles háztartásban 15 477 lakost (családfőt, zsellért, özvegyet és családtagot) tartottak nyilván a törvényhatóság területén, akik közé a helyben lakó nemeseket is felvették.⁵⁴ Közülük 6674 fő, minimum a lakosság 43,12%-a élt a járványtól sújtott településeken.⁵⁵ További kérdéseket vet fel, hogy az összeírásban szereplő személyek a valós, helyben élő népesség mekkora hányadát tették ki. Ezzel kapcsolatban csupán találgathatunk. Kosáry Domokos úgy vélte, hogy az 1703-ban adófizetésre kötelezett 8196 háztartás számát legfeljebb 9000-re lehet korrigálni,⁵⁶ ha figyelembe vesszük az összeírásból kimaradó uradalmi alkalmazottakat, a frissen betelepülteket, akik még nem fizettek adót stb. Kosáry feltételezése mindenképpen inkább óvatosnak tűnik.

⁴⁹ Kiss – Schramek 2006. 225. regeszta és MNL OL N 8 LAD. 54. Fasc. 6. No. 45. p. 167.

⁵⁰ *Thaly* 1875. 401. o. és *Lukinich* 1925. 18. o. – Imre János (†1728/9?) a Rákóczi-szabadságharc éveiben Pest-Pilis-Solt vármegye királyi alispánja. Ebergényi László (1656/60–1724) 1704-ben vezérőrnagyi, 1708-tól altábornagyi rangban szolgált a császári seregben. *Heckenast* 2005. 126., 202. o.

⁵¹ MNL OL A 27 Pest megye No. 51. (1712. január 26.)

⁵² MNL OL X 6687 k. 1406/1 A5376. d 675. felv.

⁵³ *Óri* 2004. 211. o.

⁵⁴ MNL PVL IV.23.a. CPII. 39.

⁵⁵ MNL OL E 156 a. Fasc. 031. No. 037/b.

⁵⁶ *Kosáry* 1965. 41. o.

A közigazgatás által nem regisztrált rétegek nagyságát utólag megbecsülni sem tudjuk, mint ahogy a háztartások nagyságáról sem rendelkezünk információkkal. A magunk részéről úgy véljük, hogy a vármegye népessége 1703-ban a 30 000 főt bizonyosan meghaladta, talán elérhette a 40 000 lakost is.

E népességszám azonban a szabadságharc évei alatt folyamatosan morzsolódott a hadszíntérre vált településekről történő menekülés és a rác csapatok kegyetlen öldöklései miatt. Kosáry Pest-Pilis-Solt vármegye szabadságharc alatti összesített népesztését 23,8%-ra becsülte,⁵⁷ ami számokra fordítva mintegy 7500–10 000 főt takar.

A szomszédos Jászság esetében Bagi Zoltán folytatott kutatásokat, aki 17 000 fős összlakosságra és 3000 áldozatra vonatkozó számítást tett közzé,⁵⁸ itt tehát a lakosság valamivel több, mint egyhatoda esett a kór áldozatául. Nem tudjuk, hogy ezek az adatok helytállóak-e vagy sem. A fenti ismert szám adatok és becslések tükrében a pestis Pest-Pilis-Solt vármegyei áldozataira vonatkozóan a közgyűlés által 1710 elején összesített 15 000 fős adat is magasnak tűnik, az Imre János alispán által 1710 novemberében említett 25 000 halott pedig végképp túlzó lehet.

A védekezés eszközei

A 18. század első évtizedeiben pestis elleni hatékony gyógyszer, azaz antibiotikum nem állt az orvosok rendelkezésére. Amiket használtak, azok fabatkát sem értek, a kór féken tartásának egyedül hatékony módszere az elkülönítés volt. Ezt alkalmazták már a 16–17. századtól kezdve a magyar városokban.⁵⁹ Korábban utaltunk arra, hogy Kecskemét esetében azonban nem lehetett sikeres az elkülönítés, feltehetően a bizonytalan, rendszeresen változó hadi helyzet miatt, így a város járványgóccá vált.

A kuruc állam – elsősorban a sereg megóvása érdekében – nyomon követte a kórokozó terjedését, a főtisztok az egészségügyi helyzetről egymásnak jelentést tettek, illetve tanácsokat adtak arra vonatkozóan, hogy merre érdemes az egységeket vezetni.⁶⁰ Ez is legfeljebb késleltetni tudta, de megakadályozni nem a katonák megfertőződését. Sőtér Tamás ezredében 1709 augusztusában felütötte a fejét a kór, ezért Bottyán János az alá rendelt egységből négy századot kénytelen volt a Tisza part őrzésére vezényelni, mivel azok aktív, támadó hadműveletekben nem voltak bevethetőek.⁶¹

Luigi Ferdinando Marsigli⁶² 1700-ban arra tett javaslatot, hogy a Habsburg Monarchia alakítson vesztegzárvonalakat az Oszmán Birodalom felől induló pestisjárványok

⁵⁷ Kosáry 1965. 61. o.

⁵⁸ Bagi 2022. 176., 182. o.

⁵⁹ Tózsá-Rigó 2022. 127. o.

⁶⁰ AR I/II. 508. o. és AR I/X. 45. o.

⁶¹ AR I/IX. 712. o.

⁶² Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) földrajztudós, hadmérnök, 1700 körül a karlócai békét követően a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom közötti határ megállapítását, feltérképezését végezte. Málnási 1931. 126–129. o.

megelőzése érdekében. Nézetei szerint a határátlépést csupán néhány helyen lehetne megengedni, amelyeken járványkórházakat kellene felállítani, és a megfigyeltéknek térítési díjat is fizetniük kellene. A határ menti erődök parancsnokainak feladatát képezte volna az adatgyűjtés a pestisről, emellett javasolta kiegészítő személyzet toborzását is a vesztegzárakhoz.⁶³ Kérdéses, hogy a javaslatból háborús viszonyok között mennyit lehetett megvalósítani. Az Udvari Haditanács jegyzőkönyvei alapján a szegedi és az aradi várparancsnokok – a pestis elterjedése után a többi is – rendszeresen jelentették a járvánnyal kapcsolatos híreket Bécsbe, sőt 1707 végén még a vármegyeegyesülés is keltetett egy tárgyba vágó levelet Budáról.⁶⁴ A szomszédos területek megfigyelésére és az információk gyűjtésére tehát a birodalomnak mind a katonai, mind a civil (Pest-Pilis-Solt vármegyei) közigazgatása nagy súlyt fektetett. Ám a folyamatosan változó hadi helyzet nem tette lehetővé a vesztegzár kialakítását a Habsburg Monarchia külső határainál, ezért egyéb kényszermegoldást kellett találni.

A legkorábbi védekezési intézkedések 1709 júliusában láttak napvilágot a Nagykőrös környékén pusztító járvány miatt. A Kancellária elrendelte a fertőzött vidékekről kivezető utak lezárását, valamint a várparancsnokokkal való szoros kapcsolattartást.⁶⁵ Kérdéses persze, hogy az érintett, amúgy is a frontvonalban fekvő vármegyék (Pest, Esztergom, Bars, Zólyom, Pozsony, Komárom és Győr) mennyiben tudtak eleget tenni a parancsnak. A járvány fentebb vázolt Pest-Pilis-Solt vármegyei terjedése azt sugallja, hogy semennyire.

Mint láttuk, 1709 augusztusában Bottyán János már Vác környékéről is fertőzéseket jelentett, azonban a Magyar Királyi Kancellária ekkor még mindig csupán a Buda alatti részeket tekintette érintettnek, és útlevelek használatát tette kötelezővé az egészséges helyről érkezők számára, amelyeket a várparancsnokoknak kellett láttamozniuk, azaz igazolni, hogy az utas fertőzött települést nem érintett. Ezek az utasítások megegyeztek I. Lipót 1679. évi rendeletében foglaltakkal.⁶⁶ A járványveszélyre való tekintettel a pesti és budai vásárokat betiltották.⁶⁷ A háború miatt pangó kereskedelmet a hasonló intézkedések végleg megbénították.

Az eseti jellegű rendelkezések nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, ezért más léptékben kellett a járványellenes szabályokat megalkotni. Az uralkodó legfontosabb tanácsadó testülete, a miniszteriális konferencia 1709 novemberében tárgyalta a kérdést és rendelte el kettős védvonal kialakítását. A nyugati országrészt és az oszt-rák tartományokat óvó *cordon sanitair* külső elemét egyszerű, illetve összetett – azaz járványkórházzal bővített – vesztegzárhelyek sora jelentette. Buda városát és Tolna

⁶³ F. Molnár 2022. 183. o.

⁶⁴ ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 451. k. 102v., 189v., 452. k. 881r. és MNL OL A 27 Pest megye No. 339.

⁶⁵ MNL OL 35 1709. július No. 1.

⁶⁶ Linzbauer 1852–1856. 2. k. 282. o.

⁶⁷ MNL OL A 35 1709. augusztus No. 8.

vármegyét e zónán kívül akarták látni, azonban Pest-Pilis-Solt vármegye déli és keleti határait már védeni kívánták (Kecskemét, Vác, Hatvan).⁶⁸ A második vonal hasonló struktúrát követett.⁶⁹ Az osztrák határt már egy harmadik védvonalnak tekintették.⁷⁰ Az persze kérdéses, hogy a császári helyőrség nélküli, ekkor még egyértelműen kuruc irányítás alatti Kecskeméten vagy Hatvan városában mennyiben lehetett érvényt szerezni a rendelkezéseknek.

A védekezés elsősorban a nyugati irányba, különösen az Ausztriába igyekvők számára jelentett komoly utazási korlátozást, ahová Magyarországról csak Hof an der March, Dürnkrut és Marchegg felől lehetett belépni, ahogy azt az 1679. évi, majd 1691-ben megerősített rendelkezésekben is szabályozták.⁷¹ Aki másutt próbált átszökni, azt halálbüntetéssel sújtották. Zsidók, rácok, koldusok még passzussal sem léphettek át a védvonalat. Az átkelőknél (vesztegzárhelyeken) nyelveket beszélő, tapasztalt albiztosokat kellett alkalmazni három-három lovas katonával. A szárazföldi utazáshoz hasonlóan hajón is tiltott volt a fertőzött helyek irányából Ausztria felé közeledni. Aki egészséges területről érkezett, annak is osztrák hajósokat kellett fogadnia Pozsonyban. Marhahajtók sem léphettek Ausztriába, az árut tőlük a határon ausztriai kereskedők vették át.⁷² A védvonalak említett helyein a fertőzött vagy fertőzésgyanús helyekről érkezőket negyven napra vesztegzár alá helyezték, ugyancsak az 1679-ben kiadott szabályok szerint.⁷³ Ez a védekezési struktúra a járvány 1712/13-ban bekövetkező megszűnéséig érvényben maradt. A bécsi hatóság az 1712. évi koronázó országgyűlés résztvevőinek megóvása érdekében a korábbinál is szigorúbb vesztegzárszabályokat alkalmazott, ezek részletes bemutatása azonban messzire vezetne.⁷⁴

A Kancellária eseti szinten később is kért jelentést a vármegyéktől a fertőzés helyzetéről, illetve elrendelte a járványban elhunytak alaposabb, azaz mélyebbre történő temetését, illetve azt, hogy külön járványtemetőket nyissanak.⁷⁵

⁶⁸ Vesztegzárhelyek: Arad, Cegléd, Eger, Gács, Guta, Gyöngyös, Hatvan, Jászberény, Kecskemét, Kékkő, Komárom, Korpona, Nagykőrös, Léva, Losonc, Maros vidék (nem világos, mit értettek alatta a Kancellárián), Nyitra, Siklós, Simontornya, Sümeg, Szentbenedek, Szécsény, Szigetvár, Szolnok, Újlak, Újvár (a kancelláriai irat nem pontosítja, talán a kuruc uralom alatti Érsekújvár), Vác, Vadkert, Valkóvár, Veszprém. Járványkórházzal ellátott vesztegzárhelyek: Eszék, Esztergom, Pétervárad, Székesfehérvár.

⁶⁹ Vesztegzárhelyek: Bazin, Csáktornya, Körmend, Légrad, Lipótvár, Modor, Óvár (Mosonmagyaróvár), Sárvár, Szentgyörgy, Szigetköz, Szombathely, Újhely (nem adja meg pontosan a Kancellária). Járványkórházzal bővített vesztegzárhelyek: Győr, Szentgotthárd, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Trencsén, Zsolna, Varasd, Verőce, Kőrös.

⁷⁰ *Linzbauer* 1852–1856. 2. k. 391–396. o. és MNL OL A 14 No. 26./1709. p. 1–6.

⁷¹ *Linzbauer* 1852–1856. 2. k. 339. o.

⁷² MNL OL A 14 No. 33./1710. p. 6–9.

⁷³ MNL OL A 35 1709. november No. 21. p. 1. és *Linzbauer* 1852–1856. 2. k. 282., 363., 407. o.

⁷⁴ MNL OL A 1 No. 2/1712. p. 17., 7/1712. p. 2–7.; uo. A 35 1712. február No. 31.; *Linzbauer* 1852–1856. 2. k. 410–413. o.

⁷⁵ MNL OL A 35 1710. november No. 13. p. 1., 1712. január No. 2. és ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 475. k. 311 r–v.

A Kancelláriával párhuzamosan a katonai hatóságok is tiltották a lakosság részére a fertőzött területekkel történő kapcsolattartást, ahogy híreket kaptak a járványról.⁷⁶ A budai várparancsnok, Pfeffershoven tábornagy 1710 májusától az Óbudai-szigeten táboroztatta egységeit, így próbálva alárendeltjeit megvédeni a kórtól.⁷⁷ Sőt, az évben megfontolandónak tartotta Vácott egy járványkórház felállítását, ha a betegség a budai helyőrségben is felütné a fejét.⁷⁸ A javaslat végrehajtásáról nem tudunk, jóllehet a járvány a helyőrség soraiban is pusztíthatott. II. Rákóczi Ferenc információi szerint ugyanis 1710 júliusában mintegy 200 katona érkezett Vádra, hogy a budai katonaság soraiban az elhalálozások miatt támadt űrt betöltse.⁷⁹ A fejedelem ugyan nem írja, hogy a halálesetek a járvánnyal állnak összefüggésben, azonban tudjuk, hogy 1710 május és augusztus hónapjai között a kór jelen volt a városban, ezért ezt teljességgel kizárni sem lehet. A pestis újabb hulláma miatt még novemberben sem tudták azonban a helyőrség tagjai megszokott szállásukat elfoglalni Budán, ezért ideiglenes téli szállásukat Pesten jelölték ki.⁸⁰

A járvány és a közigazgatás

A pestis közigazgatásra gyakorolt hatásáról csupán szórványos információkkal rendelkezünk. A kór a kuruc vármegye működésében 1709 nyaratól okozott zavarokat. Ekkor Cegléd, Kecskemét és Nagykőrös már hónapok óta a járvány árnyékában élt. Ezért a közgyűlés 1709. június 18-án határozatot hozott, hogy a nemesi felkelésben való részvételt az érintettek 1000 rajnai forint készpénzzel megválthatják. A döntés indoklása szerint a nemesek többsége Cegléd, Kecskemét és Nagykőrös városában lakott, amelyek zárlat alatt álltak a pestis miatt.⁸¹ A tisztikar 1709 augusztusában jelezte Bercsényi Miklósnak, hogy a hajdúk a vármegyére kivetett kiállítás a három városban a járvány miatt elmaradt.⁸²

A nehézségek nem enyhültek 1709 októberében sem, a pestis oly nagy erővel tombolt Pest-Pilis-Solt vármegyében, hogy a nemesség nem tudott ülnököt küldeni a fejedelmi ítélőtáblára.⁸³

⁷⁶ Bánkúti 1994. 168. o. és Uő. 1997. 774. o.

⁷⁷ ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 463. k. 454v. – Pfeffershoven, Johann Ferdinand Freiherr von (†1714), a Rákóczi-szabadságharc éveiben altábornagyi, majd tábornagyi rangban a budai helyőrség parancsnoka. Heckenast 2005. 340. o.

⁷⁸ „Approbatur, daß mit Ofen wegen der allda eingerissenen neuen Seuche die Communication gespörrt worden, und finde man ebenfalls nöthig, nach seinem Vorschlag ein Lazareth zu Waitzen, wan dieses Übel bei der Militz einreiß sollte, aufzurichten.” ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 465. k. 356r.

⁷⁹ AR I/III. 446. o.

⁸⁰ *Wienerisches Diarium*, 1710. december 3. (765. sz.) 1. o.

⁸¹ Borosy 1987. 4922. regeszta.

⁸² Uo. 4938. regeszta.

⁸³ Uo. 4949. regeszta.

A közgyűlés 1709. októberi, apci tanácskozásán jelezte, hogy az adóelmaradással rendelkezők személyét sem tudja kinyomozni a járvány és az ellenség jelenléte miatt.⁸⁴ Sőt a tisztkar és Darvas János alispán abba a megalázó helyzetbe került, hogy Hatvan városa nem engedte be falai közé a tiszttviselőket a kór behurcolásának veszélyére hivatkozással.⁸⁵ A pestis 1709 tavaszi megjelenése a kuruc vármegyét akadályozta katonai, pénzügyi és igazságszolgáltatási kötelezettségei ellátásában, vagy legalábbis elfogadható kifogást teremtett a rendeletek végrehajtásának elmulasztására. A kuruc állam szempontjából Pest-Pilis-Solt vármegye tehát a katonai és pénzügyi kötelezettségeit sem tudta megfelelően teljesíteni.

A helyzet a királyi ellenőrzés alatti területen sem volt irigylésre méltó, amelynek vezetése az Oszmán Birodalomban pusztító járványról már 1707. december 31-én jelentést küldött a Kancelláriára. Úgy tűnik, hogy a törvényhatóság tiszttviselői a budai rác kereskedőktől és a boszniai ferences szerzetesektől gyűjtötték az információkat.⁸⁶ Láttuk fentebb, hogy a testület a későbbiekben is tudósított a járvány terjedéséről, bár erről szintén csak egyetlen, 1712-ből származó forrás került eddig elő.⁸⁷

A szűk területen működő királyi vármegye emellett részt vett Buda élelmezésében, napi hét mázsa húst biztosított az ottani járványkórház ellátására, amelynek városba szállítását a hadsereg vállalta.⁸⁸

A szabadságharc végét követően újraegyesült vármegyének 1711 szeptemberében közegészségügyi-köztisztasági rendelkezést is ki kellett adnia, vagy be kellett tartania Pfefferschoven budai várparancsnok utasítására. A hadsereg úgy találta, hogy a temetlen állati dögök a pestis kiújulásának kockázatát rejtik, ezek elföldeléséről kellett gondoskodni.⁸⁹ A törvényhatóság a járvány terjedésének megakadályozása érdekében részt vett Pest körülfűrésében, sőt a megye lakosságát eltiltották attól, hogy a városi lakosokkal érintkezésbe lépjenek.⁹⁰ A zárlatok azonban olykor messzire szólítottak tiszttviselőket. Slovenicz Mihály biztos a Tolna körüli (Almás, Pentele, Földvár, Kömlőd) vesztégzár ellenőrzésében vett részt egyéb feladatai mellett, és 1712. április 19-én részben a pestis alatti külszolgálat miatt kapott 150 forintot a vármegyei pénztárból.⁹¹

⁸⁴ Borosy 1987. 4951. regeszta.

⁸⁵ Bánkúti 1997. 729. o.

⁸⁶ MNL OL A 27 Pest megye No. 339. (1707. december 31.)

⁸⁷ Uo. No. 51. (1712. január 26.)

⁸⁸ Géra 2012. 145. o.

⁸⁹ Kiss – Schramek 2006. 239. regeszta.

⁹⁰ MNL OL A 27 Pest megye No. 50. (1712. július 6.)

⁹¹ „[...] ubi nolo memorare hisque proxime effluxis disturbiorum temporibus in servitiis Inclytae Universitatis districtuque Földvariensi Cisdanubiano, mox in tribus, quator moxque etiam in quinque puta Almas, Pentele, Földvár, Kömlőd aeque ac Tolna nuncupatis quardisonibus per integrum unum annum, et longe amplius, extra comitatum per me solum ipsum sine ullo adjuvamine, ac saepenumero in casu ingruentis necessitatis, etiamque medio certi hominis, propriis meis sumptibus intertenti, solertem navatam operam meam. Silentio praeterire vellem cum infectis incolis periculosam, ac coactivam quotidianam conversationem, necnon occasione perceptionis universorum victualium paratae pecuniae, frumentique cujuscunque tandem generis, huc Pestinum administrati,

Összegzés

A 17. század végére az orvosi tudás megbízható ismereteket biztosított a döntéshozók számára, hogy a pestis terjedését lassítsák, akadályozzák. I. Lipót 1679-től kezdődően a járványok alatt kiadott rendeleteiben támaszkodott is a szakemberek tudására. Utóda, I. József tulajdonképpen a korábbi pandémiák alatti rendelkezéseket újíttotta meg, a katonai közigazgatás pedig igyekezett követni Marsigli javaslatait is. A járvány idején azonban Magyarországon már egy hosszú évek óta tartó háború tombolt, amelynek során gyorsan mozgó egységek küzdöttek egymással. Ezek a körülmények a ragály elleni védekezés lehetőségét, a központi rendelkezések végrehajtását alapvetően befolyásolták. Az eredmény nyilvánvaló, a Rákóczi-szabadságharc végén pusztító pestis százezrek életét követelte Magyarországon, és ezeket Pest-Pilis-Solt vármegyében.

A történetek és azok okainak pontos felmérését a forráshiány bántóan nehezíti. Egyrészt a vármegyei közigazgatás dokumentumai nagy számban kallódtak el, másrészt a nagy mezővárosok, mint pl. Szentendre, Nagykőrös és Cegléd ugyancsak hiányos iratanyaga említést sem tesz a szabadságharcról, a járvány sem tükröződik bennük.

A rendelkezésünkre álló korlátozott információbázis ellenére is megállapíthatunk néhány tényt. A járvány első hulláma délkelet felől érte el a vármegye területét, majd terjedt tovább északi és nyugati irányba. A kuruc irányítás alatti területeken a szervezett védekezést akadályozták a hadmozdulatok. Maguk a katonák is be- és továbbhurcolhatták a kórt, illetve tevékenységük gátolta a járványzár hatékony működtetését, ami miatt a menekülő lakosság is hozzájárulhatott a kórokozó terjedéséhez. Meg kell említenünk, hogy az alföldi vidékeken élő református lakosság az eleve elrendelés tana miatt nem vett részt aktívan a védekezésben, és ez az önsorsrontó hozzáállás a harminc évvel későbbi, utolsó pestisjárvány alkalmával is jellemezte őket.⁹² Meggyőződésük szerint, ha úgy rendeltetett, hogy pestisben hálnak meg, nem tehetnek ellene semmit. Magatartásuk következménye nem alábecsülhető, mivel ekkor még a helyi népesség jelentős hányadát, talán többségét is reformátusok alkották – legalábbis Althan Mihály Frigyes váci püspök 1726. évi jelentése szerint –, bár erre vonatkozó kimutatásokkal nem rendelkezünk.⁹³

A kór akadályozta, nehezítette a vármegyékben a hagyományos feladatellátást (adószedés, katonaállítás), sőt el is lehetetlenítette azt, noha mind a királyi, mind a kuruc közigazgatási területen a hadsereg és a civil szervek is lassítani kívánták a kórokozó terjedését, persze elsősorban a fertőzött települések elzárásával. A csapatok mozgása a védekezők erőfeszítéseit gátolhatta, ugyanakkor a járvány a szemben álló seregek hadmozdulatait is befolyásolta. A parancsnokoknak tájékozódniuk és tájékoztatniuk

inhibito incolarum ob eotum grassatam luem pestiferam accessu, [...]” MNL PVL IV.23.b. 1711/12. 3r. és 23r–v.

⁹² Schramek 2014. 159. o.

⁹³ Vanyó 1933. 251. o.

kellett a közegészségügyi helyzetről, hogy megóvhassák embereiket, de gyakran nem jártak sikerrel. A járvány elleni védekezés látványos kudarcát Pest és Buda városok példája szemlélteti a legjobban, ahol a pestis éveken keresztül rendszeresen felütötte a fejét.

Az áldozatok számával kapcsolatban megbízható, ellenőrizhető forrás nem áll rendelkezésre. Sőt a járvány által sújtott terület nagysága is kérdéses, mivel a vármegye legtöbbször nem tudott orvost vagy sebészt küldeni a gyanús vagy fertőzött területekre. Ebből következett, hogy bizonyosság hiányában olykor egyes területeket az indokltnál hosszabb időre is lezártak, máskor pedig elhallgatták a fertőzés megjelenését.⁹⁴

Önkéntelenül kínálkozik a kérdés: a kortársak levonták-e a megfelelő következtetéseket a szabadságharc végén pusztító járványból, a későbbiekben miként védekeztek a kórokozó ellen? Az utolsó országos kiterjedésű pestisjárvány 1738 és 1743 között dúlt hazánkban. A ragályos kór megjelenését ismét egy háború, az 1736 és 1739 között vívott Habsburg–oszmán összecsapásokat követő csapatmozgások segítették. A védekezési eszközök között újfent a vesztegzárvonalak kialakítását és a vásárok betiltását találjuk.⁹⁵ A pestis megfékezésében elért eredmények azonban valamelyest jobbak voltak, mint harminc évvel korábban – talán elsősorban annak köszönhetően, hogy nem dúlt belháború az országban, és a járvány elleni védekezésben olyan személyek is részt vettek, akik a Rákóczi-szabadságharc végén a pandémiát átélték, megszenvédtek. Pest-Pilis-Solt vármegyei szinten ott találjuk Mágocsy Mihályt, aki a szabadságharc alatt a vármegye adószedőjeként, 1726 és 1741 között pedig alispánként szolgált. Országos szinten Károlyi Sándor neve érdemel említést, aki a Tiszántúli kerület védekezését irányította 1738 után. A tapasztalt személyek közreműködése és a belháború hiánya oda vezetett, hogy akkor már sikerült a nyugati vármegyéket és az örökös tartományokat megkímélni a pestistől.

⁹⁴ „Entzwischen vorernanten Zeneg das von dem Comitatz dem es obligete kein Chyrurgus, welcher die beschaffenheit der Krankheiten von Dorf zu Dorf untersuchen, und man dardurch eine verläßliche Nachricht einhalten könnte, aufgestellt werde [...] Daraus erfolget, daß wegen ermangelnde gewißheit offters ein und anderer Orth ohne Grundt in dem Verdacht verfählet, oft auch die würrkhlich eingeschliesenes Pest zu höchsten Nachteil des ganzen Landes allzulang verschwigen bleibet.” MNL OL A 1 No. 2/1712. p. 57.

⁹⁵ *Linzbauer* 1852–1856. I. k. 88., 90., 119–120. o.

MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet: A pestis hullámainak kezdete és vége Pesten és Budán⁹⁶

Járvány-hullám	Buda	Pest
1.	1709. július ⁹⁷ – szeptember közepe ⁹⁸	
2.	1709. november (Rácváros) ⁹⁹ – 1710. március ¹⁰⁰	
3.	1710. május ¹⁰¹ – augusztus ¹⁰²	1710. júniusig ¹⁰³
4.	1710. november ¹⁰⁴ – december 25. ¹⁰⁵	
5.	1711. július elejéig ¹⁰⁶	1711. június ¹⁰⁷ – július eleje ¹⁰⁸
6.	1711. augusztus ¹⁰⁹ – november közepe ¹¹⁰	
7.	1712. július ¹¹¹ – augusztus ¹¹²	1712. június ¹¹³ – augusztus ¹¹⁴
8.	1712. szeptember ¹¹⁵ – december ¹¹⁶	1712. szeptembertől ¹¹⁷
9.		1712. decembertől 1713. januárig ¹¹⁸

⁹⁶ Ahol a táblázatban üres rubrika szerepel, ott az adott időszakból nincsen járványra utaló információnk.

⁹⁷ ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher 458. k. 694r.

⁹⁸ Uo. Bücher 460. k. 637r.

⁹⁹ Uo. Bücher 460. k. 737r.

¹⁰⁰ Uo. Bücher 465. k. 191v.

¹⁰¹ Uo. Bücher 465. k. 353v., 463. k. 454v.

¹⁰² Uo. Bücher 463. k. 651v.

¹⁰³ Uo. Bücher 463. k. 529r.

¹⁰⁴ Uo. Bücher 464. k. 879v.

¹⁰⁵ Uo. Bücher 471. k. 159r.

¹⁰⁶ Uo. Bücher 470. k. 677r.

¹⁰⁷ Uo. Bücher 471. k. 462v.

¹⁰⁸ Uo. Bücher 470. k. 677r.

¹⁰⁹ Uo. Bücher 472. k. 632v.

¹¹⁰ Uo. Bücher 472. k. 924r.

¹¹¹ Uo. Bücher 475. k. 445v.

¹¹² Uo. Bücher 475. k. 543v.

¹¹³ Uo. Bücher 475. k. 407r.

¹¹⁴ Uo. Bücher 475. k. 543v.

¹¹⁵ Uo. Bücher 475. k. 595r.

¹¹⁶ Uo. Bücher 477. k. 758v.

¹¹⁷ Uo. Bücher 475. k. 586v.

¹¹⁸ Uo. Bücher 475. k. 781r. és 480. k. 45.r., 54.r. és 62. r.

2. melléklet: A pestisben érintett Pest-Pilis-Solt vármegyei települések adataira

Település	Összeírásban szereplő személyek száma (1703) ¹¹⁹	Fertőzés kezdete	Áldozatok száma, 1709–1712
Kecskemét	1301	1709. április	2500–5000 ¹²⁰
Nagykőrös	966	1709. május	
Cegléd	404	1709. május	
Dömsöd	174	1709. július	
Tass	107	1709. július	
Kalocsa	152	1709. június	
Alsónémedi	192	1709. július	
Monor	215	1709. július	400 ¹²¹
Üllő	180	1710. január 12-ig	300 ¹²²
Gyömrő	143	1709. július	
Káták ¹²³	553	1709. július	
Csepel-sziget ¹²⁴		1709. szeptember	
Szentmiklós	149		
Szentmárton	33		
Makád	69		
Lórév	36		
Becse	36		
Csép	46		
Vác	494	1709. november	71 ¹²⁵
Zsámbék	134	1710. június	
Üröm	39	1710. június	
Borosjenő	79	1710. június	
Budakeszi	50	1710. június	

¹¹⁹ Ebben az oszlopban az 1703. évi összeírás adófizető családjaiban összeírt személyek szerepelnek, a valós népesség ennek sokszorosa lehetett. MNL PVL IV.23.a. CPII. 39.

¹²⁰ *Bánkúti* 1997. 712. o. (1709. július 5-éig összesítette Kecskemét és Nagykőrös veszteségeit) és *Blahó* 1991. 26. o.

¹²¹ *Thaly* 1875. 401. o. és *Mészáros* 2010. 326. o.

¹²² *Thaly* 1875. 402. o. és *Mészáros* 2010. 326. o.

¹²³ *Bánkúti* 1997. 719. o. Lásd még 35. jegyzet.

¹²⁴ A források ekkoriban Ráckevei-szigetként említik. Nem tudjuk, hogy a terület hány települését érintette a járvány, ezért a számadatoktól itt eltekintünk.

¹²⁵ MNL OL X 6687 k. 1406/1 A5376. d. 675. felv.

Település	Összeírásban szereplő személyek száma (1703)	Fertőzés kezdete	Áldozatok száma, 1709–1712
Páty	82	1710. június	
Pilisvörösvár	147	1710. június 21. – augusztus 15.	
Isaszeg	66	1711. novemberig	81
Maglód	64	1711. szeptember 29.	30
Gomba	154	1711. késő ősz	
Pomáz	158	1711. december	9 vagy 50 ¹²⁶
Solymár	42	1711. december	7 ¹²⁷
Óbuda	234	1712	
Törökbálint	57	1712	
Érintett településeken összesen	6556		3398–5939
A vármegye egészének lakossága	15 477		

RÖVIDÍTÉSEK

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
A 1	Originales Referadae (1690–1770)
A 14	Insinuata Consilii Bellici (1618–1770)
A 27	Litterae comitatum (1624–1769)
A 35	Conceptus expeditionum (1690–1770)
N 8	Archivum palatinale principis Pauli Esterházy (1681–1713)
X 4117	Pilisvörösvár (1692–1895) – mikrofilm anyakönyvek
X 6687	Vác, Felsőváros (1695–1895) – mikrofilm anyakönyvek
MNL PVL	Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára
IV.1.a.	Pest-Pilis-Solt Vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. Jegyzőkönyvek (tisz- tázatok), 1638–1789.
IV.23.a.	Pest-Pilis-Solt vármegye adószedőjének iratai. Adószedői összeírások (1635–1847)

¹²⁶ Bonomi 1941. 498. o.

¹²⁷ Isaszegre, Maglódra, Pomázra és Solymárra lásd MNL OL A 27 Pest megye No. 51/1712.

IV.23.b.	Pest-Pilis-Solt vármegye adószedőjének iratai. Adószedői iratok (1622–1847)
ÖStA KA HKR HR Bücher	Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv Zentralstellen, Hofkriegsrat, Hauptreihe Bücher

BIBLIOGRÁFIA

AR I/I.	II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival, 1703–1712. 1. k. (1703–1706.) Közli: <i>Thaly Kálmán</i> . (Archivum Rákóczipanum. II. Rákóczi Ferencz levéltára. Első osztály: Had- és belügy I.) Pest, 1873.
AR I/III.	II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival, 1703–1712. 3. k. (1710–1712.) Közli: <i>Thaly Kálmán</i> . (Archivum Rákóczipanum. II. Rákóczi Ferencz levéltára. Első osztály: Had- és belügy III.) Budapest, 1874.
AR I/VI.	Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 3. k. (1708–1711.) Közli: <i>Thaly Kálmán</i> . (Archivum Rákóczipanum. II. Rákóczi Ferencz levéltára. Első osztály: Had- és belügy VI.) Budapest, 1878.
AR I/IX.	Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékeztetreméltó iratok, 1685–1716. Közli: <i>Thaly Kálmán</i> . (Archivum Rákóczipanum. II. Rákóczi Ferencz levéltára. Első osztály: Had- és belügy IX.) Budapest, 1883.
AR I/X.	Pótlékok s betürendes név- és tárgymutató II. Rákóczi Ferencz levéltára első osztály I–IX. kötethez. Közli: <i>Thaly Kálmán</i> . (Archivum Rákóczipanum. II. Rákóczi Ferencz levéltára. Első osztály: Had- és belügy X.) Budapest, 1889.
<i>Bagi 2022.</i>	<i>Bagi Gábor</i> : Néhány megjegyzés az 1709/10. évi pestisjárvány járszági pusztításához. In: <i>Uő</i> : „...Nemes Járság, híres Kunság...” Tanulmányok a Járszakság történetéhez. Szolnok, 2022. 170–182. o.
<i>Bánkúti 1991.</i>	<i>Bánkúti Imre</i> : Dokumentumok a Szatmári béke történetéhez. Budapest, 1991.
<i>Bánkúti 1994.</i>	<i>Bánkúti Imre</i> : Kecskemét város és környezete II. Iratok a Rákóczi szabadságharcból. Kecskemét, 1994.

- Bánkúti* 1997. *Bánkúti Imre*: Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi korban II. Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 2. Budapest, 1997.
- Bánkúti* 2005. *Bánkúti Imre*: Pest megye a felszabadító háborúk megindulásától a szatmári békéig (1686–1711). In: Tanulmányok Pest megye monográfiájához 1. Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 4. Szerk. *Egey Tibor*. Budapest, 2005. 9–99. o.
- Blahó* 1991. *Blahó Vince* búcsúbeszéde Kecskeméten, 1772-ben. A szöveget gondozta és jegyz. *Bánkúti Imre*. Kecskemét, 1991.
- Bodosi* 1993. *Bodosi Mihály*: Dunántúli 18. századi pestisjárványok. Különös tekintettel Somogyra. In: Somogy megye múltjából 24. Szerk. *Szili Ferenc*. Kaposvár, 1993. 77–102. o.
- Bonomi* 1941. *Bonomi, Eugen*: Die Pest im Ofner Bergland. *Südost-Forschungen*, 6. (1941) 498–535. o.
- Borosy* 1987. *Borosy András*: Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1638–1711. V. k. Budapest, 1987.
- F. Molnár* 2022. *F. Molnár Mónika*: Luigi Ferdinando Marsigli leírása a járvány lefolyásáról az Oszmán Birodalomban és a magyarországi „pestisfront” kialakítására tett javaslatai. In: Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760). Szerk. *Draskóczy Eszter – Etlinger Mihály*. Budapest, 2022. 175–188. o.
- Faragó* 2007. *Faragó Tamás*: Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez. A máramarosi példa. *Korall*, 8. (2007) 30. sz. 19–60. o.
- Géra* 2012 *Géra Eleonóra*: Az apokalipszis lovasai Budán (1710–1723). *Fons*, 19. (2012) 2. sz. 139–160. o.
- Hornyik* 1860–1866. *Hornyik János*: Kecskemét város története, oklevéltárral. 1–4. k. Kecskemét, 1860–1866.
- Heckenast* 2005. *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi szabadságharcban? Életrajzi adattár. S. a. r., kieg. és előszó *Mészáros Kálmán*. Budapest, 2005.
- Kiss – Schramek* 2006. *Kiss Anita – Schramek László*: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Kiegészítő kötet (1625–1715; 1728). Budapest, 2006.

- Kosáry* 1965. *Kosáry Domokos*: Pest megye a kuruckorban. In: Pest megye múltjából. Szerk. *Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai Ferenc*. Budapest, 1965. 9–89. o.
- Linzbauer* 1852–1856. *Linzbauer, Franciscus Xav.*: Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae. Vol. 1–2. Budae, 1852–1856.
- Loigk* 1716. *Loigk, Anton*: Loimographia seu Historia Pestis que ab Anno 1708 ad 1713 inclusive Transylvaniam, Hungariam, Austriam, Pragam et Ratisbonam aliasque conterminas Provincias et Urbes progrediendo depopulabatur. Styrae, 1716.
- Lukinich* 1925. *Lukinich Imre*: A szatmári béke története és okirattára. Budapest, 1925.
- Magyary-Kossa* 1940. *Magyary-Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek. (Értekezések a magyar orvostörténelem köréből 4.) Budapest, 1940.
- Málnási* 1931. *Málnási Ödön*: Gróf Marsigli Alajos. *Hadtörténelmi Közlemények*, 32. (1931) 1–2. füzet 126–129. o.
- Mészáros* 2010. Bene Regi – A király javára. Ebergényi László császári altábornagy szerepe a szatmári békekötésben. Ebergényi László válogatott levelei és Bivolínyi István töredék naplója (1710–1711). S. a. r., bev. és mutatók *Mészáros Kálmán*. A latin nyelvű naplót ford. és jegyz. *Bánkúti Imre*. Budapest, 2010.
- Őri* 2004. *Őri Péter*: Pest-Pilis-Solt vármegye történeti demográfiai irodalmának összefoglalás. Eredmények, lehetséges kutatási irányok. In: Történeti demográfiai évkönyv. Szerk. *Faragó Tamás – Őri Péter*. Budapest, 2004. 193–239. o.
- R. Várkonyi* 1989. *R. Várkonyi Ágnes*: „Ad pacem universalem” vagy „Fegyver által való meggyőztetés”. In: Magyarország története, 1686–1790. Főszerk. *Ember Győző – Heckenast Gusztáv*. Budapest, 1989. 231–252. o.
- Schmidt-Brentano* 2006. *Schmidt-Brentano, Antonio*: Kaiserliche und k. k. Generale (1618–1815). [H. n.], 2006. https://www.oesta.gv.at/dam/jcr:29b98584-9598-456f-9e7d-61650d3f30df/Kaiserliche%20bzw_%20k_%20k_%20Generale%201618-1815%20_Liste_.pdf

- Schramek* 2014. *Schramek László*: Pestisjárvány Pest megyében, 1739–1742. In: *Tanulmányok Pest megye múltjából V.* Szerk. *Kiss Anita*. Budapest, 2014. 153–207. o.
- Thaly* 1865. *Thaly Kálmán*: Bottyán János, II. Rákóczi Ferencz fejedelem vezénylő tábornoka. Történeti életrajz a kuruczvilág hadjárataival. Pest, 1865.
- Thaly* 1875. *Thaly Kálmán*: Bivolínyi Istvánnak báró Ebergényi László cs. k. altábornagy titkárának 1710–1711-iki töredéki naplója. In: *Uő*: Magyar Történelmi Emlékek. Második osztály, Írók. 27. k. Történelmi naplók, 1663–1719. Budapest, 1875. 399–432. o.
- Tózsá-Rigó* 2022. *Tózsá-Rigó Attila*: „Pestis ellen zafír és félbevágott tyúk”. Járványkezelés a 16. századi Magyar Királyság városai-ban. In: *Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760)*. Szerk. *Draskóczy Eszter – Etlinger Mihály*. Budapest, 2022. 117–132. o.
- Vanyó* 1933. Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országai-nak egyházmegyéiről, 1600–1850. Bev. és magyarázatok *Vanyó Tihamér*. Pannonhalma, 1933.
- Wellmann* 1989. *Wellmann Imre*: Magyarország 18. századi demográfiája. In: *Magyarország története, 1686–1790*. Főszerk. *Ember Győző – Heckenast Gusztáv*. Budapest, 1989. 25–80. o.
- Wertner* 1880. *Wertner, Moriz*: Die Pest in Ungarn. *Deutsches Archiv für Geschichte der Medicin und medicinische Geographie*, 3. (1880) 1. sz. 51–64. o.

László Schramek

PLAGUE IN THE SHADOWS OF THE WAR OF INDEPENDENCE

A case study of Pest-Pilis-Solt county (1709–1712)

(Summary)

Little is known about the course and impact of the plague at the end of Rákóczi's War of Independence, although the epidemic significantly reduced the room for manoeuvre of the opposing forces and claimed many victims. Pest-Pilis-Solt county, which is the subject of the study, is located in the middle of the country and was first hit by the pathogen in April 1709, when it devastated settlements along the Danube-Tisza Interfluve. The plague appeared in the following year in the villages around Buda. The last wave of the epidemic reached this administrative unit in the autumn of 1711 and remained present until the winter of 1712. However, the shadow of the disease had been cast over the county as a whole during the period under study, as the Black Death returned regularly to the cities of Pest and Buda.

The presence of the plague has so far been confirmed in approximately 30 settlements in Pest County, despite the lack of sources. So far, only two death toll figures – one of 15,000 and one of 25,000 – have been published, which appear to be exaggerated.

The disease also made it impossible for the administration of the county, which was divided during the War of Independence, to function. The Kuruc county was unable to fulfil its duty of supplying troops, while the officials of the royal county fought the epidemic under the direction of the leaders of the imperial garrison in Buda.

László Schramek

PESTEPIDEMIE IM SCHATTEN DES FREIHEITSKAMPFES

Fallstudie des Komitats Pest-Pilis-Solt (1709–1712)

(Resümee)

Über den Verlauf und die Auswirkungen der Pestepidemie, die die Region am Ende des Freiheitskampfes von Rákóczi verwüstete, ist wenig bekannt, obwohl die Pest den Handlungsspielraum der gegnerischen Streitkräfte erheblich einschränkte und viele Opfer forderte. Das Komitat Pest-Pilis-Solt in der Mitte des Landes, das im Mittelpunkt dieser Studie steht, wurde erstmals im April 1709 von der Pest heimgesucht, als sie die Siedlungen im Donau-Theiß-Zwischenstromland verwüstete. Im folgenden Jahr trat die Krankheit in den Dörfern um Buda (Ofen) auf. Die letzte Welle der Epidemie erreichte das Gebiet der Munizipalbehörde im Herbst 1711 und blieb bis zum Winter 1712 präsent. Während des Untersuchungszeitraums wurde jedoch das gesamte Komitat von der Seuche überschattet, da der Schwarze Tod regelmäßig in die Städte von Pest und Buda zurückkehrte.

Das Auftreten der Seuche wurde bisher in etwa 30 Siedlungen des Komitats Pest bestätigt, obwohl es an Quellen mangelt. Für die Zahl der Todesopfer gibt es bisher nur zwei Angaben – eine von 15 000 und eine von 25 000 –, die vorerst übertrieben zu sein scheinen.

Die Krankheit machte auch das Funktionieren der Verwaltung des Komitats, das während des Freiheitskampfes in zwei Teile gerissen wurde, unmöglich. Das Kuruzen-Komitat war nicht in der Lage, seinen militärischen Verpflichtungen nachzukommen. Die Beamten des königlichen Komitats bemühten sich unter der Leitung der Leiter der kaiserlichen Garnison in Buda, die Epidemie unter Kontrolle zu bringen.

László Schramek

L'ÉPIDÉMIE DE PESTE DANS L'OMBRE DE LA GUERRE D'INDÉPENDANCE
Étude de cas du comitat de Pest-Pilis-Solt (1709–1712)

(Résumé)

Nous savons peu de choses sur l'évolution et l'impact de l'épidémie de peste qui a sévi à la fin de la guerre d'indépendance de Rákóczi, pourtant ce fléau a considérablement réduit la marge de manœuvre des forces adverses et fait de nombreuses victimes. Le comitat de Pest-Pilis-Solt, au centre du pays, qui fait l'objet de cette étude, fut touché pour la première fois par la peste en avril 1709, lorsqu'elle a dévasté les communes situées entre le Danube et la Tisza. L'année suivante, la maladie est apparue dans les villages autour de Buda. La dernière vague de l'épidémie a atteint le comitat à l'automne 1711 et est restée présente jusqu'à l'hiver 1712. Cependant, l'ombre de la maladie s'est étendue à l'ensemble du comitat pendant la période étudiée, car la mort noire est revenue régulièrement dans les villes de Pest et de Buda.

La présence de la maladie a été confirmée jusqu'alors dans environ 30 localités du comitat de Pest, malgré le manque de sources. Nous n'avons trouvé que deux chiffres concernant le nombre de décès, l'un de 15 000 et l'autre de 25 000, qui semblent exagérés pour le moment.

La maladie a également rendu impossible le fonctionnement de l'administration du comitat qui fut divisé en deux pendant la guerre d'indépendance. La partie des insurgés hongrois (des Kuruc) n'a pas pu remplir ses obligations de lever des troupes, alors que les fonctionnaires du comitat royal luttaient contre l'épidémie sous la houlette des chefs de la garnison impériale de Buda.

Ласло Шрамек

ЭПИДЕМИЯ ЧУМЫ В ТЕНИ БОРЬБЫ ЗА СВОБОДУ
Тематическое исследование комитата Пешт-Пилиш-Шолт (1709–1712)

(Резюме)

Мало что известно о протекании и последствиях опустошительной эпидемии чумы в конце борьбы за свободу Ракоци, хотя чума в значительной мере ограничила возможности свободу действий противоборствующих сил для маневра и потребовала множество жертв. Впервые возбудитель болезни в апреле 1709-ого года достиг уезда Пешт-Пилиш-Шолт, расположенного в центре страны, описанном в исследовании, когда он опустошил поселения, расположенные между реками Дунай и Тиса. На следующий год болезнь появилась в деревнях округа Буды. Последняя волна эпидемии достигла территории легитимной власти осенью 1711-ого года и сохранялась до зимы 1712-ого года. Однако тень болезни нависала над уездом на протяжении всего изучаемого периода, поскольку черная смерть регулярно возвращалась в города Пешт и Буда.

Несмотря на отсутствие источников, наличие заболевания подтверждено примерно в 30-и населенных пунктах округа Пешт. До сих пор стали известны только две данные относительно количества жертв: 15 000 и 25 000 человек, которые пока что кажутся преувеличенными.

Болезнь также сделала невозможным государственное управление округом, который во время борьбы за свободу был разделен на две части. Округ куруц не смог выполнить свою воинскую обязанность. Чиновники королевского уезда под руководством командиров императорского гарнизона в Буде боролись за пресечение эпидемии.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

Balogh Máté

BATTHYÁNY I. ÁDÁM DUNÁNTÚLI
KERÜLETI FŐKAPITÁNYHELYETTESEI

RÁCJÁRÁS DÉL-HEVESBEN, 1709

Egy Károlyi-uradalom sorsa a „kuruc világban”

A Rákóczi-szabadságharc alatti rác portyázások pusztító következményeivel már régóta foglalkozik a hazai történetírás. Leginkább a helytörténeti kutatások tárgyalják részletesen, például Kecskemét vagy a Nagykunság esetében. Az Alföld népét érintették ugyanis a legsúlyosabban ezek a támadások, melyek a „kuruc világban” szinte visszahozták az alig véget ért hódoltság korának kíméletlen prédálásait, és a kiürült terület benépesítésére megindult vándormozgalmat is a visszájára fordították.¹ Ráadásul az Erdélytől a Dél-Dunántúlig terjedő területen a császári szolgálatban álló szerb milícia is pusztító támadásokat indított a kurucok mellé állt lakosság ellen, amelyek aztán ellenportyákat váltottak ki, és ezek a kölcsönös csapások lényegében végigkísérték a kuruc mozgalom éveit.

A szabadságharc korai időszakában a szerb volt a legkönnyebben, nagyobb létszámban is bevethető császári katonaság, amelynek ellátását megkönnyítette a megengedett zsákmányszerzés, miközben támadásaik a kurucokkal tartó lakosság megfélemlítését és gazdasági erejének gyengítését is szolgálták. Emellett portyázó könnyűlovasként ők segítették ki a „hadtápharcászat” miatt sebezhetőbb császári seregeket, amikor azok mélyebben nyomultak be a kuruc ellenőrzés alatti vidékre.²

Ennek az írásnak egy viszonylag ismeretlen esemény, az 1709. novemberi dél-hevesi rác rajtaütés a témája. A vizsgálat során betekintést nyerhetünk a terület gazdálkodási viszonyaiba és a Rákóczi-szabadságharc hanyatló szakaszának gazdasági-társadalmi körülményeibe is. A délvidéki rácok támadásai ekkor már a Tiszántúl és a Három Város (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd)³ vidéke után északabbra is kiterjedtek. A Tisza jobb partján elterülő tágas és lényegében védtelen síkság hagyományosan gabonatermelő és állattenyésztő körzet volt a hódoltság előtt és alatt is, amikor a szomszédos végváriak gyakran hajtottak el innen szarvasmarhákat. Ugyanezen okból nyilván vonzó

¹ A rác betelepülésnek és támadásainak komoly irodalma van, bár összefoglaló mű még nem született róla. A témával foglalkozik a teljesség igénye nélkül: *Hornyik* 1868.; *Szentkláray* 1882. 112–120. o.; *Dudás* 1896. 52–78. o.; *Elek* 2004. 136–178., 207–215. o.; *Bánkúti* 2005b. 66–75. o.; *Bagi* 2023. 407–419. o.

² Jean Rabutin (1642–1717) lovassági tábornok seregének 1706-os átvonulása idején „ezek a mindenfelé kiterjedő nagy pusztaságot serényen benyargalózták s a kurucokkal naponkénti csatározás közben foglyokat, és a fölperzselt falvakból a mi eleséget csak kivájhattak, vadászebek módjára hűsége sen hordták a táborba”. *Hornyik* 1868. 697. o.

³ A török időkben elpusztult Duna–Tisza-közén ez a három mezőváros nagyra növelt határával az állattartás fontos központja volt. A nemesi megyét annak megszűnése miatt közigazgatási együttműködésük helyettesítette, ezért nevezték őket a korszakban együttesen Három Városnak.

volt a portyázásból élő határvidéki milíciák számára is. Először röviden tekintsük át az egykori mezőváros, Heves történetét a török időkben és az azt követő újjáépítés kezdetét 1703-ig.

A hódoltság utáni újraneépítés kezdetei

A középkori Heves oppidum (mezőváros) hódoltság kori története viszontagságos körülményeket tükröz. A gabonatermesztésre és állattenyésztésre is alkalmas homokháton (Hevesi-homokhát), a Tarna és a Tisza között elterülő település, amely nagyjából egyforma távolságra fekszik a törökök által elfoglalt Hatvantól, illetve Eger végvárától (és Szolnoktól is), az oszmán terjeszkedés korszakában senkiföldjének számított. Mindkét oldal igényt tartott a vidék terményeire és jószágaira, de földrajzi helyzete miatt a település védtelen volt, így nem kerülhette el a két fél portyáit. 1567 után pedig a közeli Berénybe is befészkeltek magukat a törökök, ezzel nyilván még súlyosabbá vált a környék kizsákmányolása. Heves végromlását több évtizedes hódoltsági lét után a tizenöt éves háború pusztításai idézték elő.

A 17. század elején a Hevesen időközben megépült török palánkvár az egri vilajet déli részét őrizte, illetve biztosította az összeköttetést az 1552-ban elfoglalt Szolnok felé. További feladata a térség mezőgazdasági termékeinek biztosítása és a Tisza gázlóinak ellenőrzése lehetett.⁴ A magyar lakosság maradéka ekkoriban „a török miatt” a határ keleti részén újonnan létesült Kiskevesen élt.⁵ A térség nyugalmas élete a kuruc mozgalom kezdetétől fogva egyre nehezebbé vált. A nyugalom persze addig is viszonylagos volt, hiszen a hevesi török őrsegtől függetlenül a környék magyar lakóit adóztatták királyságbeli földbirtokosaik, miközben nem ritkán a végváriak is portyáztak erre-felé. A kurucok megjelenése a hódoltságban azonban nagyon megnehezítette a helyiek életviszonyait.⁶

⁴ A török palánkhoz lásd még *Nováki et al.* 2009. 76–77. o., az őrség összetételéről pedig *Hegyi* 2001. 126–127. o. és *Uő* 2007. 1524–1525. o. A palánk a templom körül helyezkedett el, amit megerősít az 1730-as években készült templomi felmérés: „Ez volt a legnagyobb templom a hevesi főesperesség területén, magas, erős tornya háborús időben menedékhelynek, kis erősségnek számított.” *Soós* 1985. 238. o.; vö. *A. Halász* 2014. 75. o.

⁵ Kiskeves – melyet először 1635-ben említenek újonnan létesített településként (*Szederkényi* 1891. 440. o.) – a Hanyi-ér keleti oldalán feküdt, a vármegyei levéltárban található 1743-as nemesi birtokközösség megosztásáról készült felmérés szerint ugyanis „az átányi szöglet határtól megfordulván dél színére az vezekényi útig mérettetett az kis hevesi és vezekényi határok mentében kötél nr. 39.” MNL HVL IV.-5/d/11. 1743:244. 176. Ez megerősíti Gömöri János véleményét, miszerint az általa feltárt temető a kiskevesieké volt. *Gömöri* 2001. 37–43. o.

⁶ Egy – furcsa módon nem túl gyakran hivatkozott – 1677-es vármegyei felmérés több helység lakóit kérdezte ki a kurucok és mások miatti károkról. A kiskevesiek vallomásukban azt panaszolták, hogy „Isten annak megmondhatója [...] mennyi kárt vallottunk és vallunk naponként az kurucok miatt, vagyon olyan ember közöttük egy-néhány, akik [...] az gazdálkodáson kívül hat-hat száz forint kárnál többet vallottak.” Hiába fordulnak német és horvát tisztekhez, azok is fosztogatják őket, ha pedig „török urukhoz is az kurucok miatt folyamodtak [...] azt mondtotta[...] török császár akarata.” Ehhez képest „tűrhető az mennyi kárt az ónadi tisztektől s másoktól vallottak [...] Az időnek kíméletlenség-

A „török világ” Hevesen Mercy altábornagy 1685. évi hadjáratával ért véget, amikor a Szolnok elfoglalására menetelő császári csapatok közeledtére a törökök elhagyták a palánkot.⁷ A dél-hevesi vidéket újonnan benépesítők eredete vegyes képet mutat: a kishevesiek kezdték meg a beköltözést az egykori mezőváros területére, de érkeztek új lakók a szomszédos falvakból (Átány, Pély, Tiszanána), sőt távolabbról is. Nem volt ritkaság, hogy egykori katonák telepedtek meg a homokhát falvaiban: egy volt füleki lovas, Kallosi (?) Márton átányi lakos 1733-ban emlékezett úgy, hogy Heves, Szolnok, Arad „meg vételében maga is jelen volt”.⁸ A hevesi Fazekas Mihály hasonló háttérből érkezett: „A török világ után [...] Forgács Simon regimentjében lévén katona, obstitját ki nyervén, úgy szakadt Hevesre, s [...] az helység csikósa lött”.⁹ Sőt, 1698-ban az elkobzott Wesselényi-birtokokat megszerző új birtokos, Dietrich von Glöckelsperg¹⁰ báró, ezredes rácokat is telepített a helységbe. Egy 1702-es összeírás 35 jobbágycsaládot és 3 nemest vett számba, 1700-ban pedig három országos vásár tartására is jogot szerzett a település.¹¹

A Glöckelsperg/Károlyi-uradalom

A Hevest korábban birtokló, de vagyonelkobzással sújtott Wesselényi Pál, az összeesküvésnek nevet adó nádor unokaöccse a kuruc mozgalom korai éveiben annak vezetője volt. Róla már az eddigi kutatás is kiderítette, hogy hódoltsági birtokairól keményen behajtott a jövedelmeit.¹² A kincstár persze Wesselényi hódoltságban fekvő dél-hevesi birtokait csak

ge miatt annyira jutottak, hogy árpa, köles és zab kenyérrel kénytelenítettnek éhségüket enyhíteni, az minemű állapot ennek előtte hírből sem hallatott közöttük.” MNL HVL IV. 1/b. 4. 1677:1. Vö. *Szederkényi* 1891. 120. o.; ez alapján hivatkozik rá *Szakály* 1969. 5. o.; *Nagy* 1983. 91. o.; *Benczédi* 1983. 61. o. – Egyébként ebből az is látható, hogy a gabonatermelés továbbra is a helyi gazdaság fontos eleme maradt, sőt még a török palánk népénél is: 1674-ben a fülekiek egy Ahmet nevű törököt hurcoltak el, aki a raktárak melletti gabonacséplésnél dolgozott. *Komjáti* 2013. 276–277. o.

⁷ Peter Ernst Mercy (1640 k.–1686), lotaringiai származású császári tiszt, Buda ostrománál szerzett sebébe halt bele. – A hevesi palánk bevételéről lásd *Bagi* 2023. 25–28., 37–38. o.

⁸ MNL HVL IV. 1/b/37. 1733:1. és *Soós* 1975. 258. o.

⁹ MNL HVL IV. 1/b. 1733:68. – Továbbá Károlyi ezredének 1706. évi mustrajegyzéke szerint az 5. kompánia 3. szakaszát négy kivétellel hevesiek alkották (18-ból 14), 18–36 évesek, de csak ketten 30 alattiak. Talán ez is azt mutatja, hogy akik beálltak, már rendelkeztek valamilyen katonai előképpel. De ugyanitt látható, hogy még Átányról is többen (10) kerültek Károlyi ezredébe. (Acta Rákócziána, Mustrakönyv: 1706. február 26. – augusztus 31. 36. felv.) Egyébként kiszolgált katonák mellett a felvidéki várak őrségének egy része is eljuthatott erre a vidékre, hiszen 1686 után Nyitra őrsége Szolnokon állomásozott. *Bagi* 2023. 111. o.

¹⁰ Johann Heinrich Dietrich von Glöckelsperg báró (?–1706), német lovassági ezredes. 1669-ben köz-katonaként kezdte pályafutását a császári seregben, 1700-ban vezérőrnagy, 1704-től altábornagy. 1697-ben pesti polgárjogot szerzett. *Heckenast* 2005. 114. o. és *Friedreich* 1913. 21–27. o.

¹¹ MNL OL E 156 a. Fasc. 031. No. 037/a. Összeírás a Glöckelsperg-uradalom jobbágyságairól. – 1701-ben egy vármegyei összeírás már 77 jobbágyot említ. MNL HVL IV 1/b. 1701:103. és *Soós* 1975. 258. o.; A vásártartáshoz lásd az 1703. decemberi kimutatást a hevesi jószág jövedelmeiről. MNL OL E 156 b. Fasc. 008. No. 068.

¹² MNL HVL IV. 1/b/37. 1733:1. – Heves a hódoltság előtt az Ország család birtoka volt, kihalásuk után nagyobb részét a Nyáryak örökölték, az összeírásban azonban a tanúk nem emlékeztek rájuk, csak

a török kiűzése után szerezhette meg, és ezt követően kapta meg azokat a veterán katonára, Göckelsperg ezredes 1698-ban. Egy 1699-es vármegyei összeírás szerint birtokos volt Tiszaszőlősen, Poroszlón, Kötelen, Erdőkövesden, Átányon, továbbá övé volt egész Heves, Császpusztával és Péllyel együtt (1703-ban még Igart és Kócspusztát is említik).¹³ A hevesi birtokon továbbra is jelentős volt az állattartás szerepe, ami a hódoltság idején a vidéket leginkább jellemezte, de a földművelés is tekintélyes jövedelmet hozott. A lakók szabad foglalkozásos rendszerben művelték a földjeiket, bár úgy tűnik, hogy Glöckelsperg birtokán már elkezdődött a majorsági gazdálkodás kiépítése.¹⁴

Fentebb említettem, hogy a vidék alkalmas a nagybani marhatenyésztésre, és a 17. században a palánokban lakó törökök és a kissebesiek is jelentős jószágállományral rendelkeztek. A törökök panaszlevelei szerint a magyar végvárok rosszul fizetett népe gyakran hajtott el innen marhákat. A vidék állattenyésztésre alkalmas adottságait hangsúlyozza Ulrich Attila is: „úgy tűnik, ez a vidék, bár hódoltsági terület volt, egyáltalán nem szenvedett a portyáktól, a török birtokosuk, illetve egykori magyar birtokosuk túlkapásaitól. Tehát a jobbágyság számára ideális hely volt nemcsak az életben maradásra, hanem a jelentős gyarapodásra is. A magas állatszám ugyanis feltételezi, az itt élő jobbágyok kereskedelemről éltek, bekapcsolódtak a marhatenyésztésbe (ezért a magas ökörszám), a juhtenyésztésen keresztül a gyapjúval való kereskedelembe, illetve a sertéspiacba is.”¹⁵ Helyzetük azonban az 1670-es évektől fokozatosan romlott, előbb a kuruc felkelés, majd a törökellenes háború miatt.

A 18. század elején szintén az állattenyésztés volt a legjövedelmezőbb ágazat, mivel az elnéptelenedett vidék jókora legelőterületet biztosított, viszont a jobbágynép általában szegény volt, nem mindenki tudott az egyébként bőséges gyepek feltöréséhez fogni.

Egy 1703-ban, már a kurucok által készített összeírás szerint a tábornok birtokán jelentős mértékű volt a gabonatermelés is, nem csak a legeltető állattartás: „ezen hevesi jószág el foglaltatván [...] udvarházával, serfőzőjével, ahhoz való malmával és koresmájával [...]. Ami pedig találtatott [...] gabona, úgymint hat asztag, három taxabeli, három majorságbeli. [...] amellet még veremben lévő tavalyi búza, circiter 9 veremmel.”¹⁶

Wesselényire (egyetlen tanú a mellékbirtokos Doroghfyakat nevezte meg birtokosként). Ugyanott az egyik tanú szerint „minek utána a török birodalma elveszett”, Wesselényi ispánja még hétévi taxát „megvette a szegény helységen” – nem csoda, hogy emlékeztek rá a jobbágyok. A hódoltsági magyar nemesi birtokosok kérdéséhez Heves és Külső-Szolnok vármegyében lásd *Szakály* 1992. 570–572., 581–585., 594–598. o.

¹³ MNL HVL IV. 1/a/11. 395., 1103/4.

¹⁴ Uo. 1/b. 1733:68. és *Soós* 1975. 405. o. – Károlyi hevesi tiszttartója is azt írta 1707-ben a „német úr” idejéről, hogy „[a]z sertésnek az itt való földet nem szeretem, hanem Pélyen jobban javasolnám, mivel igen jó rétes hely, az német is ott jártatta...” (Acta Rákóciana, 3455. tétel.) Her Mátyás német volt, de az uradalom prókátoraként a miskolci Aszalay Ferenc (később Rákóczi titkára) járt el. *Gyulai* 2004. 42–43. o.

¹⁵ *Kocsis* 1993. 295. o. és *Ulrich* 2011. 408–410. o. – A 17. századi török panaszokra lásd *Borbás* 1997. 111. o.; *Komjáti* 2009. 115. o.; *Izsépy* 1962. 37., 53. o.

¹⁶ *Bánkúti* 2001. 80. o. – 1704. február 11-én az ausztriai és morvaországi határon hadakozó egri katonaság is kérte, hogy hátrahagyott családjaik élelmezését „az hevesi és hatvani confiskált búzákból”

Vagyis a fentebb említett szérűkön már a helyben és a környéken termett búzát taposatták ki. Emellett a török időben a német birtokos a megritkult erdőt is tilalomba vette, hogy ezzel segítse regenerálódását.¹⁷

A generális nemcsak behajtotta a mezőgazdasági jövedelmeket Hevesről, de elkezdte a település újjáépítését is. Az ekkor még romokban álló templomba új oltárt állíttatott,¹⁸ a török palánk maradványait felszámolta, illetve saját udvarházat építtetett, amelyről a fentebb említett kuruc összeírás is szólt. Az isztambuli angol követ, William Paget 1702-es hazaútján nyilván ezt látta: „Másfél magyar mér földet tettünk meg az említett síkságon [Poroszlóról] [...] egészen Átányig. Vacsora előtt őexcellenciája egy kisebb kísérettel elment még egy angol mér földnyire, hogy megnézzen egy új udvarházat és kertet, a nagyérdemű Glöckelsperg tábornok tulajdonát.”¹⁹ Bél Mátyás később említi a Glöckelsperg-örökös, Popovics kastélyát és kertjét Hevesen, valószínű, hogy még a generális rakta le mindkettő alapjait.²⁰

A császári tábornok persze ritkán tartózkodott Hevesen, majd a Rákóczi-szabadságharc kezdetén blokád alá vett Szatmár várát védte. Mivel Glöckelsperg ebben az időszakban felmentő seregre nem számíthatott, a fejedelem bízott benne, hogy rövidesen feladja a várat. Ekkor már új igénylője is volt a hevesi birtoknak: Rákóczi 1704. január 8-án Károlyi Sándornak írott levelében említi, hogy nem adhatja neki a kért hevesi jószágot, mivel bízik benne, hogy Glöckelsperget rá lehet venni a kapitulációra, ha megvárhatja birtokait.²¹ Szatmár azonban kitartott, és csak 1705 elején kapitulált, a fejedelem így végül nem várt arra, hátha ezzel bírhatná egyezkedésre a parancsnokot.

biztosítsák. *Esze* 1955. 126–127. o. Az 1703-as kuruc összeírásban találjuk meg a jobbágyság szolgálatát a „német idejében”: az ökrös gazdák egy köből őszi, egy köből tavaszi búzát vetnek, a zselérek közül ki 6, ki 12 napot tartozott szolgálni, az egész ekés gazdák 100 karót is adtak és minden gabonából dézsmát, a konyhára pedig tyúkokat kellett adniuk. MNL OL E 156 b. Fasc. 008. No. 068.

¹⁷ A korabeli hevesi erdőhöz lásd *Tőser* 2024. 65–66. o.

¹⁸ *Soós* 1985. 238. o. – Glöckelsperg buzgó katolikus volt, Barkóczy Krisztina egyik levelében említi férjének: „Csak a Kegyelmed hadait [...] el ne imádkozza Klikelesberg, aminthogy majd szentnek tartatik a szakmári régi labancoktól az öreg Úr.” (Barkóczy levelek 83. o.) Arra, hogy Heves és a térség lakossága milyen vallású volt, nincsenek pontos adataim, de valószínűleg katolikus és református egyaránt volt közöttük. (Vö. *Mészáros* 2018.) Annnyiből inkább az előbbi, hogy a közeli Gyöngyös és Jászberény a hódoltság alatt is katolikus központok voltak, erre utal, hogy Hevesre az utóbbiból jött Bencsik János licenciátus, valamint a Szaniszlók (lásd lentebb), és már 1703-ban is szolgált káplán a helységben. (*Bánkúti* 2001. 80. o. Vö. *Benedek* 2001. 275. o.), aki már 1698-ban is említ helyi plébánost.) Mindazonáltal Átány máig református, ahogy ekkor még a Közép-Tisza melléke is; láttuk, hogy a zömében protestánsokból verbuválódott kuruc seregben is többen szolgáltak ideaválósiak. Csajághy János brigádéros 1707-ben a katolikus Gyöngyösön randalírozó hajdúezredében még 1710-ben is voltak hevesiek, átányiak, boconádiak, erdőtelkiek, pélyiek, vezekényiek, bár többen csak a szökevények között szerepelnek. *Bánkúti* 1996. 848., 843., 844., 846., 850., 854. o. és *Szederkényi* 1893. 114. o.

¹⁹ William Paget (1637–1713), isztambuli angol követ hazautazását udvari papja, Edmund Chishull (1671–1733) örököltette meg. Az idézetet közli: *Gömöri* 1994. 94. o.

²⁰ Jóllehet, az angol utazó nem említi Hevest, de az udvarház itt volt. (Vö. *Bél* 2001. 191. o.) Nyilván Károlyi is itt szállt meg, amikor később Hevesen tartózkodott.

²¹ II. Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak. Tokaj, 1704. január 8. AR I/I. 1873. 157. o. – Rákóczi egyébként Emlékirataiban úgy emlékezett Glöckelspergre, hogy „ez a német tábornok érdemei miatt magas rangot elért tiszt volt, régi harcos, és ismerte a nemzet gyengéit.” *Rákóczi* 1999. 97. o.

Károlyi 1704. július 26-án megkapta a hevesi uradalmat Rákóczitól; ironikus módon maga Glöckelsperg segítette hozzá Károlyit a birtokadományhoz, mivel a tábornok június 9-én szétverte a szatmári várat körülzáró fegyelmetlen kuruc sereget, majd a környékről annyi élelmet gyűjtött össze, amennyit csak bírt. Katonái közben kifosztották Nagykarolyt, ahonnan Károlyi értékei, levelezése is a birtokába jutottak. A kuruc generális anyagi veszteségei miatti kárpótlásként juthatott a hevesi birtokhoz: „mind az erdődi domíniumot, mind az hevesi jószágot is feleségemnek való residentiára kezemben bocsátotta”. Ez utóbbi ugyan nem volt virágzó állapotban, mint utólag megjegyezte: „az hevesi jószágot Nagyságod kegyelmesen resolválta, de azt is mindenből kimellyesztve resignáltuk s belőle élni nem lehetett”.²² A település 1703. szeptember elején kerülhetett a Szolnok felé vonuló kurucok kezére, valószínűleg az uradalom feldúlása után. A fentebb említett, szeptember 25-én készült kuruc összeírásban az is szerepel, hogy a hevesi bíró a templomba vitte azokat a dolgokat, „melyeket a kártól megőrizhetett”²³.

Károlyinak azért is jól jött a hevesi uradalom, mert egyrészt szatmári birtokaihoz képest biztonságosnak tűnt, másrészt pedig tiszántúli birtokosként közelebből tudott katonái élelmezéséről gondoskodni, és családjával is könnyebben tarthatta a kapcsolatot, ugyanis 1705-ig jobbára az ország nyugati felében hadakozott.²⁴

Főleg Károlyinak az 1706. évi fegyverszünet idején folytatott kereskedelemre vonatkozó leveleiből látható, hogy a szarvasmarhák mennyire fontos tételt jelentettek: „Az marhákat, úgy tudom, Szívem, eddig mind lehajtottad Hevesre [...] Igen akarnám, hogy négyszázra kipótolhattátok volna [...] Az minémű szép tavasz jár, ha sója lészen, Pünkösdig szépen meghízik, s addig pedig bátorságosan el is lehet tarthatni. Ha kongón 80 forinton menne is, mégis inkább akarnám 40 arany vagy ezüst pinzen.” „Remélem ezen holnapnak végire Szakolczára érkeznek vele, ha csak 30 talléron adhatom is, fejér pinzen inkább adom, mintsen rézen 60 forintért”.²⁵ De a kuruc generális irataiból

²² Rákóczi tükör 115–116., 125. o.

²³ *Bánkúti* 2001. 80. o.

²⁴ A birtok ebben az időszakban nem volt kitéve a hadak járásának. Lásd erre Károlyi 1705. december 12-ei levelét Szurdokról feleségéhez: „Hevesen is vadnak valami szekeres lovaknak való csikók, azokat is jó volna abrakon tartani s legalkalmasabbnak is látnám ottan körül, mivel az ellenségtől sem félt. Abrak, széna bővön vagyon”. (Károlyi levelek 88. o.) A harcokban szerzett zsákmány elhelyezéséhez hasznosnak bizonyult a hevesi uradalom fekvése, ugyanis „Hevesre hajtottam újabban vagy 400 mosoni juhot s marhát; gulyára valót és ökröket közel százig valót [...] úgy szintén az ausztriai juhot és marhát is [...] oda hajtottam.” Károlyi levelek 42. o. Szentpéter, 1705. február 19. 42. o.

²⁵ Károlyi Sándor levele Barkóczy Krisztinának, Topánfalva, 1706. május 4. (Károlyi levelek 114. o.), Érsekújvár, június 23. (Uo. 134. o.); Vö. Gólyi Zsigmond tisztartó számadása a marhákról 1706-ból és a birtok 1709 tavaszi jószágállományáról: MNL OL W 271 MF 54534 B 8. felv. – Ezen kívül a legelőkre máshonnan is hajtottak marhákat, például a kecskeméti bíró (Károlyi a városnak is földesura volt) is kért 1707 tavaszán százötven darabos gulyájának legelőt Hevesen. *Bánkúti* 1992. 241–242., 243. o.

kiderül az is, hogy a tágas hevesi határban még lovakat, juhokat is tartottak, valamint az erdőben sertéseket.²⁶

A hevesi uradalmat tehát elhelyezkedése miatt kevésbé fenyegették támadások, így a termelést inkább csak a gazdasági nehézségek, főleg a pénzhiány nehezítette. Az 1706-os ún. Rabutin-járást a jelek szerint megúsza a lakosság (bár Károlyi valószínűleg mindenkit kitelepített a birtokáról),²⁷ de néha figyelni kellett a rác mozgolódásra, habár ezek a támadások 1708-ig a Tiszántúlt és a Három Város vidékét érték. A rácok már rég elhagyhatták a települést, de valószínűleg máshonnan érkeztek erre a nyugodtabb vidékre újabb magyar betelepülők (a támadás előzményeinél még kitérek a menekültekre).

Azonban bármit is tervezett Károlyi a birtokáról beszedett jövedelmével, annak csak 1709. novemberig volt realitása. Valószínűleg azon hónap 7-én érte ugyanis a rácok rajtaütése a települést, amely a lakosságra és a jószágállományra is súlyos csapást mért (lásd a melléklet).

Az előzmények

A Tisza és Maros melléki szerb milícia a szabadságharc folyamán szinte folytonosan portyázott az alföldi területeken.²⁸ Ezek a támadások főleg a Kis- és Nagyunságot, illetve a Három Várost érték, és ennek eredményeként a dél-hevesi térségben több helyen is menekültek húzták meg magukat. Így például a mezőtúriak és a Tisza bal partjának falvaiból (mint Roff) többen is a folyó jobb oldalára húzódtak. A Glöckelsperg-uradalomhoz tartozó Akolhát pusztája is ilyen hely volt, a túriak emlékei szerint „vették lakásokat a Tiszán túl [...] Akolhátra, az holott volt földházaknak gödrei mostan is meg tetszenek”, innen aztán az árvizek miatt „mentenek Vezekénybe, Átányba és Hanyiba [...] Ezen időben kietlen pusztaságok levén az Alföldségen, szarvasok, őzek, vaddisznók és drága madarak [...] bőven találtattak s azokkal éltenek.”²⁹ Mivel Rabutin hadjárata (1706) óta Szolnok őrizetlen volt, a Közép-Tisza vidéke is nyitva állt a rácok előtt,

²⁶ *Bánkúti* 1992. 268., 277. o.

²⁷ Rabutin bosszúhadjárata során a Jászság keleti szélén és a Tarna mentén haladt Eger felé, szabadjárata engedett katonái valószínűleg elérték a települést, de legfeljebb gabonát tudtak zsákmányolni a hevesi vermekből. Gólyi Zsigmond tisztartó 1706. november 18-ai számadása szerint 87 marha közül kettő „elveszett az futásban”. (MNL OL W 287 03198. 1. felv.). A lakosság aligha várta be a császári sereget, Károlyi még szeptember 1-jén Szolnok mellől azt írta: „Az népet már ne féltsük az rémüléstül, mert megvan az.” *Bánkúti* 1992. 226. o.

²⁸ A rácok esetében nem tudni, hogy apránként derítették-e fel, vagy közülük egyesek régebből ismerték-e a hevesi térséget. Az biztos, hogy a hódoltság idején nemcsak a nagyobb várakban éltek szerbek, mint Eger vagy Szolnok, de a hevesi palánokban is. Már az őrség megszervezésekor szerepelt közöttük egy szerb tiszt, Cvetko Milos, de emellett a Tiszántúlon is voltak abban az időben rácok lakta falvak. (Hegyi 2007. 1525. o. és *Bagi* 2007b. 69–74. o.) Bár ezek a felszabadító háborúkban eltűntek, nem tudjuk, hogy közülük az 1690-es nagy szerb bevándorlás során telepedtek-e vissza a határvidékre Károlyi ezredében szolgáló hevesiek között viszont volt egy Rác Jankó nevű katona is (lásd 9. jegyz.).

²⁹ *Bagi* 2011. 33. o. és *Faragó* 1927. 29., 31. o.

és már 1707 nyarán elhajtották a nagykörűiek és a kőtelkiek marháit,³⁰ 1708-ra pedig északabbra is eljutottak.

1707. április 8-án a szerbek Csegénél átkeltek a Tiszán, majd feldúlták Ároktőt és Keszit, októberben pedig „a rácság [...] ladikokon, csónakokon és lápokon Szolnoknál a Tiszán általkelvén, az gyalogságot Szolnokban a várban berakta, lovasa pedig alsószentgyörgyi lakosokban vagy húszig valót kit levágott, kit pedig rabul elvitt magával, minden jószágát eltakarítván”.³¹

November 7-én Csala Sándor császi birtokos, kerületi alhadbiztos arról értesítette Károlyit, hogy a szegedi rácok Tápénál gyülekeznek és a városok elleni támadásra készülnek, ezért a jász ezred oda vonult.³² Az ezred távolléte valószínűleg komoly befolyást gyakorolt a későbbi eseményekre, mint látni fogjuk.

Az 1709-es év sem hozott könnyebbséget, a rácok februárban ismét a Jászság déli részén ütöttek rajta (Alsószentgyörgy, Kisér és Ladány). Ráadásul egy bácskai kuruc portya miatt Ernst Gundacker Herberstein,³³ Szeged császári parancsnoka a kecskemétieket fenyegette meg: „ha ezen sértett fél valamint s valahogyan meg nem contentáltatik, kénytelen leszek az egri határiglan levő helységeket az mi fegyverünk által porrá tétetni és az bűnösökkel együtt ártatlan keresztyén vért kiontani.”³⁴ A fenyegetést végül május 21-én, Cegléden váltották be,³⁵ de további támadások is következtek. Augusztus 21-én Berényt dúlta fel Tököli-Popovics János³⁶ (a katolikus templom kifosztásáért ugyan egy időre lecsukatták felettesei, de hamarosan ott folytatta, ahol abbahagyta).³⁷

Sötér Tamás ezereskapitány, kecskeméti commendáns már korábban kérte Bottyán Jánost³⁸, hogy mivel „maga egyetlen ezredével a feles szerb hadaknak ellent nem állhatván”, mielőbb jöjjön segítségére. Szeptemberben Bottyán készült a Délvidéken gyülekező szerbek elleni hadjáratra, de csak embereit küldhette le nem sokkal azelőtt,

³⁰ Benedek 1989. 330. o.

³¹ Bánkúti 1996. 540. o.

³² Bánkúti 1992. 262. o.

³³ Ernst Gundacker Herberstein, 1708-tól vezérőrnagy, 1708–1711 között szegedi parancsnok. *Heckenast* 2005. 188. o.

³⁴ Ernst Gundacker Herberstein vezérőrnagy levele Kecskemét város hatóságának, Szeged, 1709. május 17. *Bánkúti* 1998. 56. o. – A bizonytalan helyzetet tükrözi, hogy Károlyi tavaszi birtokösszeírása is megemlíti, hogy Poroszlón sok füredi van, akik „az ősszel szaladtak oda”, továbbá, hogy nem ritkaság, hogy „az lakosok hírekre megbódulnak, ok nélkül rendetlen futásokat, helyekből való kibontakozásokat” művelnek. MNL OL W 271 MF 54533 1621., 1645. felv.

³⁵ Benedek 1989. 333. o.

³⁶ Tököli-Popovics János (1665 k.–1722), a rác határőrség ezredese, az aradi milícia parancsnoka. *Heckenast* 2005. 437. o.

³⁷ *Prückler* 1943. 128–133. o. – Azt is említi, hogy Tököli-Popovics parancsba kapta, „a katolikus templomokat megkímélje és a császári váraknak és helyőrségeknek védelme alatt álló hűséges és jelenleg is adózó falvakban a leghatározottabban hagyja abba a zaklatást”, illetve megtudjuk, hogy Berény azután oltalomlevelet kapott Herberstein szegedi parancsnoktól, vagyis legalább színleg nyilván behódolt. (Uo. 131. o.) A hódolási hajlandóság növekedéséhez lásd még *Bánkúti* 2005b. 75. o. és *Dudás* 1896. 72. o.

³⁸ Bottyán János (1640 k.–1709) ekkor a Duna–Tisza-közi és Dunamelléki vezénylő tábornok.

hogy a közelben, Tarnaörsön meghalt. Az akció aligha volt különösebben eredményes, de a ceglédi eset alapján lehet, hogy emiatt lett a következő ellenportya célja a dél-hevesi térség.³⁹ Jászberény feldúlása után nem nagyon maradt másutt tágasabb, nagyszámú marha legeltetésére alkalmas és a portyázóktól nem veszélyeztetett terület, emiatt is várható volt, hogy ez a vidék is a rácok célpontjává válik.

November elején Berényben pánikot okozott egy Pestről Hatvanig portyázó csapat (a budai őrség melletti rácok szintén fenyegették a térséget) közeledésének híre, Szentmiklósy János, a jászkapitány is elmenekült, a lakosok a hódolásra készültek. Szolnok és a környező gázlók tehát lényegében őrizetlenek voltak, és ez a kuruc katonaság kezdődő bomlásával együtt vonzotta a rácokat az addig viszonylag sértetlen dél-hevesi mezőgazdasági területre. Mivel a Felvidéken kelet felé nyomultak előre a császári csapatok (októberben elveszett Nógrád vármegye, november 3-án Gács esett el), a kuruc erőket, így Károlyi hadtestét is északra irányították, Heves alföldi részeit csak kisebb kuruc erők őrizték.⁴⁰

A rác támadás

Károlyi alighanem udvari káplánjától, Agatin Istvántól kapta az első beszámolót a rácok pusztításáról 1709. november 7-én:

„Szintén ebben az órában hevesi prédálásról érkezett hírem, ott Excellentiádnak nem igen sok jószága maradt, Xstofot [Gottrau Kristóf] szegínt, Isten irgalmazzon néki, levágták. Bírót nyolcadmagával az falu közepén vágták le, azon kívül 26[-ot a] templomban. Hogy pedig jobban megtudhassam, holnap, ha az Ur Isten éltet, magam is oda fordulok, és ha valami jószága maradt Excellentiádnak, inventálom és dispositioikat teszek iránta; bezzeg bizony, ha csak a' jó magyarok úgy gondot viselnek reánk, jaj nekünk, mert az faluim tele voltak katonasággal, ki is Kápolnánál s Csörsz árkánál tovább nem ment [...] az Istenért is kérem Excellentiádat, vagy tanác[s]sal, vagy erővel segítsen bennünket [...], mert elveszünk rövid idő alatt. Ha megtérek szerencsésen Hevesrül, újabban s jobban fogom informálnom Excellentiádat.”⁴¹

³⁹ *Bánkúti* 1996. 728. o. és *Dudás* 1896. 74. o. – Bottyán szeptember 9-én engedélyezte a berényieknek, hogy mivel „az ellenség félelme miatt Berényen alól megmaradtott marháikat, lovaikat, és egyéb apró barmaikat nem jártathatják [...] feljül, az hol bátorságosnak látják lenni, akármely falu, város, avagy puszták határin jártathassák [...] mindaddig, míg félelmek le nem csendesedik, vagy az idő jobbra nem fakad.” *Thaly* 1865. 480. o.

⁴⁰ A berényi epizódhoz lásd *Mészáros* 2002. 141–142. o. – Nem sok jót ígért, amit Bercsényi jelentett Rákóczinak az esetről: „Ezen dologról még semmi senkitől nem jött. Sőtérnek Lőrinczin kellett gyülekezni, Géczy az Mátrában van, az újbíri had keresztülment – mégis Berényből kellett az első hírnek Egerbe menni.” Enyicke, 1709. november 3. (AR I/VI. 387–388. o.) Szolnok fontosságáról a térség biztosításában, Rabutin hadjáratáról és a rác támadásokról lásd még *Bagi* 2007a. 28–289. o.; az 1709. évi őszi harcokhoz pedig *Thaly* 1905. 271–280. o.

⁴¹ Agatin István levele Károlyi Sándornak. Debrő, 1709. november 7. *Bánkúti* 1996. 732–733. o. – A Szolnok bevétel után kurucnak állt német Gottrauhoz lásd *Mészáros* 2000. 384., 387. o.; *Bánkúti* 1996. 107–108., 361–362. o.; *Heckenast* 2005. 157., 163. o. (Gerdraut azonos Gottrauval, ezt az információt Mészáros Kálmánnak köszönöm.)

A levélből láthatjuk, hogy a rácok hirtelen törtek a falura, és a lakosoknak nem volt ideje sem ellenállni, sem elmenekülni, katonaság pedig nem volt a környéken. Ez magyarázza, hogy a bíró és Károlyi tiszttartója, Gottrau szintén az áldozatok között volt (úgy tűnik, hogy a veszélyhelyzet ellenére a templom körül nem volt semmiféle „kerítés” ekkoriban, amely mögé húzódva esetleg védekezhettek volna a helyiek – a török palánknak már nyoma sem volt). A támadás a levél alapján valószínűleg 7-én hajnalban történt – Bánkúti is aznapra datálja, lévén a rossz hír gyorsan terjedhetett, 1-2 óra alatt is elérhetett Feldebrőre (az ároktói rajtaütés is hajnalban volt és még aznap Miskolcra jelentettek róla). Ezek szerint a kuruc katonaság inkább a megye északi részén helyezkedett el, de hogy miért nem próbálták üldözni a rácokat, az nem világos (a Csörsz-árok Erdőtelektől északra húzódik, vagyis meg sem próbálták igazán).

Egy másik aznapi jelentés viszont megzavarja a pontos datálást. Kókay Márton ezredes Jászárokszállásról írott levele mintha Agatin páter katonaságot hiányoló mondatára próbált volna magyarázatot adni, mondván, az ellátás problémái miatt nem tudták együtt tartani a kuruc csapatokat:

„Hatvan tájékán [...] az kiket öszve szerzünk is, azok is másfélül oszlanak [...] azonkívül az katonaság is annyira megkeményítette magát, ha tisztjeim hajtják, rájuk támadván, fegyverrel kergetik őket. A szegénység pediglen annyira elkedvetlenedett, hogy csak orcapirulásra veszünk tőle, valamit ad, sem commissarius, Vármegye Tisztei nem akarván gondoskodni, bárcsak annyira való alkalmatosságunk lehetne Excellentiád parancsolatjából, hogy egy helyben lehetnénk. Más új híreink nincsenek egyebek, hanem az napokban felcsapván háromezerig való rácság Heves tájékára, feles marhát elhajtott ott körül levő helységekből, és némellyet fel is égetett [...] midőn híret hallottuk, elindultunk vala, de későn esvén értésünkre, oda nem érkezhettünk.”⁴²

Ebből látható, hogy a szabadságharc leszálló szakaszában az élelmezési problémák és a lakosság elfásultsága mennyire megnehezítette a kuruc hadvezetés dolgát. Valószínű, hogy a rácok is hírét vehették ennek, Jászberényt is akkor rohanták meg, amikor tudták, hogy a helyi jász ezred nincs a környéken. Az viszont zavaró, hogy Kókay miért fogalmaz úgy: a „napokban” történt az esemény, amiről Agatin friss hírként számolt be ugyanazon a napon. Feldebrő és Árokszállás nagyjából egyforma távolságra van He-

⁴² Kókay Márton levele Eszterházy Dánielnek. Jászárokszállás, 1709. november 7. *Bánkúti* 1996. 733–734. o. – A katonaaállítás problémái már korábban megkezdődtek. 1707. május 28-án Almásy Mihály, az uradalom inspektora arról panaszkodott, hogy Hevesen nem tud katonát állítani a marhák mellé, mert Csáky Mihály (1676–1757) altábornagy „egy serege az itthon lappangó, úgy magokat letett katonákat fel szedni itt jár, e tájékarul mind el távoztak”. December 1-jén pedig arról írt, hogy a „hevesi katonák itthon nincsenek, másként nagyságod parancsolata szerint meg fogattatnám”. (Acta Rákócziána 3522. és 4041. tétel.) Az 1708. évi mustrában a fentebb említett hevesi szakasz legénysége is szökevényként szerepelt; 1709. március 16-án is ellátási problémákat panaszolt Kakas István Erdőtelekről. Acta Rákócziána 7462. és 6866. tétel.

vestől, vagyis ugyanannyi időn belül értesülhettek a támadásról. (Esetleg a rácok előbb csak marhákat hajtottak el a határból, majd később törtek a településekre?)

A támadás híre felett gyorsan napirendre tért a kuruc hadvezetés, ahogy az Bercsényi Miklós gróf, főgenerális leveleiből látható, aki a közvetlenül érintett – ekkor Tornalján tartózkodó – Károlyitól is szerezhette adatait, amikor november 9-én Enyickéről a fejedelemhez írott levelében megemlítette az esetet: „Az rác felverte Hevest, Átányt, Erdőtelekit, s elment Szolnok felé; azt sem tudják: mennyi volt? Tökölit mondják. Ezen hír, lármát – elhiszem – nagyot tett, Egerben 3-at lövetvén reá; s már Károli Uram is [...] Károlba készül, mert cselédjít félti.” Aznap azt írta Károlynak, hogy „már ezen lármának vége van. Úgy hiszem, Hatvanhoz való szándéka az németnek hozta fel azon rácokat, és hogy üressen ne oszolják, tette ezen diversiót.”⁴³

Az általam ismert Károlyi-levelekben ugyanakkor nem találtam nyomát az eseménynek, pedig ezek szerint legalább kettő tárgyalta: Agatin páternek nyilván küldött válaszevelet, és az ő beszámolója alapján tájékoztatta a prédálásról Bercsényit (az udvari káplán újabb, Hevesen készült jelentését sem ismerem). A kuruc fővezér fenti leveléből látható, hogy a környéken mely településeket érintette még a támadás, de a későbbi, 18. századi emlékezések újabb falvakról is szólnak: „a rácok Hevest, Mérát, Dormándot és több helységeket kipusztították”⁴⁴. Egy boconádi tanú, Tarjányi Márton szerint „árvaságra jutván [...] bátyja [...] vette magához Boczonádra, ahol míg a rácok Hevest fel nem dúlták, laktak. Elpusztulván pedig Boczonád, Apátira vették szállásukat.”⁴⁵ Ezek alapján a térképre nézve valószínűsíthető, bár nem bizonyítható, hogy a támadók dél felől érkezve először Hevest „verték fel”, majd innen rajzottak szét a környező helységek prédálására, és végül a zsákmánnyal együtt Szolnok felé távoztak.

Az sem világos, hogy a hevesi támadást ki hajtotta végre, bár Bercsényi talán jól gondolta és valóban Tököli-Popovics állt a rácok élén, mint nyáron Jászberénynél. Nem lehetetlen, hogy az aradi milícia vezére a közelben keresett újabb célpontot, így jött a képbe a dél-hevesi Károlyi-birtok. Miután október 25-én parancsot kapott Herberstein-től, hogy az aradi és szegedi milíciával Debrecenig nyomuljon előre az ottani rebellisek ellen, az sem elképzelhetetlen, hogy ezen akció során Heves vidékét is érintették.⁴⁶ A rác vezér talán tágan értelmezte a parancsot, és a már régóta és sokszor prédált

⁴³ AR I/VI. 400. o. és Rákóczi Tár II. k. 302. o. – A hatvani eset Bottyán János utolsó haditettére utalhat, ugyanis a városbeliek le akartak paktálni a budai császári őrséggel, de a kuruc tábornok ezt megakadályozta. (*Thaly* 1865. 481–482. o.) Valószínűbb azonban, hogy a rácok akciójának a szegedi Herberstein tábornoktól kapott, alább ismertetendő parancs volt az oka.

⁴⁴ MNL HVL IV. 1/b. 1672:17. Szabó Márton vallomása. Árokszállás, 1759. június 13.

⁴⁵ Uo. 9/d. 13. 252. Tarjányi Márton vallomása. 1743. április 28.; vö. *Szuromi* 2012. 33. o.

⁴⁶ „Tekely a marosi határország szabad csapatával, amihez azután én is odaadom a miliciám, azaz pár száz embert, Debrecenig vonuljon ki”. Ernst Gundacker Herberstein levele Savoyai Jenő hercegnek, Szeged, 1709. október 25. ÖStA KA AFA 1709/10/7. Köszönöm a Hadtörténelmi Levéltár Bécsi Kirendeltsége munkatársainak: Lenkefi Ferencnek és Domokos Györgynek a segítségét, a fordításért pedig Tuza Csillának tartozom köszönettel, ahogy az 61. jegyzetben hivatkozott iratért is. – Tököli-Popovics

Tiszántúl mellé belefért még egy kitérő. Később azonban a helyi tanúk a szegedi rácokra emlékeztek a község feldúlása kapcsán.⁴⁷ Annyi mindenesetre valószínű, hogy az előzményekben említett módon, Szolnoknál jöhettek át a Tiszán, majd a zsákmányt is erre hajtották el, ahogy Bercsényi írta (bár átkelhetek a nagykőrűi gázlónál is, korábban ugyanis már jártak arra).

A támadók pontos létszáma sem egyértelmű: Kókay háromezres adata talán túlzás, hiszen személyesen nem is látta a rácokat (a korábbi esetekből úgy tűnik, a Közép-Tisza vidékén pár száz fős csapatok fosztogattak). Bár amennyiben Herberstein parancsa értelmében a rác milícia erejének tekintélyes része indult erre a támadásra, és nemcsak a Maros vidékiek, hanem a szegediek is részt vettek benne néhány száz fővel, akkor valóban elérhették a háromezer főt.⁴⁸ Agatin és Kókay alapján az biztos, hogy a támadás gyorsan zajlott le, és a rácok zavartalanul távozhattak zsákmányukkal, senki sem üldözte őket.⁴⁹

A támadás következményei

A forrásanyagból betekintést nyerhetünk a rajtaütés által okozott emberi és anyagi veszteségekbe is. Elsőként egy család történetéről kapunk képet, majd a későbbi összeírások révén további áldozatok neveit is megismerhetjük.

A rajtaütés egyik áldozata lett a Hevesre költözött Szaniszló János, akinek nemesi levelét elhurcolták a rácok. A család nemességét évtizedekkel később igazolni hivatott vármegyei vizsgálatban szereplő tanúvallomásokból újabb részletek derülnek ki a támadásról és egy korabeli kisbirtokos família helyzetéről is. A legérdekesebb tanúság ebből a szempontból egy bizonyos Szalóki Boldizsáré, aki 1754-ben így vallott:

„Tokaj Ferenc támadásátúl fogvást mindig Hevesen lakván jól ösmerte Szaniszló Jánost. Ki is itten Hevesen lakott, az házhelyét is [...] meg mutathatná. Ugyan ezen Szaniszló Jánost, midőn Hevest a rácok kurucz világban fel verték [...] maga házának padlásán karddal által szúrván, megölték [...] a rácok elmenetele után az megöletett több hevesi lakosoknak testeket [...] össze szedvén, Szaniszló Jánost maga a tanú néhány fehérréppel padlásárúl levette, és tulajdon kezeivel az hevesi templom mellé [...] temette. Arra is jól emlékszik [...], hogy midőn Szaniszló János a padláson megöletett,

részvétele a támadásban azért is valószínű, mert később, az év végén megtiltották neki, hogy többek között Eger felé portyázzon, lásd „A támadás következményei” alfejezetnél.

⁴⁷ MNL HVL IV. 1/b. 1672:17.

⁴⁸ A rác portyákra vonatkozóan lásd Seres 2000. 237–238. o.

⁴⁹ Az eseményről talán még lappanganak információk a levéltári anyagban: Agatin helyben készült beszámolója és Károlyi – aki decemberben ismét megfordult Hevesen – intézkedései is előkerülhetnek, de a Bercsényihez küldött levelek, jelentések is tartalmazhatnak újabb adatokat.

vére a padláson által szivárogván, az asztalon állott meg [...] sokszor armális leveleket is (melyet bádogban szokták tartani) látta a tanú [...] midőn Hevest a rác fel verte és Szaniszló Jánost megölte, akkor fejszével fel hasogatván ládáját, vitte el a rác.”⁵⁰

Más tanúságok szerint a rácok Szegedről írtak a családnak még később is, hogy a nemesi levél náluk van, 6 forintért kiválthatják, nekik nem kell. A Szaniszlók azonban „kö[l]tségtelenek lévén”, nem tudták kifizetni a kért összeget. A már korábban elhunyt Mátyás István nevű fia Jánosnál nevelkedett, de túlélte a rác támadást, később Gyöngyösre került. A tanúvallomások arra is kitértek, hogy a rácok „a gyermekeket nem bántották” – így Szaniszló János unokaöccse is megmenekült.⁵¹ A szabadságharc során mindkét oldalon sok kegyetlenséget elkövettek, de ez a halvány nyom talán arra utal, hogy a rácok legalábbis ekkor már nem viselkedtek annyira brutálisan, mint korábban.

A Szaniszló tehát kisbirtokos familia volt, a vizsgálati iratokból kiderül, hogy Mátyás 1675-ben 9 forintot kölcsönzött egy fogoly kiváltására, János pedig 8 forintot fizetett be a hadipénztárba 1697-ben, illetve 1707-ben egy katona fizetésébe 1 tallért és egy másik katona fizetésébe 3 forintot adott.⁵² Az 1702-es összeírás a már nemesi rendű lakosok között említi Szaniszló Jánost és Istvánt.⁵³ Úgy tűnik, katolikusok voltak, bizonyos Szaniszló Gergely 1708-as testamentuma szerint „a hevesi templomra [...] egy nyári borjút [...] az egri barátoknak egy juhot, az minoritáknak egy juhot” hagyott.⁵⁴ Az viszont, hogy a nemesi levél kiváltása gondot okozott, azt mutatja, hogy a család anyagi helyzete 1709-re megrendült, valószínűleg nemcsak javaik felprédálása, hanem az általános gazdasági helyzet romlása miatt sem tudták a túlélők előteremteni a kért 6 forintot. Károlyi Sándor levelezésében is többször panaszolta az értékesebb ezüstpénz hiányát, valószínű, hogy a szegényebb kisnemesek még jobban megérezték ezt.⁵⁵

A megyei levéltárban található még egy 1720. évi jegyzék,⁵⁶ mely az 1702 és 1720 között Hevesen és a környező falvakban elhunyt vagy elszökött férfiak neveit sorolja fel. Az elhunytak ugyan összesítve szerepelnek („Pestisben vagy természetes halállal

⁵⁰ MNL HVL IV. 1/b. 1672:17.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ MNL OL E 156 a. Fasc. 031. No. 037/b.

⁵⁴ MNL HVL IV. 1/b. 1672:17. – Az 1707-es hozzájárulás igazolása szerint a katonafogadást Majzik Simon főhadnagy intézte, aki alighanem a dél-hevesi Zsadányban birtokos családból származott, mely szintén a 17. században szerzett nemességet. *Orosz* 1906. 178–180. o.

⁵⁵ Ez a hat forint egyébként nem volt különösebben magas ár egy armálisért (főntebb láthattuk, hogy Károlyi jobbágyaitól 2-2 forint taksát szedtetett), ebben az időszakban több hasonló eset is előfordult. *Tóth* 1994. 20., 26., 29. o. és *Mészáros* 2015. 56. o. – Egyébként Szaniszló János az 1702. évi jegyzékben szereplő állatállománya alapján nem tartozott Heves legtehetősebbjei közé: 4 ökröt, 1 borjút, 1 tehenet és 8 sertést írtak össze nála. A legtöbb jószággal bíró gazdánál 10 ökör volt, de többen is rendelkeztek 6–8 állattal. (MNL OL E 156 a. Fasc. 031. No. 037/a. Összeírás a Glöckelsperg-uradalom jobbágyaitól.) 1709-ben viszont 4 ökröt és 25 juhot írtak össze nála, de többeknél volt 6 ökör is. MNL OL W 271 MF 54533. B 1667–1669. felv. Károlyi-birtokösszeírás jobbágyjegyzéke.

⁵⁶ MNL HVL IV. 1/b. 1720:149. (A latin szöveg fordításáért Hamvas Gábornak tartozom köszönettel.)

vagy fegyverektől meghalt férfiak”), de Hevesnél az egyik oszlopba betoldottak egy külön felsorolást („Az előzőek rác fegyverek által, a következők pestisben”). Az itt következő 14 név⁵⁷ kevesebb, mint az Agatin páter által megadott szám, de ő talán számolt a településen csak ideiglenesen lakó, vagy női áldozatokkal is (a templomban levágott 26 fő inkább ezt valószínűsíti). Ez a jegyzék nem említi viszont Szaniszló Jánost, sem Gottraut. A sebesültek számát nem tudni, de nyilván többen is voltak – egy 1721-es összeírás említi, hogy Tótt Pál a rácok miatt nyomorék lett, koldulásból tartja fenn magát.⁵⁸ Nem tudom, hogy foglyokat ejtettek-e, nem lehet kizárni, de Agatin levele alapján annyi bizonyos, hogy a környékről minden jószágot elhajtottak, amit csak lehetett. Valószínű, hogy a vidék marhacsordái voltak a rácok zsákmányának fő tételei, de mint fentebb láthattuk, kisebb értékes dolgokat is elhurcoltak.

Az biztos, hogy a Károlyi-birtok jószágállománya nagyon megfogyatkozott, ennek van nyoma a család levelezésében. Erre utalhat Agatin István 1710. július 7-ei levele, melyben ökröket kér Károlyitól, „mert ha nem küld csak hatocskát, feles lévén az élet [értsd: búza], be nem hordhatjuk egy szekéren.” Ezt megerősíti Barkóczy Krisztina (Károlyi felesége) július 18-ai levele is, melyben arról számolt be, hogy „Hevesen nagy kárunk lesz, azmint hallom, az ökör nem léte miá”.⁵⁹ Vagyis a marhaállomány pótlása eltartott egy darabig, persze máshonnan is lehetett ide hajtani. Ez végül az év őszére sikerült csak: az utolsó kuruc kori említés szintén azt mutatja, hogy a környék szarvasmarha-állománya egészen a szabadságharc végső szakaszáig fontos eleme volt a hadellátásnak. Az élelemszolgáltatásokról 1710. október 10-én Károlyinak küldött összesített jegyzék (a dátum alapján az utolsó a kuruc kori Heves, Nógrád és Pest vármegyében) tételei között szerepel, hogy Heves tájékáról 62 vágómarhát hajtottak Egerbe 71 mázsa 50 font vágósúlyban, majd még egyszer 65-öt, 94 mázsa 90 fontban.⁶⁰ Ezt követően, Érsekújvár kapitulációja után a császári hadak behódoltatták az egész vármegyét. Az említett napon írta Károlyinak Hevesről Dienes Ferenc őrnagy (főstrázsamester), hogy az udvarházat kiürítették, és már „valamely bizonyos ember ment innét Hevesről a német táborra protectióért”.⁶¹

„Pestis lép a nyomába...”⁶²

A rác portyáknak a pestis terjedése vetett véget: 1709. december 4-én utasították Tököli-Popovicsot: „súlyos felelősség terhe mellett megtiltatik neki [ti. Tököli-Popovics-

⁵⁷ A rác támadás áldozatai: Vona Márton, Bencsik János, Szécsy Márton, Szécsy István, Barocsy István, Vitalos Ferenc, Csizmadia András, Füz Mihály, Nagy Albert, Balogh István, Csizy István, György Mátyás, Kovács Pál, Szegedi Mátyás. MNL HVL IV. 1/b. 1720:149.

⁵⁸ Uo. 7/b.1. 565. 1721:162.

⁵⁹ Acta Rákócziána 7933. tétel és Barkóczy levelek 316. o.

⁶⁰ *Bánkúti* 1996. 916. o.

⁶¹ Acta Rákócziána 8384. tétel. – Egyébként a közgyűlés is aznap hódolt be. *Szederkényi* 1893. 127. o.

⁶² Idézet egy 1709-ben keletkezett debreceni versből. *Rácz* 1981. 114. o.

nak], hogy a jövőben Debrecen, Eger, vagy Kecskemét felé, vagy egyéb, pestissel fertőzött helyen portyázzon.”⁶³ 1710. február 8-án felettesei szintén a Felső-Magyarország és Debrecen elleni vállalkozásokat tilalmazták.⁶⁴

A fertőzés 1708-ban megjelent Heves és Külső-Szolnok vármegyében, a következő évben már a megyegyűléseket is mezőkön tartották a súlyos járványhelyzet miatt, Rákóczi pedig 1709. július 2-án arról írt, hogy Poroszlón és Átányon pusztít a pestis.⁶⁵ Október elején a hatvaniak már nem engedték meg a pest megyei alispánnak, hogy náluk tartson közgyűlést, nehogy behurcolják oda a kórt.⁶⁶ 1710. október 3-án írta Hevesről Károlyinak, hogy újra kitört a pestis, „minden nap egy két három ember meghal”.⁶⁷ Kutatásai alapján Bagi Gábor a szomszédos Jászságban 20%-ra teszi a járvány miatti népességfogyást, ami valószínűleg Hevesen sem lehetett kisebb arányú.⁶⁸

A járvány, amely 1713-ig tartott, további súlyos veszteséget okozott a lakosságnak, amit az említett 1720. évi vármegyei felmérés is tanúsít. Akkor 14 személy nevét írták össze Hevesről mint a pestis áldozatait, de ennél nyilván több volt, mivel őket külön jegyezték rá az összesített listára, melyen a természetes halállal, illetve pestistől és fegyvertől elhunytak nevei együtt szerepelnek.⁶⁹ A vármegyei jegyzék szerint az elhunytak száma Hevesen összesen 70 fő, viszont az ekkor népesebb Átányon csak 35, amiből látható, hogy mennyivel súlyosabban érintették a kor viszontagságai a hevesi lakosságot. Az ekéket is lajstromba vették ugyanezen a jegyzéken, eszerint az „egykor meglevő” 36 ekéből a „használható” ekék száma 1720-ban mindössze 5 volt. Ennek nyomát még az 1721-es összeírás is tükrözi, amelyben 32 főt írtak össze, de ebből 7 újonnan érkezett sváb és 2 korábban ismeretlen nemes, és csak 9 gazda van, aki jármos ökrökkel bír, de csak háromnál van 4-5, a többinél csak 2, vagyis az egész ekések tovább fogytak.

Ezek az adatok jól mutatják, hogy a rácjárás és a pestis együtt milyen pusztító hatással volt Heves lakosságára, főleg ahhoz képest, hogy ezt a területet csak a szabadságharc végén érték el a harcok, eltérően például a tiszántúli részekről. Emellett tágabb időtartamban szemlélve a helytörténet megerősíti azt, amit az ország történetéről tudunk a bujdosók mozgalmának kezdetétől a szatmári békéig. A polgárháborús viszonyok, majd a törökellenes hadjáratok, végül a Rákóczi-szabadságharc alatti pusztítások

⁶³ ÖStA KA HKR Prot. 1709 December No. 24. Registratur Bd. 460. fol. 786v. dec. 4.

⁶⁴ Wilson aradi parancsnok parancsa Tököli-Popovicsnak, 1710. február 8. ÖStA KA HKR Prot. 1710 Februar No. 148. Reg. Bd. 465. fol. 106r. febr. 8.

⁶⁵ *Szederkényi* 1893. 119–120. o. és Rákóczi Ferenc levele Károlyi Sándornak, Sárospatak, 1709. július 2. AR I/II. 497. o.

⁶⁶ *Bánkúti* 1996. 728–729. o.

⁶⁷ Acta Rákócziána 9042. tétel. – Mivel „Gyöngyösön, Egerben, Apátiban, és ott környül levő helységeken is” megjelent a járvány, Herberstein szegedi várparancsnok 1710. augusztus 2-án megtiltotta, hogy azokról a helyekről bárkit is a városba engedjenek. *Hornyik* 1866. IV. k. 208–209. o.

⁶⁸ *Bagi* 2022. 182. o.

⁶⁹ MNL HVL IV. 1/b. 1720:149. A pestis áldozataként külön feljegyzett 14 fő: Pázmándi Benedek, Király István, Török Pál, Czékmány János, Öttvös István, Pelyvás András, Totth András, Totth György, Deme Márton, Bala Péter, Nagyúti Mátyás, Kovács Péter, Katona István, Kovács István.

a pestisjárvánnyal tetézve rendkívül negatívan érintették az ország népességét, a túlélőket pedig még az elszegényedés is sújtotta.⁷⁰

Károlyi a Rákóczi-tól kapott adományait nem tarthatta meg a szatmári béke után, így a hevesi uradalom a még 1706-ban elhunyt Glöckelsperg özvegyéhez került vissza, tőle pedig egy morvaországi rokonához, Popovics Jánoshoz és fiaihoz.⁷¹ A régi magyar birtokosok örökösei, akik már a tábornok birtokba iktatásának is ellentmondtak, végül hosszabb pereskedés után vissza is szerezték egykori jussukat. A térség újjáépítése évtizedekig tartott: Bél Mátyás 1735-ben is még szegény, leromlott faluként jellemezte Hevest, melynek templomát kevés költséggel újjá lehetne építeni.⁷²

Melléklet: Az 1709-es Károlyi-birtokösszeírás jobbágyjegyzéke⁷³

A rác támadás ismert áldozatainak neve mellé † került, a biztosan pestisben elhunytakat **p**-vel jelöltük.⁷⁴

	Név	Fia	Ökör	Juh	Census (rh. ft)
1	Erős Pál	–	6	–	2
2	Erős Péter	István, János, Mátyás	2	–	2
3	Pap András	Pál	2	–	2
4	Feir Lőrinc	Mihály	2	–	2
5	Nagyúti Mátyás p	Mátyás, József	2	–	2
6	Balogh István †	György, Ignác	4	16	2
7	Feir György	Ignác, Ferenc	2	–	2
8	Ficsor Mihály	János, Gergely, András, Mihály	2	–	2
9	Horváth János	Pál	2	–	2
10	Czékmán János p	József	2	–	2
11	Vecse András	–	2	16	2

⁷⁰ A hadak járásának jobban kitett területek helyzetéről néhány példa: az 1704 és 1709 között rendszeresen felpredált Dél-Dunántúlon a „török hódítást és a visszafoglaló háborúkat is átvészelt falvak sokasága semmisül meg, és persze a magyar etnikum szenved a mai napig kimutatható veszteséget”. *Bánkúti* 2005a. 51. o. és *Andrásfalvy* 2004. 554–555. o. A tiszántúli állapotokra: „...a vidék tragédiáját jól mutatja, hogy az egykor négy települést számláló Nagykunság népe, néhány környékbeli falu lakosságának maradékával, és a rakamazi »öslakosokkal« közösen elfért egyetlen közepesnek mondható község határán.” *Elek* 2004. 211. o.

⁷¹ *Friedreich* 1913. 34–35. o.

⁷² *Bél* 2001. 20. o.

⁷³ MNL OL W 271 MF 54533. B 1667–1669. felv.

⁷⁴ MNL OL W 271 MF 54533. B 1667–1669. felv.

	Név	Fia	Ökör	Juh	Census (rh. ft)
12	Csikós György	György	2	–	2
13	Mozár János	–	2	–	2
14	Komány Márton	Ferenc	6	–	2
15	Nagy György	György	2	–	2
16	Pázmándy Benedek p	–	6	–	2
17	Szalóki Boldizsár	Boldizsár	2	–	2
18	Ágoston István	–	2	–	2
19	Vona István	Mihály, Pál	4	16	2
20	Csizi István †	–	2	–	2
21	Balog András	–	2	–	2
22	Balás Pál	Pál	2	–	2
23	Fűz Mihály †	–	2	50	2
24	Vógyi Mihály	–	2	–	2
25	Szécsi Pál	Gáspár	2	20	2
26	Kis István	–	2	–	2
27	Szécsi Márton †	–	4	25	2
28	Nagy Mihály	Márton, Jakab	2	–	2
29	Kiss János	–	2	–	2
30	Nagy János	–	2	–	2
31	Félegyházi István	–	2	–	2
32	Zarányi (Nagy) István	–	6	40	2
33	Ambrus Gergely	István	6	–	2
34	Molnár Illés	–	2	–	2
35	Nagy (Hevesiványi) István	András, János	4	–	2
36	Simon István	Pál	2	–	2
37	Magyar István	–	2	–	2
38	Szabó János	nincstelen zsellér (inquilinus miserabilis)			
39	Szaniszló János †	nemes	4	25	2
	Összesen	31	106	218	76

Ekkor az összeírtak száma tehát $39+31=70$ fő, a feleségek és leánygyermek száma nem ismert. Ha valószínűsítjük, hogy mind házas és még legalább azonos számú leánygyermeket is feltételezünk, akkor a Károlyi-birtok népessége 140 főre tehető. Ha figyelembe vesszük a korabeli népmozgásokat és az ezen listán nem szereplő, katonaként szolgálók neveit, akkor ez a szám nyilván kevesebb Heves város teljes lakosságánál.

RÖVIDÍTÉSEK

MNL HVL	Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltára
IV.1/a.	Közygylési, részgyylési (kisgyylési) és törvénysszéki jegyzökönyvek (1657–1850)
IV. 1/b.	Közygylési iratok (1304–1849)
IV. 1/f.	Nemességvizsgálati iratok (1570–1902), Armálisok
IV. 9/d.	Polgári perek
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
E 156	Urbáriumok és összeírások (Urbaria et conscriptiones) https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/
a.	Registrata
b.	Irregistrata
P 396	Károlyi levéltár. Károlyi család nemzetségi levéltára. Károlyi család. Acta Publica
W 271	A MNL OL mikrofilmtárának nagysorozatáról készült digitális másolatok. Törzsanyag.
W 287	A MNL OL iratairól készült digitális másolatok gyűjteménye. Acta Rakocziana 1. sorozata (1686–1775)
ÖStA KA	Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv (Wien)
AFA	Alte Feldakten
HKR	Wiener Hofkriegsrat
Prot.	Protokollen

BIBLIOGRÁFIA

- A. Halász* 2014. *A. Halász Ágoston*: Heves, Római katolikus templom (Hősök tere). In: Régészeti kutatások Magyarországon 2014 • Archaeological Investigations in Hungary 2014. Szerk. *Kvassay Judit – Kreiter Attila – Péter Réka Katalin*. Budapest, 2021. 75–76. o. https://archeodatabase.hnm.hu/sites/default/files/rkm/2022-01/RKM_2014.pdf (A letöltés időpontja: 2024. február 12.)

- Acta Rákóciana Acta Rákóciana. A Károlyi levéltár Rákóczi-kori iratai. Szerk. *Laczlavik György*. Készítették: *Avar Anton – Laczlavik György – Mészáros Kálmán*. A mustrakönyveket feldolgozta *Mészáros Kálmán*. CD-ROM [Budapest], 2011.
- Andrásfalvy* 2004. *Andrásfalvy Bertalan*: Délkelet-Dunántúl népeinek sorsa a Rákóczi-szabadságharc idején. In: A Rákóczi-szabadságharc. Szerk. *R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel*. Budapest, 2004. 549–557. o.
- AR I/I. II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykoru lajstromaival, 1703–1712. Közli: *Thaly Kálmán*. I. k. (1706–1706). (Archivum Rákóczipanum. II. Rákóczi Ferencz levéltára. Első osztály: Had- és belügy I.) Budapest, 1873.
- AR I/II. II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykoru lajstromaival, 1703–1712. Közli: *Thaly Kálmán*. II. k. (1707–1709). (Archivum Rákóczipanum. II. Rákóczi Ferencz levéltára. Első osztály: Had- és belügy II.) Budapest, 1873.
- AR I/VI. Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 3. k. (1708–1711.) Közli: *Thaly Kálmán*. (Archivum Rákóczipanum. II. Rákóczi Ferencz levéltára. Első osztály: Had- és belügy VI.) Budapest, 1878.
- B. Huszár* 2002. *B. Huszár Éva*: Heves megye elpusztult falvainak történeti topográfiája. In: *Historia est...* (Írások Kovács Béla köszöntésére). Szerk. *Csiffáry Gergely*. Eger, 2002. 189–277. o.
- B. Papp* 2001. *B. Papp György*: Heves város benépesülése a török hódoltság után (1685–1740). In: *Tanulmányok Hevesről*. Szerk. *Petercsák Tivadar – Szabó J. József*. Heves, 2001. 129–155. o.
- Bagi* 2007a. *Bagi Gábor*: Szolnok vára a Rákóczi-szabadságharcban. *Tisicum*, 16. (2007) 279–295. o.
- Bagi* 2007b. *Bagi Gábor*: Adalékok a rácok Közép-Tisza vidéki jelenlétéhez a XV–XVII. században. In: *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László Ferenc tiszteletére*. Szerk. *Ujváry Zoltán*. Nagykőrös–Debrecen, 2007. 67–74. o.

- Bagi* 2011. *Bagi Gábor*: A Közép-Tiszavidék a Rákóczi-szabadságharc idején. In: „... hazánknak szabadsága helyre állíttassék”. Kiállítás a Rákóczi-szabadságharc és a szatmári béke 300. évfordulója alkalmából. Damjanich János Múzeum Szolnok. Katalógus. Szerk. *Bagi Gábor – Szathmári István*. Szolnok, 2011. 13–40. o.
- Bagi* 2022. *Bagi Gábor*: „Nemes Jászság, híres Kunság...” Tanulmányok a Jászkunság történetéhez. Szolnok, 2022.
- Bagi* 2023. *Bagi Gábor*: Szolnok a kuruc korban, 1685–1711. (Történeti vázlat.) Szolnok, 2023.
- Bánkúti* 1992. *Bánkúti Imre*: Iratok a Rákóczi szabadságharcból. Kecskemét város és környezete I. Kecskemét, 1992.
- Bánkúti* 1996. *Bánkúti Imre*: Pest–Pilis–Solt vármegye a Rákóczi korban II. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 2.) Budapest, 1996.
- Bánkúti* 1998. *Bánkúti Imre*: Kecskemét a Rákóczi-szabadságharcban, 1703–1711. In: Bács-Kiskun megye múltjából 14. Szerk. *Iványosi-Szabó Tibor – Tóth Ágnes*. Kecskemét, 1998. 5–69. o.
- Bánkúti* 2001. *Bánkúti Imre*: Iratok Heves és Külső-Szolnok vármegye egyes helységeinek történetéhez. Szerk. *Horváth László*. (Mátrai Tanulmányok) Gyöngyös, 2001. 63–90. o.
- Bánkúti* 2005a. *Bánkúti Imre*: 1704: Két hadsereg a Dél-Dunántúlon, két tragédia Pécssett. In: A Pécsi Egyházmegye a 17–18. században. Szerk. *Fedeles Tamás – Varga Szabolcs*. Pécs, 2005. 33–51. o.
- Bánkúti* 2005b. *Bánkúti Imre*: Pest megye a felszabadító háborúk megindulásától a Szatmári Békéig (1686–1711). In: Tanulmányok Pest megye monográfiájához 1. Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 4. Szerk. *Egey Tibor*. Budapest, 2005.
- Barkóczy levelek *Fogarassy Zoltán – Kovács Ágnes*: Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz I. (1698–1711). Szerk. *Kovács Ágnes*. Debrecen, 2011.
- Bél* 2001. *Bél Mátyás*: Heves megye ismertetése, 1730–1735. Szerk. *Bán Péter*. Eger, 2001.
- Benczédi* 1983. A Thököly-felkelés és kora. Szerk. *Benczédi László*. Budapest, 1983.

- Benedek* 1989. *Benedek Gyula*: Iratok Szolnok megye történetéből, 1686–1715. In: Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár évkönyve 4. Szerk. *Botka János*. Szolnok, 1989. 289–340. o.
- Borbás* 1997. *Borbás Emese*: Pap János diósgyőri főkapitány levelei (1664–1668). In: Levéltári évkönyv IX. 1997 – Előtanulmányok a Miskolc monográfia III–IV–V. kötetéhez (Miskolc története 1702–1949-ig). Szerk. *Dobrossy István*. Miskolc, 1997. 85–133. o.
- Dudás* 1896. *Dudás Gyula*: A bácskai és bántói szerbek szereplésének története, 1526–1711. Zombor, 1896.
- Elek* 2004. *Elek György*: „...tsak bújdosás volt életünk...” Karcag város és a Nagykunság a 17. században és a Rákóczi-szabadságharc idején. Karcag, 2004.
- Esze* 1955. Kuruc vitézek folyamodványai, 1703–1710. Szerk. *Esze Tamás*. Budapest, 1955.
- Faragó* 1927. *Faragó Bálint*: A mezőtúri református egyház története 1530–1917-ig. Mezőtúr, 1927.
- Friedreich* 1913. *Friedreich Endre*: A budapesti piarista telek története. Budapest, 1913.
- Gömöri* 1994. Angol és skót utazók a régi Magyarországon, 1542–1737. Vál., ford., bev. és jegyz. *Gömöri György*. Budapest, 1994.
- Gömöri* 2001. *Gömöri János*: Adatok a hevesi vár kérdéséhez. In: Tanulmányok Hevesről. Szerk. *Petercsák Tivadar – Szabó J. József*. Heves, 2001. 31–56. o.
- Heckenast* 2005. *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. S. a. r., kieg. és előszó *Mészáros Kálmán*. Budapest, 2005.
- Hegyi* 2001. *Hegyi Klára*: Heves a török forrásokban. In: Tanulmányok Hevesről. Szerk. *Petercsák Tivadar – Szabó J. József*. Heves, 2001.
- Hegyi* 2007. *Hegyi Klára*: A török hódoltság várai és várakozásai III. A temesvári, győri, pápai, egri, kanizsai, váradi és újbírói világet várainak adattára. Budapest, 2007.
- Hornyik* 1868. *Hornyik János*: A rácok ellenforradalma, 1703–1711. *Századok*, 2. (1868) 530–552., 608–632., 693–719. o.
- Hornyik* 1866. *Hornyik János*: Kecskemét város története, oklevél-tárral. I–IV. k. Kecskemét, 1866.

- Izsépy* 1962. Végyvári levelek. Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkkel, 1660–1682. S. a. r., bev. és jegyz. *Izsépy Edit*. Budapest, 1962.
- Károlyi levelek *Károlyi Sándor* levelei feleségéhez. 1704–1724. I–II. k. Közread. *Csobó Péter et al.* Debrecen, 1994.
- KO V. A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára V. II. Rákóczi Ferenc fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703–1707. S. a. r. *Géresi Kálmán*. Budapest, 1897.
- Kocsis* 1993. *Kocsis Gyula*: Az érsekújvári hídvámjegyzék. Adatok a 16. század végi élőállat kiviteléről. In: Bács-Kiskun megye múltjából XII. Szerk. *Iványosi-Szabó Tibor*. Kecskemét, 1993. 287–359. o.
- Komjáti* 2009. *Komjáti Zoltán Igor*: „...és így az régi jó rendtartás is megállatik és tartatik...” Koháry István levelezése Füleki főkapitányságának korában az egri vilájet török uraival (1667–1682). In: *Agria*. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve XLV. Szerk. *Veres Gábor*. Eger, 2009. 105–123. o.
- Komjáti* 2013. *Komjáti Zoltán Igor*: A török foglyok szerzésének lehetőségei és korlátai Füleken Koháry István főkapitányságának idején (1667–1682) In: *Az Oszmán–magyar kényszerű együttélés és hozadéka*. Szerk. *J. Újváry Zsuzsanna*. Piliscsaba, 2013. 271–283. o.
- Mészáros* 2000. *Mészáros Kálmán*: Egy derék kuruc törzstiszt. Források Háncsok Ádám főstrázsamester életéhez. In: *Zounuk*. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár évkönyve 15. Szerk. *Zádorné Zsoldos Mária*. Szolnok, 2000. 381–407. o.
- Mészáros* 2002. *Mészáros Kálmán*: Város és hadsereg a Rákóczi-szabadságharcban. In: *Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig*. (Katonai, politikai, gazdasági aspektusok és összefüggések.) A 2001. november 14–15-ei pozsonyi nemzetközi tudományos konferencia anyagai • Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918. (Vojenská, politická, hospodárske aspekty a súvislosti.) Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Bratislave 14. – 15. novembra 2001. Főszerk. *Vojtech Dangl* – *Varga J. János*. Bratislava, 2002. 139–157. o.

- Mészáros* 2015. *Mészáros Kálmán*: Veszprém végzetes napja. 1704. május 31. In: Széchényi Pál emlékezete. Adalékok az életúthoz és a nagycenki múmia vizsgálatának eredményei. 2., bőv. kiad. Szerk. *Kristóf Lilla Alida – Tóth Vilmos*. Győr, 2015. 44–69. o.
- Mészáros* 2018. *Mészáros Ádám*: Dél-hevesi református egyházközségek a 18. században. *Archívum*, 21. (2018) 83–120. o.
- Nagy* 1983. *Nagy László*: „Kuruc életünket megállván csináljuk...” Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Budapest, 1983.
- Nováki et al.* 2009. *Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén*: Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest–Eger, 2009.
- Orosz* 1906. *Orosz Ernő*: Heves- és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger, 1906.
- Prückler* 1943. *Prückler József*: A rácok kirabolják Jászberényt. In: A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve, 1938–1943. Szerk. *Komáromy József*. (Jászsági könyvtár 3.) Jászberény, 1943. 128–133. o.
- Rác* 1981. Debrecen története. 2. k. 1693–1849. Szerk. *Rác István*. Debrecen, 1981.
- Rákóczi* 1999. *Rákóczi Ferenc* emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig. Ford. *Vas István*. S. a. r. és utószó *Kovács Ilona*. Budapest, 1999.
- Rákóczi Tár *Rákóczi Tár*. Történelmi érdekű naplók, emlékiratok, levelezések, pátensek, hadi-szabályok, országgyűlési diariumok és törvényczikkek gyűjteménye II. Rákóczi Ferenc korához II. Gr. Bercsényi Miklós levelei b. Károlyi Sándorhoz. 1703–1711. Szerk. *Thaly Kálmán*. Pest, 1868.
- Rákóczi tükör *Rákóczi tükör* I. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharcról. Vál., szerk., előszó és tanulmányok *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes*. A jegyzeteket írta és a mutatók névanyagát összeállította *Bánkúti Imre*. Budapest, 1973.
- Seres* 2000. *Seres István*: A Szarvas környéki folyami átkelők katonai szerepe és a szarvasi vár helyreállításának terve a Rákóczi-szabadságharc idején. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei*, 21. (2000) 237–261. o.

- Soós* 1975. *Soós Imre*: Heves megye községeinek története 1867-ig. Eger, 1975.
- Soós* 1985. *Soós Imre*: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Budapest, 1985.
- Szakály* 1969. *Szakály Ferenc*: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Budapest, 1969.
- Szakály* 1992. *Szakály Ferenc*: A magyar nemesség a török hódoltságban. *Századok*, 126. (1992) 5–6. sz. 562–633. o.
- Szederkényi* 1891. *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története III. Eger-vára elestétől visszavételéig, 1596–1687. Eger, 1891.
- Szederkényi* 1893. *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története IV. Egervár visszavételétől, 1687-től 1867-ig. Eger, 1893.
- Szentkláray* 1882. *Szentkláray Jenő*: Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig). Tekintettel a II. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre. 1. k. Temesvár, 1882.
- Szuromi* 2012. *Szuromi Rita*: Boconádtól Bocföldéig: egy hagyományos mezőgazdasági falu évszázadai. Boconád, 2012.
- Thaly* 1865. *Thaly Kálmán*: Bottyán János, Rákóczi Ferencz fejedelem vezénylő tábornoka. Történeti életrajz a kuruczvilág hadjárataival. Pest, 1865.
- Thaly* 1905. *Thaly Kálmán*: Ocskay László, II. Rákóczi Ferencz fejedelem brigadérosa és a felső-magyarországi hadjáratok, 1703–1710. 2. k. Budapest, 1905.
- Tóth* 1994. *Tóth István György*: A nemeslevelek feketepiaci a 18. században. In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Szerk. *Zimányi Vera*. Budapest, 1994. 19–31. o.
- Tőssér* 2024. *Tőssér Márton*: Adatok a hevesi erdőről. *Honismeret*, 52. (2024) 1. sz. 65–68. o.
- Ulrich* 2011. *Ulrich Attila*: Okkupált főnemesi uradalmak a Szepesi Kamara keleti peremvidékén (1670–1673). In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk. *Juan Cabello – C. Tóth Norbert*. Nyíregyháza, 2011. 397–412. o.

Márton Tőssér

THE RASCIAN RAID OF SOUTH HEVES COUNTY, 1709

The fate of a Károlyi estate during the “Kuruc era”

(Summary)

The Rascian raids during Rákóczi's War of Independence have long been the subject of Hungarian historiography, mostly as a subject of local historical research. As early as the Ottoman period, large numbers of Serbs settled in the occupied area, and after the expulsion of the Turks, the new influx of Serbs were settled as privileged border guards along the southern borders. From 1703 onwards, it was this military element that was easily available to the imperial command in larger numbers, so their attacks (“raids”) against the territories under Kuruc rule halted the process of repopulation of the formerly occupied areas that had just begun. Of course, the Kuruc did not let these go without retaliation, and the series of raids and counter-raids, accompanied by mutual atrocities, became a common experience for the local population. In addition to the larger raids, there were several smaller attacks, including the 1709 foray into the south of Heves county.

Before the Ottoman era, Heves was a small oppidum, but in 1703, it was no more than a repopulating village. The paper briefly touches on the establishment and management of the Károlyi estate here, which probably made the area a destination for Rascian raiders. In the waning days of the War of Independence, the Rascian troops made their way further and further north, including the previously relatively spared Heves region. For them, the area's livestock was a major source of prey, which in turn worsened the living conditions of the population and drained the revenues of the increasingly dysfunctional Kuruc state, which was capped by the worsening plague epidemic. These data support the fact, already well known to historians, that by the end of the War of Independence, the exhausted and impoverished population could no longer stand the strain of further warfare.

Márton Tőssér

RAITZENSTURM IN SÜD-HEVES, 1709

Das Schicksal eines Károlyi-Gutes in der „Kuruzenwelt”

(Resümee)

Die Angriffe der Raitzen während des Freiheitskampfes von Rákóczi sind seit langem Gegenstand der ungarischen Geschichtsschreibung, meist als Thema der lokalen Geschichtsforschung. Bereits in der Türkenzeit siedelte sich eine bedeutende Anzahl von Serben im Eroberungsgebiet an, und während des neuen Zustroms nach der Vertreibung der Türken wurden sie als privilegierte Grenzwächter entlang der südlichen Grenzen angesiedelt. Ab 1703 stand dieses militärische Element dem kaiserlichen Kommando in größerer Zahl zur Verfügung. Dadurch konnten sie ihre Angriffe, die sogenannten „Raitzenstürme“, auf die von den Kuruzen gehaltenen Gebiete verstärken. Diese Angriffe brachten den gerade erst begonnenen Prozess der Wiederbevölkerung der ehemals besetzten Gebiete zum Stillstand. Natürlich ließen die Kuruzen diese nicht ungestraft, und die Serie von gegenseitigen Raubzügen, begleitet von gegenseitigen Gräueltaten, wurde zu einer alltäglichen Erfahrung für die lokale Bevölkerung.

Neben den größeren Raubzügen gab es mehrere kleinere Überfälle, darunter den im Jahr 1709 in Süd-Heves.

Vor der osmanischen Zeit war Heves ein kleiner Marktflecken, der im Jahr 1703 gerade erst wieder besiedelt wurde. In der Studie wird kurz auf die Gründung und Verwaltung des Gutshofs Károlyi eingegangen, der die Gegend wahrscheinlich zu einem Ziel für die Raitzen machte. Im letzten Abschnitt des Freiheitskampfes gelangten nämlich die Raitzen immer weiter nach Norden, so auch in die bis dahin relativ verschonte Gegend von Heves. Für sie war der Viehbestand in der Region eine wichtige Beutequelle, was wiederum die Lebensbedingungen der Bevölkerung verschlechterte und die Einnahmen des immer schlechter funktionierenden kuruzischen Staates schmälerte. Dies gipfelte schließlich in einer sich verschlimmernden Pest-epidemie. Die Daten hierzu bestätigen die aus dem historischen Forschungen bereits bekannte Tatsache, dass die ausgeblutete und verarmte Bevölkerung am Ende des Freiheitskampfes den Belastungen eines weiteren Krieges nicht mehr standhalten konnte.

Márton Tóssér

INCURSIONS DES SERBES DE HONGRIE DANS LE SUD DE HEVES, 1709

Le destin d'une seigneurie de Károlyi dans le « monde des Kuruc »

(Résumé)

Les attaques des Serbes de Hongrie pendant la guerre d'indépendance de Rákóczi sont traitées depuis longtemps par l'historiographie hongroise, principalement en tant que sujet de recherche en histoire locale. Dès l'époque turque, un nombre important de Serbes s'est installé sur les territoires assujettis aux Turcs. Après l'expulsion des Turcs, lors d'un nouvel afflux ils ont été installés en tant que gardes-frontières privilégiés le long des frontières méridionales. À partir de 1703, c'est cet élément militaire qui fut facilement accessible en grand nombre pour le commandement impérial, de sorte que leurs attaques (« incursions des Serbes de Hongrie ») dans les zones tenues par les Kurucs ont interrompu le récent processus de repeuplement des anciens territoires assujettis aux Turcs. Comme les Kurucs ne laissaient pas impunis ces actions, les raids et contre-raids accompagnés d'atrocités mutuelles faisaient partie du quotidien de la population locale. Outre les grandes attaques, il y eut plusieurs raids de moindre envergure, dont celui de 1709 dans le Sud de Heves.

Avant l'époque ottomane, Heves était une petite ville agricole, mais en 1703, elle n'était encore qu'un village en voie de repeuplement. L'écrit évoque brièvement la création et la gestion de la seigneurie de Károlyi, qui a probablement fait de la région une cible pour les soldats d'origine serbe en incursion. Lors de la dernière période de la guerre d'indépendance, ces soldats se sont déplacés plus au nord, y compris dans la région de Heves jusqu'alors relativement épargnée. Le bétail de la région fut une proie importante pour eux, ce qui aggravait les conditions de vie de la population et épuisait les revenus de l'État kuruc de plus en plus dysfonctionnel. À cela s'ajoutait encore l'aggravation de l'épidémie de peste. Les données disponibles à ce sujet confirment le fait, déjà bien connu des historiens, qu'à la fin de la guerre d'indépendance, la population exsangue et appauvrie ne pouvait plus supporter la guerre.

Мартон Тошер

ХОЖДЕНИЕ РАЦОВ В ЮЖНОМ ХЕВЕШЕ, 1709
Судьба одного поместья Каройи в «Куруцком мире»

(Резюме)

С нападениями рацов во время борьбы за свободу под руководством Ракоци уже давно занимается отечественная историография, в основном в качестве предмета местных исторических исследований. Уже в турецкие времена сербы в значительном количестве поселились на оккупированной турками территории, а затем, после изгнания турок во время нового наплыва, их поселили вдоль южных границ в качестве привилегированных пограничников. Начиная с 1703-его года именно эта военная основа легко находилась в распоряжении императорского руководства в большем числе, поэтому их нападения («хождения рацов/rácjárás») на территории, удерживаемые куруцами, приостановили только что начавшийся процесс повторного заселения бывшей оккупированной территории. Разумеется, куруцы не оставили это без возмездия, и череда набегов и контрнабегов, сопровождавшихся взаимными зверствами, стала обычным явлением для местного населения. Помимо крупных нападений, имело место и несколько более мелких набегов, включая набег 1709-ого года на Южный Хевеш.

До турецкого периода Хевеш был небольшим крестьянским городком, но в 1703-ем году он все еще считался вновь заселенной деревней. Статья кратко касается создания и управления поместьем Каройи, что вероятно, сделало регион целью набегов рацов. На закате борьбы за свободу племя рацов продвигалось все дальше на север, включая регион Хевеш, который до тех пор был относительно пощажен. Для них поголовье скота в этом районе представляло собой серьезную добычу, что в свою очередь еще больше ухудшало условия жизни населения и подрывало доходы все более сложно функционирующего государства куруц, что затем привело ко все более серьезной эпидемии чумы. Полученные данные этого подтверждаются уже хорошо известным историческим исследованиям тем фактом, что к концу борьбы за свободу обескровленное и обедневшее население уже не могло вынести дальнейших военных действий.

A 19. SZÁZADI TÁBORI ÁPOLÁS KÉRDÉSE

Kossuth Zsuzsanna és Florence Nightingale ápolásszervezői tevékenysége

Jelen tanulmány két különleges nő életébe és ápolásszervezői tevékenységébe kíván bepillantást adni. A magyar özv. Meszlényi Rudolfné Kossuth Zsuzsanna és az angol Florence Nightingale életpályáinak párhuzamba állítása régóta fennálló magyar történeti és társadalmi igény. Nem véletlen, hogy a Kossuth Zsuzsannáról olvasható regények többségében szerepel összevetése angol kortársnőjével. Ez a kompetitív gondolati séma említés szintjén fellelhető Osváth Zsuzsa *A betegápolás regénye a magyar szabadságharcban*¹ című kötetében is, de érdekes tény, hogy Kertész Erzsébet is az angol „vetélytársnőnek” szentelt hamarabb önálló kötetet,² míg az *Úttörő asszonyok* vagy a *Kossuth Zsuzsanna* című regényei csak később születtek meg.³ A szembeállítás a Kossuth Zsuzsannáról szóló legújabb, Berényi Anna által írt életrajzi regényben⁴ is fellelhető.

A szépirodalom mellett a tudományos világ és a közegészségügyi szféra is határozott érdeklődést mutat a kérdésfelvetés iránt. Kossuth Zsuzsanna ápolásszervezői munkásságát Kapronczay Károly és Szemkeő Endre,⁵ Florence Nightingale statisztikai tevékenységét Kármán Vera,⁶ a tábori ápolás területén meghonosított újításait Czeferner Dóra vizsgálta meg.⁷ Németh György, az Országos Levéltár főlevéltárosa, illetve Kincses Katalin Mária, a Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár munkatársa szintén megemlékeztek a két tábori főápolónő munkásságáról.⁸ A magyar ápolók és ápolónők által – Kossuth Zsuzsanna születésének 200. évfordulója alkalmából – életre hívott Magyar Ápolási Egyesület 2017-ben emlékévet hirdetett. Az egyesület alelnöke, Vártokné Fehér Rózsa ünnepi beszédét *Florence Nightingale élete és munkássága* címmel tartotta meg.⁹

Napjainkban már Kossuth Zsuzsanna ápolásszervezői tevékenysége angol kortársnőjével való összehasonlítása nélkül szinte nem is helyezhető kontextusba, ezzel szemben az angol emlékezetpolitikának vagy ápolástörténetnek nincs tudomása a magyar országos főápolónő személyéről. A magyar történetírás nagy adóssága, hogy Kossuth

¹ Osváth 1961.

² Kertész 1976.

³ Kertész 1979. és *Uő* 1983.

⁴ Berényi 2019.

⁵ *Gazda* 2000.; *Kapronczay – Szemkeő* 1979.; *Kapronczay – Szemkeő* 1983.; *Kapronczay* 1985.

⁶ Kármán 1970.

⁷ *Czeferner* 2020.; *Uő* 2021.; *Uő* 2023.

⁸ Németh 2018. és *Kincses* [é. n.]

⁹ *Vártokné Fehér* 2017.

Zsuzsanna méltó helyre kerüljön a magyar és a nemzetközi köztudatban, amelyhez elengedhetetlen, hogy önmagukban is megvizsgáljuk a két rendkívüli életpálya sajátosságait.

E tanulmány a két életút vonatkozó részeinek önmagukban való vizsgálatát, majd annak alátámasztását tűzte célul, hogy miért (nem) lehet vagy (nem) érdemes párhuzamba állítani a két nő ápolásszervezői tevékenységét. A munka keretei között nem volt szempont a két történelmi személyiség máig tartó kultuszainak vizsgálata, emellett nem kívánja bemutatni a teljes életpályákat, mindkét esetben a kezdetektől az ápolónői, szigorúan véve a katonai tábori főápolónői pozíciójukhoz köthető időtartamot tekinti át. A téma ehhez mérten a jövőben bármilyen irányban szabadon bővíthető.

Az írás tematikáját tekintve az 1848–49-es magyar szabadságharc, valamint a krími háború tábori ápolástörténetén belül kifejezetten a két főápolónő hivatali időszakára koncentrálok.¹⁰ A téma kontextusba helyezését követően négy fontosabb szempont szerint épül fel a tanulmány. A kutatás elsődleges tárgya a két nő társadalmi helyzetének, körülményeinek, gondolkodásának vizsgálata. Fontos szempont az ápolás terén szerzett képzettségük, tapasztalatuk elemzése, valamint az általuk betöltött pozíció időtartama és hatásköre, melynek arányában vizsgálható az országosan kiépített magyar és brit tábori kórházak rendszere, a felügyeletük alatt lévő intézmények száma, minősége.

Kossuth Zsuzsanna és a honvéd tábori ápolás a szabadságharcban

Kossuth Lajos legfiatalabb húga 1817. február 19-én született Sátoraljaújhelyen, Kossuth Zsuzsanna Erzsébet Paulina néven.¹¹ Az evangélikus család a Felvidék ősi középnemesi rétegéhez tartozott, eredetüket tekintve valószínűleg Turóc megyei szláv várjobbágyokból emelkedtek fel. Birtokaikban IV. Béla erősítette meg őket 1263-ban, majd a 19. századra a család több ágra szakadt, így már Borsod, Gömör, Pest, Nógrád, Zemplén megyében is éltek Kossuthok. Zsuzsanna édesanyja, Weber Karolina egy evangélikus vallású olaszlisztkai postamester lánya volt, míg édesapja, Kossuth László birtok nélküli hivatalnok, kezdetben lajstromozó, majd uradalmi ügyész Monokon, az Andrássy családnál. Zsuzsannának Lajoson kívül volt három lánytestvére: Karolina, Emília és Lujza.¹²

¹⁰ Kossuth Zsuzsanna 1849. április 16-ai kinevezésétől nagyjából Kossuth Lajos augusztus 11-ei lemondásáig tölthette be hivatalát az „Összes Tábori Kórházak Főápolónője”-ként, míg Florence Nightingale 1854. november 4-én érkezett meg a törökországi Szkutariba, ahol 1856. július 28-ai távozásáig töltötte be a Tábori Kórházak Ápolónői Intézetének főfelügyelője (*Superintendent of the Female Nursing Establishment in the English General Military Hospitals of Turkey*) pozíciót. Az egyszerűség kedvéért, Florence Nightingale esetében is alkalmaztam a főápolónő címet, mivel a két pozíció sok szempontból hasonló tevékenységi kört takart.

¹¹ Kossuth Susánna Ersebet Paulina, 1817. február 19. A sátoraljaújhelyi evangélikus templom születési és kereszteleési anyakönyve. FamilySearch: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939K-R37T-YC?cc=1858355&personUrl=Kossuth Susanna-4QG&lang=hu&i=151>

¹² Hermann 1994. 10–13. o.

Zsuzsanna lánykoráról kevés forrás ismert, ráadásul erősen kérdéses az ápolásszervezői tevékenysége előzményének tekinthető segédkezése bátyja, az 1831-ben kolera-biztosként tevékenykedő Lajos mellett.¹³ A legfiatalabb Kossuth-lány taníttatásáról későbbi életrajzírója és amerikai barátnője, Elizabeth Palmer Peabody emlékezett meg.¹⁴ Az ő állítása szerint Zsuzsannával kiskorától kezdve házitanító foglalkozott, aki zenére, rajzolásra, a magyar nyelv mélyebb ismeretére, idegen nyelvekre, irodalomra és történelemre oktatta. A Kossuth család Pestre költözésével Zsuzsanna oktatása formálisan megszakadt, innentől kezdve bátyja és apja feladataiban vett részt. Lajos esetében a *Törvényhatósági Tudósítások* szerkesztésében, míg Kossuth László munkájában annak reumás keze miatt kellett segédkeznie.¹⁵ 1841. pünkösd havának (május) első napján Kossuth Zsuzsanna „polgári nő” vegyesházasságot kötött sógornőjének katolikus fivérével, nemes Meszlényi Rudolffal.¹⁶ Ezt követően Fejér megyei birtokos férjével Sárbogárdra költöztek. Zsuzsanna hét boldog évet töltött házasságban, amely alatt két gyermekük született: Gizella és Ilona.¹⁷

Kossuth Zsuzsanna közügyekben való erőteljesebb szerepvállalása a Védegylet első pesti közgyűlésén (1945. november 17.) kezdődött, melyen a Fejér megyei küldöttség tagjaként vett részt. Az eseményről írásos jelentést készített, ez az ún. *Védegyleti levél*.¹⁸ Szintén reformpolitikus férje mindössze 34 éves korában, 1848 januárjában azonban tragikus hirtelenséggel elhunyt „tüdőszélhűdésben”.¹⁹ Ekkor Zsuzsanna nyolc hónapos terhesen várta kisfiukat, az ifjabb Rudolfot, aki 1848. február 6-án született meg Sárbogárdon.²⁰ Zsuzsanna betegsége hajlamos, érzékeny lelkületű nő volt, így a márciusi emelkedett forradalmi hangulat kevésbé érintette mélyen sárbogárdi magányában. Egész életét és főápolónői megbízatását is végigkísérő betegségéről már 1837-ben említést tett bátyja, aki dr. Uffernek címzett levelében húga gyógyíttatására 3 aranyat küldött orvosának.²¹ Zsuzsanna a férje halála után fülgyulladásal küszködött; „bár

¹³ Rabati 2005.

¹⁴ Peabody 1856.

¹⁵ Elizabeth Palmer Peabody memoárjában a *Pesti Hírlap*ot említi, de a Pestre való költözés dátuma alapján valószínűbb, hogy a *Törvényhatósági Tudósításokról* volt szó. Uo. 6–8. o.

¹⁶ Házassági anyakönyv. FamilySearch: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS-BY-49LQ-7> (A letöltés időpontja: 2024. október 23.) – A köznemes Kossuth család eddigre inkább a „honorácior” réteghez tartozott.

¹⁷ Meszlényi Gisela Katalin Rosa, 1842. február 16. A pesti Belvárosi Egyházközség keresztelési anyakönyve. FamilySearch: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939X-S1SD-D?cc=1743180>; Meszlényi Ilona Susanna Charlotte, 1843. március 9. Uo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939X-S1ST-G?i=315&cc=1743180> (A letöltés időpontja: 2024. október 23.)

¹⁸ Közli: Rabati 2005. 87–90. o.

¹⁹ 1848. január 13. A székesfehérvári belvárosi plébániatemplom halotti anyakönyve. FamilySearch: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSV4-B92J-8> (A letöltés időpontja: 2024. október 23.)

²⁰ Meszlényi Rudolf, 1848. február 6. A Sár Szent-Miklósi Plébánia (Sárbogárd) keresztelési anyakönyve. FamilySearch: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-YSB7-NP6?cc=1743180&lang=hu> (A letöltés időpontja: 2024.10.23.)

²¹ Kossuth Lajos levele dr. Uffernek. Pest, 1837. február 5. Közli: Rabati 2005. 40–41. o.

egyik fülébe kifakadt, a másik is adja isten, hogy pár óra alatt ki fog fakadni” – írja édesanyja, Kossuth Lászlóné a család barátjának, Vörös Antalnak.²² 1848 februárjában „örökös fulladás”-sal küszködött,²³ márciusban testvére, Ruttkayné Kossuth Lujza írt állapotáról Lajos feleségének, Meszlényi Teréziának: „nekem jutott a keserű kötelesség támogatni szegény Zuzinkat akkor, mikor össze kellett szedni minden erejét – meg ne szakadjon szíve”.²⁴ Zsuzsanna maga is több levelében hasonlóan számolt be barátjának, Vörös Antalnak – levelezésükből kiderül, hogy 1848 januárjától egészen júliusig állandó letargiával és a gyász okozta öngyilkossági gondolatokkal küzdött.²⁵ 1848 augusztusában Pestre költözött idős édesanyjával és gyermekeivel, akiknek eltartására kosztosokat fogadott. A főváros 1849. január eleji feladását követően a Kossuth család is Debrecenbe menekült,²⁶ de a Pestről Szolnokra tartó nehéz utat Zsuzsanna kislánya már nem élte túl.²⁷

A mély letargia és a reménytelenség közepette szinte mentőövként érkezett meg 1849. április 16-án Kossuth Lajos megbízása nővére részére, miszerint kinevezi az „ösz-szes tábori kórházak főápolónőjévé”,²⁸ amit 1849. április 20-án a *Közlöny*-ben hirdettek ki.²⁹ A kérdéshez való hozzáállás nem volt egységes: Görgei Artúr hadügyminiszter és Hunfalvy Pál békepárti politikus és nyelvész³⁰ bizalmatlanul tekintettek a döntésre, míg Flór Ferenc országos tábori főorvos,³¹ Henryk Dembiński altábornagy, illetve Klapka György helyettes hadügyminiszter bizalommal fordult az országos főápolónő felé.³² A pozícióval járó feladatok nagyságrendjét Görgei Artúr megállapítása adja vissza a legpontosabban: „A szépnemnek a betegápolásra való képességét ugyan még senki nem vonta kétségbe; de beteget ápolni, meg egy országnak, sőt egy harcoló hadseregnek összes betegápolási ügyeit szervezni és vezetni két különböző dolog.”³³

²² Kossuth Lászlóné levele Vörös Antalnak. H. n. (Sárbogárd?) 1848. január 20. Közli: *Rabati* 2005. 99. o.

²³ Kossuth Zsuzsa levele Vörös Antalnak. Dabas, 1840. február 6. Közli: *Kertész* 1983. 32–33. o.

²⁴ Ruttkayné Kossuth Lujza levele Kossuth Lajosnénak. Pest, 1848. március 19. Közli: *Rabati* 2005. 100. o.

²⁵ „Ó! megölném magam édes örömet, mert hit szava néma, midőn a valódi bánat jajja szól”. Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna levele Vörös Antalnak. 1848. április 18. Közli: *Földes – Szabó* 1944. 41. o.; „Minden gondolat gyűlpontja csak én vagyok; és saját beteg érzelmem. – Fájó sorsom nem enged bele olvadnom a haza és közérdek nagyszerű perceibe...” Meszlényiné Kossuth Zsuzsa levele Vörös Antalnak. 1848. július 22. Közli: *Rabati* 2005. 113–114. o.

²⁶ *Halász* 2011. 159–165. o.

²⁷ Meszlényi Rudolf, 1849. január 9. Római Katolikus Egyház halotti anyakönyve, Szolnok. FamilySearch: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C3Q8-R92Y-K?lang=hu&i=453> (A letöltés időpontja: 2025. július 24.)

²⁸ Kossuth intézkedése az országos főápolónői tisztség létesítésével kapcsolatban. KLÖM XV. k. 5. rész. 7/a).

²⁹ Rendelet Özv. Meszlényi Rudolfné szül. Kossuth Zsuzsanna országos főápolónői kinevezéséről. *Közlöny*, 1849. április 20. (84. sz.) 1. o.

³⁰ *Hunfalvy* 1986. 265. o.

³¹ *Rabati* 2005. 138., 144. o.

³² Uo. 27., ill. 142., 145. o.

³³ *Katona* 1988. 2. k. 112. o.

Kossuth Zsuzsanna feladatait a Hadügyminisztérium Egészségügyi Osztályán belül végezte – melynek vezetője Flór Ferenc volt –, emellett felügyelete alá rendelték az Országos Kórodai Főápolónői Intézetet, valamint a kórházi felszerelések raktárát.³⁴

1849 áprilisában Zsuzsanna egy alapvetően kiépült egészségügyi rendszerben vállalt szolgálatot. Az Országos Nemzetőri Haditanács kezdeményezésére 1848 májusában már elindult a honvédorvosi kar felállítása, a tábori kórházak megszervezése, a honvédorvosok és beosztottaik munka- és feladatkörének meghatározása, de Stáhly Ignác, a honvédorvosi kar korábbi főnöke már felkérést intézett Eckstein Ferenchez, hogy a polgári és katonai kórházak ápolói számára szervezzen tanfolyamot.³⁵ Stáhlytól 1849. január 22-én Flór Ferenc vette át az Egészségügyi Osztály vezetését, aki egyre nagyobb figyelmet fordított a betegápolás kérdésre. Szabványosították a felszerelést, a műszerzettséget, kiadták a szolgálati és működési szabályzatot, meghatározták a pontos ügymenetet, a kórházi rendet, az adatszolgáltatást, a betegápolók kötelezettségeit. A kor szokásaihoz mérten a gyenge fizikumú, idős, lábadozó vagy rokkant honvédeket alkalmazták kórápolói feladatokra, de polgári fizetés mellett a hadifogoly orvosokat és betegápolókat, illetve polgári személyeket is foglalkoztatták.³⁶ Az átütő eredményt azonban az ún. orvos segédek csoportjának létrehozása sem hozta meg, hiszen az emelt zsold mellett rendfokozat nélkül végzett kórházi szolgálat nem felelt meg a fiatal sebészhallgatók számára, akik inkább csapatszolgálatra jelentkeztek.³⁷ Előfordult, hogy a nemzetiségek tagjait fogták kórodai szolgálatra, de Geropoldi alezredes³⁸ panaszja is mutatta, hogy a betegápolási rendszer súlyos hiányokkal küszködött: „az itteni tábori kórodák betegápolókban tetemesen szűkölködnek, [...] az akkori szorongó szükség fedezésére felvett illyr ápolót, minden kellemetlen nyílvánítások elhárítása végett, rögtön elbocsátotta.”³⁹

A korábbiakból kifolyólag elengedhetetlen volt a társadalom öntevékeny részének, a nőknek a bevonása az ápolási feladatokba. Özvegy Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna 1849. április 16-ai kinevezésében olvasható, hogy „az illető hatóságok, k[ormány]biztosok, s a tábori kórházak parancsnokai és felügyelő orvosai ezennel oda utasíttatnak, hogy mind azon intézkedéseknél, miket [...] a főápolónő, vagy meghagyásánál fogva a segédápolónők hasznosnak és célszerűnek tartandanak, azok eszközzésében [...] segédkezéssel lenni mulaszthatatlan polgári kötelességüknek ismerjék.”⁴⁰

³⁴ Zakar 2020. 80. o.

³⁵ Kapronczay – Szemkeő 1983. 185. o.

³⁶ Uo. 186–188. o.

³⁷ Uo. 187. o.

³⁸ Liberale Geropoldi (1791–?), honvéd alezredes Szeged város térparancsnokságán, majd a Szegeden lévő katonai kórházak főparancsnoka. Bona [2018].

³⁹ G. Tóth 2000. 633. irat (335. o.).

⁴⁰ Kossuth intézkedése az országos főápolónői tisztség létesítésével kapcsolatban. KLÖM XV. k. 5. rész. 7/a).

A főápolónő legfontosabb feladatai közé tartozott a nők ápolásba való bevonása, amit Kossuth Zsuzsanna 1849. április 23-án,⁴¹ május 7-én⁴² és május 13-án kiadott felhívásaiban⁴³ is megfogalmazott: „Minden nő, ki erőt érez magában, keresse fel a helyben vagy vidéken levő kórházakat. [...] És ha akár a hatóságok, akár a kórház igazgató személyzet által gátoltatást vagy erélytelenséget tapasztalnatok a közmunkálkodásban, tegyetek nekem rögtön jelentést.”⁴⁴

Az ápolónők bevonása, irányítása és felügyelete mellett Zsuzsanna jogkörébe tartozott az Országos Kórodai Főápolónői Intézet, amely Debrecenben a Földművelés, Ipar és Kereskedelmi Minisztérium épületében, a Czeglédi úton kapott elhelyezést.⁴⁵ Az intézet és egyben a főápolónő irányítása alatt állt a központi kórházi anyagraktár is, vagyis Zsuzsanna tartotta nyilván a tábori kórházak anyagszükségleteit, felügyelte a felszerelések begyűjtését,⁴⁶ tárolását és elosztását. Nem véletlenül küldte ki felhívását a tábori kórházak igazgatóihoz, melyben kérte őket az anyagszükségleteik megküldésére.⁴⁷

Az országos főápolónő hatáskörét erősítette meg Klapka György helyettes hadügyminiszter is rendeletében, amelyben nyomatékosan felszólította a tábori kórházi orvosigazgatókat és katonai parancsnokokat, hogy a főápolónő által korábban megküldött készletjelentésre válaszoljanak és a vezetett kórházakat tartsák a megfelelő rendben, hiszen a szemlekorútján lévő főápolónő jogkörébe tartozik, hogy bármilyen mulasztást jelentsen a Hadügyminisztérium felé.⁴⁸ Zsuzsanna jogosult volt továbbá a tábori kórházak állapotának ellenőrzésére, valamint a helyszíni felmérésekre újabb intézmények létesítéséhez, amire tapasztalatai alapján javaslatot tehetett. Kossuth Lajos nővére mellé két segédápolónőt „az úgynevezett irgalmas hölgyek köréből” szeretett volna rendelni, de 1849. május 13-án Barna Ignác honvéd törzsorvost nevezték ki kísérőjének.⁴⁹ Az Egészségügyi Osztály előre kidolgozott útiterve alapján külön figyelmébe ajánlot-

⁴¹ Közli: *Gazda* 2000. I. k. 149. o.

⁴² Felhívás. Honleányok, testvéreim! Meszlényi-Kossuth Zsuzsanna. 1849. május 7. *Közlöny*, 1849. május 8. (99. sz.) 366. o.

⁴³ Honleányok, testvéreim! Meszlényi-Kossuth Zsuzsanna. 1849. május 13. *Pesti Hírlap*, 1849. május 13. (288. sz.) 55. o.

⁴⁴ Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna felhívása 1849. május 7. *Közlöny*, 1849. május 8. (99. sz.) 366. o. *Gazda* 2000. I. k. 148–149. o.

⁴⁶ Az országos főápolónő levele Kecskemét Város Hivatalának, miszerint a magukban szándékot érző honleányok jelentkezzenek a városi hatóságnál, ahol értesítik őket a kecskeméti kórház jelenlegi lepedő és fehérneműigényeiről. 1849. július 7. MNL BKVL IV. 1604. IV. 110/1–3.

⁴⁷ *Gazda* 2000. I. k. 148–149. o.

⁴⁸ A tábori kórházak orvosigazgatóságainak és katonai parancsnokainak. Klapka György helyettes hadügyminiszter. 1849. május 8. *Közlöny*, 1849. május 10. (101. sz.) 373. o.

⁴⁹ *Gazda* 2000. I. k. 150. o. – Barna Ignác (1822–1894), a 13. huszárezred főorvosa, később a nagykárolyi kórház felügyelője Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna országos főápolónővel együtt részt vett a tábori kórházak szemleútján. Uo. 2. k. 424. o.

ták a tiszafüredi, jászberényi, hatvani, gödöllői, váci, balassagyarmati, lévai és az alapvetően nagyobb távolságra lévő tábori kórházakat.⁵⁰

Számos panasz érkezett a tábori kórházak személyzetére, körülményeire, hiszen nagyon rövid idő alatt nem egészségügyi célokra tervezett épületeket kellett átalakítani. Szegeden például a felsővárosi minorita zárdát, az alsóvárosi Barátok zárdáját, a piarista kolostort és iskolaépületeket,⁵¹ de előfordult, hogy gyárépületeket is kijelöltek erre a célra.⁵² Az állandó felszerelésihiány mellett külön nehézséget okozott „a kórházakban naponta növekedő férgek és tetűk” kérdése, melyek „a betegekre igen rossz következzel vannak [...] Erre nézve jónak találtatott a kórházakban egy féreg emésztő kementének alkalmazása.”⁵³

A főápolónő fontos szerepet vállalt az adományok gyűjtésében is, melyek révén tudta fedezni az anyagi és eszközbeli szükségleteket. Feladatában segítségére volt sógor-nője, Kossuthné Meszlényi Terézia, akiről a kortársak megosztó véleménnyel voltak, de Zsuzsanna férje halála után írt sorai is árulkodóak: „Teréz! ő Teréz marad! – a természet midőn ily nőt teremt, egy nagyszerű házugságot alkot. [...] Én azt hittem, hogy meglágyítja szívét a vesztés fájdalma, ő sírni tudott, de énjét feledni nem.”⁵⁴ Kossuthné szintén felhívást intézett a magyar nőkhöz,⁵⁵ sőt a Nőegylet, majd a Debrecenben kifejezetten a tábori kórházbeliek ápolására alakult nőegylet elnökeként jelentős részt vállalt az adományok gyűjtésében.⁵⁶ Az adakozásban férfiak és nők is előszeretettel részt vettek, de előfordult, hogy a városok, megyék, intézmények, vallási közösségek nagyobb összegeket is kölcsönöztek vagy adományoztak a betegápolásra. Gyakori jelenség volt, hogy a honvéd katonák sérült társaik, vagy a már szolgálatra alkalmatlan veteránok a még harcoló, de sérült bajtársak számára adakoztak.

A társadalom öntevékeny részének felajánlásaiból a következő kórházi eszközöket és felszereléseket fedezték: rongy, finom és szálas tépés/tépet, szalmazsák, ing, gaty, lábravaló, lepedő, párna/vánkos, párnahéj/ciha, paplan, pólya, sebruha/sebkötő, kendő, sérvkötő, fehérnemű, szappan, dunyha/dunna, fásli, törülköző, pokróc, zsebkendő, kapca.⁵⁷ Az adományok többsége a Kossuth Zsuzsanna debreceni lakásától (Csapó utca

⁵⁰ Az Egészségügyi osztály útiterv-javaslat. MNL OL H 85 1849/1546.

⁵¹ Katonai kórházak ügyei 182. tétel. *G. Tóth* 2000. 101. o.

⁵² Geropoldi Liberale alezredez, a Szegeden lévő katonai kórházak főparancsnoka kérvényezi a szegedi Lefter-féle gyár és a Dohánygyár kórodává alakítását. *G. Tóth* 2000. 398. o.

⁵³ Katonai kórházak ügyei 182. tétel. *G. Tóth* 2000. 101. o.

⁵⁴ Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna levele Vörös Antalnak. Sárobozárd, 1848. április 18. Közli: *Rabati* 2005. 105. o.

⁵⁵ Kossuth Lajosné felhívása. MNL OL H 85 1849/708.

⁵⁶ Adakozások. *Közlöny*, 1849. június 2. (121. sz.) 454. o.; június 19. (135. sz.) 510. o.; július 20. (136. sz.) 573. o.

⁵⁷ Adakozások. *Közlöny*, 1849. március 25. (62. sz.) 219. o.; április 1. (68. sz.) 244. o.; április 27. (90. sz.) 332. o.; június 2. (121. sz.) 454. o.; július 1. (120. sz.) 547. o.; Hála-köszönet. *Pesti Hírlap*, 1849. június 9. (310. sz.) 132. o.

317.) nem messze lévő kórházi anyagraktárba érkezett meg, ahonnan megkezdődött az elosztás és a kiszállítás.⁵⁸

1849. június elején Görgei hadügyminiszter leváltotta Flór Ferencet, helyére Lumniczer Sándor került, aki szintén támogatta hivatalában az országos főápolónőt. Az osztrák és az orosz hadsereg közeledtével a fővárost újra ki kellett üríteni, így Zsuzsanna Pest főápolónőjét, Balogh Pálnét Komáromba küldte, míg a városban maradó súlyos sérült honvédek befogadására felhívásban kérte a magyar nőket. Akiket nem sikerült családoknál elhelyezni, azokat az Irgalmas-rend budai kórházába szállították. A művelet végrehajtásával Székáts Júliát, Balogh Amáliát és Forster Karolinát bízta meg.⁵⁹ Zsuzsanna 1849. július 4-én a kormánnyal együtt Szegedre ment, hogy segítsen a pesti kórház áttelepítésében. A súlyosbodó katonai helyzet miatt menekülnie kellett családjával, majd Nagyváradon esett orosz fogságba, ahonnan Julius von Haynau cs. kir. tábornagy kérésére családjával együtt kiadták, és a budai várörtnöbe vitték.⁶⁰

Florence Nightingale és az angol tábori ápolás a krími háborúban

Florence Nightingale 1820. május 12-én született Firenze városában.⁶¹ A Nightingale család jelentős anyagi és politikai befolyással bírt.⁶² Idejük nagy részét vidéki kúriáikban töltötték a derbyshire-i Lea Hurstben, vagy a hampshire-i Embley Parkban. Florence gyermek- és lánykorára egy aranyozott kalitkaként tekintett. Testvére, a nála egy évvel idősebb Parthenope a korszakban divatos hímezésben és rajzolásban lelte élvezetét, míg húga magányra vágó, tudományos érdeklődésű személyiség volt.

William Nightingale lányai oktatására is felvilágosult módon tekintett; nyelvtanra, fogalmazásra, matematikára, zenére, modern, valamint klasszikus latin és görög nyelvekre oktatta őket. Az édesapa tanítása döntően hatott a társadalmi szerepeket szűknek találó kisebbik lányára.⁶³ Florence-t emellett befolyásolta sokoldalú és kritikus szemléletű vallásossága is. Az anglikán egyház híve volt, de tanulmányozott katolikus miszti-

⁵⁸ Gazda 2000. 148. o.

⁵⁹ Kapronczay – Szemkeő 1979.

⁶⁰ Halász 2011. 159–165. o.

⁶¹ Florence Nightingale, 1820. május 12. Florence Nightingale születési anyakönyvi bejegyzése, Firenze Városi Plébániatemplom. The National Archives. <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/significant-people-collection/florence-nightingale-2/> (A letöltés időpontja: 2025. július 24.)

⁶² Florence édesapja, William Edward Nightingale (1794–1874) jelentős, olombányasztatból és kohászatból származó vagyont örökölt, míg édesanyja Martha Frances Smith (1782–1880) a radikális parlamenti képviselő William Smith (1756–1835) lánya volt. Florence anyai nagyapja támogatta a rabszolgaság eltörlését (*anti-slavery movement*), valamint a zsidók, katolikusok és egyéb hitűek szavazati jogának megadását. Progresszív gondolkodónak bizonyult édesanyja testvére, Julia Smith (1800–?) is, aki szintén abolitionista elveket vallott, akárcsak az unokatestvére, Barbara Bodichon (1827–1891), a szüfrázsett mozgalom egyik vezetője és a nők munkavállalásának szorgalmazója. McDonald 2017. 3–4. o.

⁶³ Nixon 2020. 4–5. o.

kusokat, evangélikus és unitárius írásokat is. Életének legfontosabb állomása volt 1836 tele, amikor Jacob Abbott amerikai lelkész munkáit⁶⁴ olvasva érte az első Isten-élménye, melynek hatására életét az Úr szolgálatába állította. Florence küldetése a nincstelen falusiak és az influenzajárvány károsultjainak támogatásával kezdődött.⁶⁵ A kezdetben homályos isteni szándék az 1840-es évek során letisztult Florence számára, így fokozatosan a szakszerű betegápolás felé fordult.

Az ápolónők a társadalom legalacsonyabb presztízsű rétegéhez tartoztak. Londonban ekkor húsz oktató kórház volt, köztük két középkori alapítású: a St Bartholomew's és a St Thomas's. Az 1841-es népszámlálás adatai alapján 4687 nő tevékenykedett ekkor ápolónőként Londonban, de közülük csak 600 dolgozott teljes munkaidőben valamelyik kórházban.⁶⁶ Tíz évvel később, az 1851-es népszámláláskor Nagy-Britanniában összesen 25 466 fő dolgozott szakápolónőként, míg 39 139 fő házi ápolóként és 2822 fő bábaként. Ezek a számok is még mindig a házi ápolás túlsúlyát mutatták.⁶⁷

A korszak ápolónőképe leginkább Charles Dickens *Martin Chuzzlewit*⁶⁸ című regényében, Sarah Gamp és Betsy Prig karakterein keresztül érhető tetten, akik valahol a házicseléd és a szakmunkás között helyezkedtek el. Minden kórházban volt egy „főnővér” (*matron*), aki egyfajta házvezetőnői szerepet látott el. Ő felelt a nővérek alkalmazásáért, a beosztásokért és vezette a kórházi leltárt. Alatta helyezkedett el a nappali ápolónő, aki a kórtermekben mint kórházi cseléd (*ward maid*) dolgozott, vagyis kitakarított, megvetette az ágyakat stb. A harmadik csoportba tartoztak az éjszakai nővérek, ezek az általában idős bejárónők, takarítónők a munkanapjuk után egy tál ételért és néhány shillingért vállalták, hogy beülnek a kórtermekbe figyelni a betegekre este tizenegyedtől reggel hét óráig.

Az ápolónőkkel kapcsolatban állandó problémaként merült fel az alapvető higiénia hiánya, az alkoholfogyasztás, a betegekkel folytatott szexuális kapcsolat, a kenőpénzek elfogadása és a lopás.⁶⁹ A brit társadalmi elithez tartozó, tehető családból származó Florence Nightingale ápolás iránti vonzódása tehát érthető módon váltott ki megütközést mind családja, mind az úri társaság körében.

⁶⁴ A hagyomány szerint Florence Embley Park libanoni cédrusai alatt ült egy padon, amikor megszólította az Úr, azonban valójában a hálószobájában olvasta Jacob Abbott munkáit: *The Corner-stone, or, A Familiar Illustration of the Principles of Christian Truth*. Buffalo, 1852. és *The Way to Do Good or the Christian Character Mature*. Boston, 1836. *Bostbridge* 2008. 54. o.

⁶⁵ Uo. 52–55. o.

⁶⁶ Uo. 94–95. o.

⁶⁷ *Nightingale* 2021b. 138–139. o.

⁶⁸ *Dickens, Charles: The Life and Adventures of Martin Chuzzlewit*. London, 1843. (Magyarul már 1885-ben megjelent Gyöngyösy László fordításában: *Chuzzlewit* Márton élete és kalandjai címmel, két kötetben, majd Ottlik Géza fordította le *Martin Chuzzlewit* címmel 1952-ben.)

⁶⁹ *Bostbridge* 2008. 93–96. o.

1847-ben Florence külföldre látogatott Charles és Selina Bracebridge⁷⁰ társaságában. Ebben az időszakban találkozott Rómában Sidney Herberttel⁷¹ és feleségével, Elizabethtel, akik nemcsak elkísérték a kolostorokban és kórházakban tett szakmai körútjaira, hanem befolyásos barátaivá és támogatóivá is váltak. 1850-ben Florence ellátogatott a Düsseldorf mellett lévő Kaiserswerthbe, a Diakonisszák Intézetébe (*Deaconess Institution*), amely kórházként, kisdedővóként, dologházként (*penitentiary*), árvaházként és tanítóképzőként működött. Ez az élmény még erőteljesebben hajtott a nővéri pálya felé, így később vissza is tért ide. A kolostorban gyógyszereket készített, sebkötözést tanult, amputációkat figyelt meg, és virrasztott a haldokló betegek mellett. Florence itt tapasztalta meg az ápolásban megtestesülő szent szolgálatot, szemben a korábbi felfogással, amely pusztán pénzkeresési formát látott benne.⁷² 1853 januárjában főnővéri pozíciót ajánlottak neki a Harley Streeten lévő Betegségben Szenvedő Nemes Hölgyek Intézetében (*The Establishment for Gentlewomen During Illness*), ahol tanult, tiszteletre méltó, de alacsony bevételű úri hölgyek ápolását végezték. Florence feladata volt a helyiségek szemléje, a káplán kiválasztása és a pénzügyek kezelése.⁷³ Florence tapasztalatai a krími háborúban teljesített szolgálatában csúcsosodtak ki, mely saját elmondása szerint is élete csúcspontja volt: „Most vagyok az erőm legteljesebb birtokában”.⁷⁴

Az „Európa beteg emberének” tekintett Oszmán Birodalom a 19. század végére erőteljes hanyatlásnak indult, ezt jelezte többek között az oroszok által támogatott szerb függetlenségi törekvés felerősödése és Görögország kiválása a birodalomból. A török területi integritás megbomlása ösztönzőleg hatott az orosz, a francia és a brit érdekszférák bővítésére is. I. Miklós cár a Földközi-tenger térségének kulcsfontosságú szorosait, a Boszporusz és a Dardanellák feletti ellenőrzést kívánta megszerezni, Franciaország Algéria megszállásával növelte keleti befolyását, míg a brit gyarmati érdek az India felé húzódó kereskedelmi útvonalak biztosítását célozta meg, de állandó igénye volt az orosz befolyás távol tartása a Földközi-tengertől. Az ingatag gazdasági-politikai status quóra rátelepedett a hosszú ideje húzódó ortodox–katolikus vita a palesztin területen lévő szent helyek felügyeletéért, amelyben a Porta végül a katolikus érdekeknek kedvezett. A probléma eszkalálódott, és háborús konfliktusba torkollott.⁷⁵ A brit hadsereg 1854. március 28-án deklarálta belépését a háborúba. A konfliktus során Wil-

⁷⁰ Charles Bracebridge (1799–1872) és Selina Bracebridge (1800–1874) művészeteket kedvelő világutazók voltak, akik társaságában jutott el Florence Nightingale a kaiserswerthi Diakonisszák Intézetébe, de a háború során a Krímben is meglátogatták.

⁷¹ Sidney Herbert (1810–1861), brit arisztokrata, a Lordok Házának tagja, politikus, később a krími háború alatt hadügyminiszter. Felesége, Elizabeth Herbert (1822–1911) író, fordító, filantróp, valamint befolyásos társadalmi személyiség volt.

⁷² Nixon 2020. 6–7. o.

⁷³ Florence Nightingalenek a Beteg Úrihölgyek Intézetében töltött több mint egyéves szolgálatáról lásd bővebben: *Sealander – Lake – Crane* 2010. 284–290. o.

⁷⁴ „I am now in the heyday of my power...” Idézi: Nixon 2020. 6–8. o.

⁷⁵ Bodnár 2001.

liam Howard Russell⁷⁶ által elsőként készültek professzionális haditudósítások, melyek a villanytávírónak köszönhetően már másnap olvashatóak voltak az újságokban. Emellett Roger Fenton⁷⁷ fotókon örökítette meg a brit hadsereg mindennapjait. A dunai fejedelemségek területéről, majd a Kaukázus felől is egyre inkább a Krím-félszigetre koncentrálódó harcok miatt a sebesültekérdés is ott bizonyult a legsúlyosabbnak. Sidney Herbert hadügyminiszter a felháborodott közvélemény nyomására Florence Nightingale-t kérte fel, hogy a kormány támogatásával szervezzen ápolónői különítményt a szkutari⁷⁸ katonai kórházba, amelyhez a törökök egészségügyi célokra átengedték a briteknek a mellette húzódó fa barakképületeket is.⁷⁹ Mint állította: „Csupán egyetlen embert ismerek Angliában, aki képes egy ilyen rendszer felállítására.”⁸⁰

Florence elfogadta a pozíciót, és ő lett a Törökországi Angol Katonai Közkórházak Ápolónői Intézetének főfelügyelője. A nővérek toborzásához bizottságot szervezett, és szigorú feltételrendszert vezetett be. A jelentkezőknek rendelkezniük kellett ápolónői tapasztalattal és gyakorlati tudással. Harmincnyolc alkalmas személyt választott ki, akik között volt kórházi ápolónő, anglikán nővér és római katolikus apáca.⁸¹ A nővérek 1854. október 23-án hagyták el Londont, majd Marseilles-en keresztül érkeztek meg Konstantinápolyba, november 4-én pedig Szkutariba.⁸² Öfelsége hadseregének három katonai kórházat emeltek a Boszporusz keleti, vagyis ázsiai részén, de emellett volt egy civil kórház is Szmírnában⁸³.

A brit hadsereg legnagyobb egészségügyi létesítménye a szkutari kórház volt, amely Isztambullal szemközt helyezkedett el a Boszporusz partján. A második a Kullalie⁸⁴ Kórház négy mérföldre (kb. 6,5 km) a Boszporusz szájától, míg a Királyi Tengerészeti Kórház Therapiában⁸⁵, a Fekete-tenger bejáratától öt mérföldre (kb. 8 km)

⁷⁶ William Howard Russel (1827–1907), a londoni *The Times* riportere a krími háború alatt, az első hivatalos haditudósítók egyike. Háborús beszámolóiról bővebben lásd *Michelli Fleming – Hamilton* 2009.

⁷⁷ Robert Fenton (1819–1869), az 1850-es évek Angliájának ünnepezt fotósa, a Királyi Fényképészeti Társaság alapítója. 1854-ben a British Museum hivatalos fotósának nevezték ki, ebben a minőségében utazott a Krímbe, ahol háborús fotográfiáival széles körben ismertté vált.

⁷⁸ Ma: Üsküdar, Isztambul egyik kerülete.

⁷⁹ *McDonald* 2017. 26–27. o.

⁸⁰ „There is but one person in England that I know of who would be capable of organizing such a scheme...” *Nixon* 2020. 8. o.

⁸¹ A londoni Florence Nightingale Museum (FNM) adatfeldolgozó munkája során összeállított egy táblázatot, melyben mind a 38 ápolónő neve olvasható, emellett feltüntették a lakcímüket, szakmai tapasztalatukat, a későbbi szolgálati helyüket, illetve egyes esetekben a háború utáni sorsukat. <https://www.florence-nightingale.co.uk/wp-content/uploads/Register-of-Nurses.pdf> (A letöltés időpontja: 2023. november 16.)

⁸² *Nixon* 2020. 8–9. o.

⁸³ Ma: Izmir, Törökország.

⁸⁴ A szkutari kórház közelében volt, a mai Isztambul Üsküdar városrészében.

⁸⁵ Ma: Tarabya, Törökország.

létesült.⁸⁶ Emellett 1855–1856 telén Renkioiban⁸⁷ és Abüdoszban⁸⁸ is felállítottak egy-egy kórházat.⁸⁹

Florence Nightingale hivatali ideje alatt – amely körülbelül egy évet és kilenc hónapot ölelt fel – főként a több épületből álló szkutari kórházban teljesített szolgálatot, ahol beteg tiszteket ápoltak. Tartozott még a komplexumhoz egy kifejezetten a kórház számára kijelölt temetkezési terület, és két transzportpont a laktanya-kórház északnyugati fala mentén, ahol a hajókról le- és felrakodták a betegeket, sebesülteket. A kórház meredek területen feküdt, így a sebesültek hordágyon való szállítása is nehézkes volt.⁹⁰

Szkutariról és a brit katonai kórházakban uralkodó körülményekről részletesen beszámolt Sidney Herbert hadügyminiszter barátja, Lord Sydney Godolphin Osborne.⁹¹ Az orvostudomány iránt érdeklődő lord nyílt kritikát fogalmazott meg a brit hadsereg kórházügyekben tanúsított korlátoltságával és tekintélyelvűségével szemben. Amikor segítségét fölajánlotta, a következő választ kapta a tábori főorvostól, Dr. Menziestől: „[a sebesülteknek] mindenük megvan, nincs szükségük semmire”.⁹² Osborne ezt követően tábori lelkészi feladatokat látott el, melynek során borzalmas jelenetek szemtanújává vált. A „Dizentéria és Kolera kórtermekben” fekvő betegek például korhadt deszkákból álló priccseken feküdtek, férgekől és egyéb élősködőktől hemzseggő ruháikban, melyeket hónapok óta nem vetettek le, és az úgynevezett Várna-láztól (vérhas) szenvedtek.⁹³ Szintén ő ír arról, hogy a sebesültek egy kórházhajóval érkeztek a transzportpontokra, de sokan már a hajókon, a kikötőben vagy a kórházba szállításuk során elhunytak.⁹⁴ Említést tett a lábukon vagy kezükön csonkolt orosz hadifoglyok helyzetéről is, akiket a kórházból a Koulaliba való szállításuk során a török katonák halomba hánytak, és válogatott szitkokkal illették.⁹⁵ Osborne a teljes embertelenséggel találta szemben magát, amelybe egyedül Florence Nightingale és a nővérei vittek enyhülést.

Florence és az ápolónői különítmény az inkermani csata előtt egy nappal (1854. november 5.) érkezett meg, így szinte azonnal munkába kellett állniuk. Az ápolónőket

⁸⁶ The National Archives WO 32/7580. Statement of the Proceedings of the Sanitary Commission Dispatched to the seat of war in the East. 1855. február 19. 8. o.

⁸⁷ Ma: Erenköy kerület Isztambul Kadıköy városrészében.

⁸⁸ Ma: Abydos, Törökország.

⁸⁹ A kórházakról lásd bővebben: SC Report 1857. 57–64. o.

⁹⁰ SC Report 1857. 8–37. o.

⁹¹ Lord Sidney Godolphin Osborne (1808–1889), angol pap, író és filantróp. A krími háború során magánemberként tett részletes megfigyeléseivel segítette a katonai kórházak fejlesztését, tapasztalatait 1855-ben tette közzé. Lásd *Osborne* 1855.

⁹² „...they had everything - nothing was wanted...” *Osborne* 1855. 2. o. – William Menzies Calder őrnagy, tábori főorvos állítását Osborne leírásai többszörösen is cáfolták.

⁹³ Uo. 13. o. – A Várna-láz egy folyamatos lázzal járó betegség, amit Várna városáról neveztek el, de ismert krími láz néven is. Később Florence Nightingale is elkapta.

⁹⁴ Uo. 30–31. o. – A kórházba szállítások során bekövetkező elhalálozásokról Florence Nightingale táblázatot is készített, amelyben kimutatta, hogy 1854. szeptember 15-e és 1855. április 7-e között a szkutari kórházba érkezett összesen 30 291 fő közül 2002 hunyt el az utazás során. *Nightingale* 2021a. 40. o.

⁹⁵ *Osborne* 1855. 22. o.

először a kórházba rendelték. A hosszú laktanyaépület helyiségei rosszul szellőztek, nem volt műtő, sem mosoda, és nem működött a vízelvezetés.⁹⁶ Lord Osborne leírása szerint a kórházban két sorban felállított, deszkákkal borított faállványokon feküdtek a sebesültek, amelyek között egy nagyon szűk folyosó maradt a fel-alá járó sebeszorvosoknak.⁹⁷ Nightingale a nővérek segítségével mosodát és konyhákat hozott létre. Előbb már meleg vízzel és szárítógéppel is felszerelték, amelyet Charles Dickens és Anglia leggazdagabb úrhölgye, Angela Burdett-Coutts⁹⁸ küldött. A tiszta ágynemű és ruházat különösen fontos volt a férgektől, kártevőktől és a ruhájukat borító fekáliától veszélyeztetett sebesültek esetében. A kórházban ápoltak ellátását jelentősen javította a francia önkéntes szakács, Alexis Soyer⁹⁹ érkezése, aki speciális mobilkonyháján fehérjében és zöldegekben gazdag ételeket főzött, a korábbi koszt: sózott hús, száraz keksz és rum helyett.

A körülményeket alapvetően rontotta az is, hogy a temető túlságosan közel esett a kórházépületekhez, így a talajvíz szennyezett volt, a törökök által épített nyitott csatornák pedig nem voltak alkalmasak a szennyvíz megfelelő elvezetésére. Előfordult, hogy állattetemek tömitették el a csatornát, így az árnyékszék lefolyóin keresztül visszaáramlott a szennyvíz, és befolyt a kórtermekbe. Florence Nightingale higiéniai és étkezési újításai több százak életét mentették meg, így nem véletlen, hogy az éjszákánként is a kórház folyosóit járó főápolónőt az újságok „Lámpás hölgy”-ként (*The Lady with the Lamp*) emlegették. Valójában egy tizenöt éves ír katona vitte helyette a lámpást,¹⁰⁰ míg ő összeszedte a haldokló katonák búcsúleveleit.¹⁰¹

Az említett nehéz körülmények azonban az ápolónőket sem kímélték. Florence leveleiben említette, hogy a láz (tifuszos láz) és a kolera az ápolónői különítményben is szedte áldozatait. Mrs. Walford, a főnővér például 1855. augusztus 30-án néhány órás betegeskedés után hunyt el kolerában a laktanyakórházban.¹⁰² Később Florence Elizabeth Herberten keresztül üzent férjének, hogy a betegség miatt újabb hat nővére lenne szüksége.¹⁰³ A halálozás és a betegség mellett többeket alkalmatlanság miatt

⁹⁶ McDonald 2017. 26. o.

⁹⁷ Osborne 1855. 16. o.

⁹⁸ Angela Burdett-Coutts (1814–1906), a viktoriánus Anglia leggazdagabb bárónője. Bankár nagyapjától örökölt vagyonából folyamatosan jótékonykodott.

⁹⁹ Alexis Benoit Soyer (1810–1858), Angliában élő francia séf, aki önkéntes alapon érkezett a Krimbe, ahol a szkutari kórházban segítette Florence Nightingale munkáját. Soyer speciális hordozható tűzhelyét (*Soyer Field Stove*, vagy más néven *Scutari teapot* – szkutari teáskanna) hatékonysága miatt a brit hadsereg 120 éven keresztül alkalmazta tábori tűzhelyként. Egy rekonstrukciós példánya ma is megtekinthető a Florence Nightingale Museum kiállításában.

¹⁰⁰ A Londonban emelt Florence Nightingale szobron „görög” avagy „dzsinnlámpa” látható, ahogy az angolszász és európai köztudatban megmaradt, azonban a valóságban a főápolónő egy harmonikaszerű lámpást használt, melynek török neve *fanoos*. FNM: 0233.

¹⁰¹ McDonald 2017. 27–29. o.

¹⁰² Florence Nightingale levele ismeretlen címzettnek. Szkutari, 1855. augusztus 31. CWFN 7. tétel.

¹⁰³ Florence Nightingale levele Elizabeth Herbertnek. Szkutari, 1855. február 26. BL MRR Florence Nightingale Papers. MS 43,396. Vol. IV. f25.

bocsátottak el. Az első ápolónői csoport öt tagját küldték haza, közülük hármat ittas munkavégzésért.¹⁰⁴ Az alkoholfogyasztást mélységesen elítélő Nightingale pontosan ebből az okból keveredett ellentétbe a jamaicai gyógyfüves asszonnyal és vállalkozónővel, Mary Seacole-lal, aki a *British Hotel* nevű szállodájában biztosított szállást, valamint étkezési és szórakozási lehetőséget a brit hadsereg tisztjeink, ahol természetesen alkoholt is mértek.¹⁰⁵ A főápolónők között is felmerültek konfliktusok, például Mary Stanley¹⁰⁶ esetében, aki befolyásos kapcsolata révén elérte, hogy egy második nővéri különítmény is kiutazhasson Konstantinápolyba. Sydney Herbert előzőleg erről nem értesítette Nightingale-t, aki korábban már megfogalmazta, hogy az apácák nem alkalmasak ápolónői feladatok végzésére, mindezek ellenére Mary Stanley negyvenhat fős különítményében tizenöt apáca volt. A helyszűke és a hiányos kommunikáció okozta zavart végül Florence úgy oldotta meg, hogy a koulali kórházba küldte a Stanley-féle nővéreket. Barátnője azonban nem tudta fenntartani a fegyelmet, panasz érkezett a katonák térítésével, valamint a spirituális köntösbe öltöztetett flörtölésekkel kapcsolatban.¹⁰⁷

Az efféle visszasságok miatt Nightingale teljes háborús szolgálata alatt elsőszámú kritériumnak tekintette a szakmai tapasztalatot, mely a londoni Nemzeti Levéltárban fennmaradt, ápolónők foglalkoztatásához készült formanyomtatvány alapján is nyilvánvaló. A következő információkat kérték be előzetesen: név, kor, hol és meddig alkalmazták ápolónőként, személyiség (józan, őszinte, tiszta, szorgalmas, intelligens, jó kedélyű), valamint hogy milyen az egészségi állapota. Az űrlapon szerepelnie kellett két ajánló aláírásának, illetve hogy mióta és honnan ismeri a jelentkezőt.¹⁰⁸

A két évig tartó, tömeges emberáldozatokat kívánó háború 1856. március 30-án zárult le a párizsi békeszerződés aláírásával, azonban Nightingale csak 1856. július 28-án, a nővérek közül utolsóként volt hajlandó elhagyni Szkutarit. A tömeges ünneplést elkerülve Miss Smith álnéven utazott vonattal Derbyshire-be. Alultápláltan, végtelenül kimerülve, rossz egészségi állapotban érkezett meg 1856. augusztus 7-én Lea Hurstbe,¹⁰⁹ azonban a tüneteket már jóval korábban kezdte tapasztalni magán. 1855 októberében jelentkezett már nála isiász (ülőidegzsába), fülgyulladás, krónikus gégegyulladás, krónikus hasmenés, reuma, álmatlanság, folyamatos láz, melyek alapján egyértelmű, hogy

¹⁰⁴ Lásd a keleti hadszíntér katonai kórházaiba küldött nővérek jegyzékét, akiket Florence Nightingale alkalmazott. FNM Register of Nurses. <https://www.florence-nightingale.co.uk/wp-content/uploads/Register-of-Nurses.pdf> (A letöltés időpontja: 2023. november 16.)

¹⁰⁵ Mary Seacole (1805–1881) életéről és munkásságáról bővebben lásd *Rappaport* 2022.

¹⁰⁶ Mary Stanley (1813–1879) Edward Stanley norwich-i püspök harmadik gyermeke. Filantróp, ápolónő, a Krímbe utazó második nővéri különítmény vezetője. Florence Nightingale és Mary Stanley az 1840-es évektől kezdve közeli barátok voltak, hiszen mindketten erős érdeklődést mutattak a betegápolás iránt, ugyanakkor Mary Stanley az ápolás mellett a vallásos lelki vigasz nyújtását is fontosnak tartotta, ami ellentétben állt barátnője elképzeléseivel. *Baylen* 1974. 186. o.

¹⁰⁷ *Baylen* 1974. 187–188. o.

¹⁰⁸ TNA, WO 25/264.

¹⁰⁹ *Nixon* 2020. 17. o.

ő is elkapta a „krími lázat”. Nightingale hazaérkezését követően is különböző betegségektől szenvedett, melyek mögött több angol történész szerint is az 1887-ben felfedezett brucellózis állhatott, amit a kecsketejben található *Brucella Melitensis* baktérium okozott. Florence Nightingale-t élete végéig étvágytalanság, depresszió, erős szívdobogás, légszomj, izom- és ízületi fájdalmak kínozták, valamint állandó gyulladással küzdött a gerinc és a csigolyák területén.¹¹⁰

Összegzés és kitekintés

Társadalmi és családi körülmények

Tanulmányomban a teljesség igénye nélkül próbáltam felvázolni két olyan nőnek az életpályáját, ápolásszervezői tevékenységét, akik kortársnők és ápolástörténeti úttörők voltak. Kutatásom során számos hasonlóságot és különbséget fedeztem fel Kossuth Zsuzsanna és Florence Nightingale társadalmi helyzete, érzelmi és egészségügyi háttere, valamint főápolónői munkássága között. A hazai kutatás jelenlegi komparatív irányát ugyanakkor nem tartom relevánsnak, amit a következőkben alá is támasztok.

A birtoktalan felvidéki köznemes családból származó Kossuth Zsuzsanna életére általános hatással volt a rendszeres időszakonként megjelenő létbizonytalanság. Édesapja halála, bátyja bebörtönzése, majd férje váratlan elhunytá után is egzisztenciális bizonytalanságban élte a mindennapjait, emellett nagyon sokszor családfenntartó szerepbe került. Ezzel szemben az angol társadalmi elithez tartozó Florence Nightingale életére az anyagi biztonság volt jellemző, sőt az időnként William Edward Nightingale által folyósított járadékból még bevétellel is rendelkezett. A krími háború során többször saját vagyonával is hozzájárult a kórházak ellátásához, de a családja által is támogatott ikonná válása szintén számos pénztárcát megnyitott a sebesültápolás számára.

Zsuzsanna esetében kérdéses, hogy tizennégy évesen részt vett-e bátyja, Kossuth Lajos kolerabiztosi tevékenységében az 1831-es járvány idején, így valószínűbb, hogy ápolási tapasztalatait a kor szokásainak megfelelő háziápolás során szerezte, hiszen többször ápolta nővéreit – Emíliát és Lujzát –, illetve édesanyjukat is. Florence isteni sugallatra lépett az ápolónői pályára, így már fiatal lánykorától kezdve tudatosan építette azt a tudásbázist, amelyet a Beteg Úrihölgyek Intézetében és később a Krímben is kamatoztatott.

Florence hivatásának és életcéljának tekintette az ápolást, így házasságban sem gondolkodott, bár élete során több kérője is akadt – köztük az igen kitartó Richard Monckton Milnes¹¹¹ személyében komoly is. Zsuzsanna 1841 májusában hozzámert Meszlényi Rudolf Fejér megyei reformpolitikushoz, akivel körülbelül hét évet éltek boldog

¹¹⁰ Bostbridge 2008. 281–282. o.

¹¹¹ Richard Monckton Milnes (1809–1885), Houghton 1. bárója. Angol politikus, író, költő.

házasságban. Férje 1848 elején bekövetkező halála után egy évvel kisfiát is elveszítette, így – mint maga is írta – leginkább „beteg-fájó érzelmei”, vagyis a gyász foglalta le.¹¹²

Zsuzsanna és Florence esetében is közös elem, hogy a pozícióra bizalmi kapcsolatban lévő barátjuk vagy testvérük kérte fel őket, és hivataluk elfogadása egyformán megosztotta saját közegüket. A két életpálya között felfedezhető számos hasonlóság és ellentét dacára azonban tagadhatatlan, hogy mindketten koruk legkiemelkedőbb személyiségei közé tartoztak.

Ápolásszervezői tevékenység

Kossuth Zsuzsanna és Florence Nightingale ápolásszervezői tevékenysége kapcsán fontos kiemelni, hogy a munkájuknak terepet biztosító háborús körülmények a két esetben teljesen más egészségügyi és szervezési felfogást igényeltek. A magyar forradalom, majd a szabadságharc, illetve a krími háború legfőbb különbsége a hadszínterekben keresendő, hiszen a szabadságharc Magyarország területén zajlott, míg a Krímbe a brit hadsereg expedíciós erőkkkel vonult fel, de maga a front az Orosz Birodalom, míg a balkáni és kis-ázsiai hadszínterek az Oszmán Birodalom területén húzódtak. Florence munkája során saját fizikai és mentális egészségét tette kockára, de családja a háborús övezeten kívüli hátországból figyelte az eseményeket. Zsuzsanna hivatali ideje alatt a szabadságharc katonai hadműveleteinek függvényében szervezte a kórházi ellátást, mindeközben azonban családjáról is gondoskodnia kellett, akik a fegyveres konfliktus teljes kitettségében éltek. Zsuzsanna eredményeit emellett körülbelül négy hónapos, míg Florence-ét egy év és kilenc hónapos időintervallumra érdemes vonatkoztatni.

A két ország tábori kórházainak rendszere is különbözött. A brit hadsereg többnyire állandó tábori kórházakat – számszerűen tíznél kevesebbet¹¹³ – tartott fenn a frontvonalak mögött, míg a magyar szabadságharc során több lépcsőben épült fel a kötőhelyekből, mozgó és állandó tábori kórházakból álló rendszer, mely az aktuális igények szerint folyamatosan telepítés vagy áttelepítés alatt állt – becslések szerint az 1849. augusztusi fegyverletételig több mint száz tábori kórház működött a visszafoglalt országrészekben.¹¹⁴ Tovább árnyalja a képet, hogy a szkutari kórház-komplexum több ezer ágyas létesítmény volt,¹¹⁵ míg Magyarországon az 1540 ágygal rendelkező komáromi vagy az 1000 ágyas egri és miskolci kórházak már ki-

¹¹² Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna levele Vörös Antalnak. 1848. július 22. In: *Rabati* 2005. 113–114. o.

¹¹³ SC Report 1857. 57–64. o.

¹¹⁴ *Gazda* 2000. 1. k. 52. o.

¹¹⁵ TNA WO 32/7580.

fejezetten nagynak számítottak az átlagosnak tekinthető 100-200-as ágyszámhoz képest.¹¹⁶

Bár mind a két esetben főápolónői kinevezésről beszélhetünk, a két hatáskörben valóban lényeges eltérések mutatkoznak. Kossuth Zsuzsanna egy már létező egészségügyi rendszerben vállalt országos hatáskörű feladatot, ami azt jelenti, hogy a Magyarország területén fellelhető összes tábori kórház felszerelése és ellátása az ő felelőssége volt, továbbá figyelemmel kísérte az új kórházalapításokat és felügyelte a debreceni anyagraktárba való pontos be- és onnan történő kiszállításokat. Mindezek mellett feladatai közé tartozott a kórházi szakápolói hiányok orvoslása, vagyis női ápolók toborzása, elosztása, az ápolónők munkájának irányítását végző kórházi főápolónők kijelölése. Florence Nightingale ugyan a Törökországi Angol Katonai Közkórházak Ápolónői Intézetének felügyelője volt, kutatásom jelen állása alapján ideje jelentős részét a szkuttari létesítményben töltötte, melynek élén lényegében kórházigazgatói feladatot látott el. Folyamatosan rendben tartatta a kórtermeket, Alexis Soyer segítségével közvetlenül felügyelte a minőségi étellemezést, szervezte és felügyelte az ápolónők feladatait, higiéniai újításokat vezetett be, levelezett adományokért és az elhunyt vagy beteg katonák családtagjaival, valamint vezette a kórházi adminisztrációt, melyekből statisztikai táblázatokat készített.

Végző konklúzióként adódik, hogy Kossuth Zsuzsanna és Florence Nightingale életművének és ápolásszervezői tevékenységének összehasonlításán túl, vagy ahelyett hasznosabb lenne az 1848 őszén már szépen kiépülő honvéd egészségügyi szolgálatot egybevetni a Krímben megszervezett angol tábori ápolás rendszerével.

Ahogy magyar vetületben is megkerülhetetlen a szervezeti hátteret adó (VII.) Egészségügyi Osztály tevékenysége, a brit hadsereg esetében Sir Andrew Smith és Sir John Hall nevét muszáj megemlíteni. Sir Andrew Smith a brit hadsereg Katonai Egészségügyi Részlegének főigazgatója, míg Sir John Hall a brit Keleti Hadsereg tábori főorvosa pozíciót töltötte be a háború alatt. Bár munkásságuk Florence Nightingale tevékenységéhez képest jóval kevesebb figyelmet kapott, fontos kiemelni a hadsereg egészségügyi szolgálatának vezetőit és azokat a katonaorvosokat és -sebészeket, akik alapot teremtettek a betegápolás végzéséhez. A brit hadsereg Törökországban, Bulgáriában és a Krímben töltött 27 hónapja alatt a legjelentősebb csaták 1854 áprilisa és 1856 júliusa között zajlottak le. A legtöbb áldozatot mégis az 1854 szeptembere és 1855 november közötti időszak követelte. November 14-én egy hatalmas vihar csapott le a térségre, amely számos ellátmányt szállító hajót elsüllyesztett, így egyre nagyobb gondot jelentett a hadsereg és a helyben tartózkodók ellátása. Az éhezés miatt az amúgy is tomboló kolerajárvány és krími láz még jobban szedte áldozatait. Általánosságban elmondható, hogy Sidney G. Osborne vagy Florence Nightingale a mai ismereteink szerint

¹¹⁶ Lásd bővebben *Vasvári Jenő*: A szabadságharc tábori kórházai. In: *Gazda* 2000. 1. k. 50–61. o.

nem tudta mindig pontosan megítélni a valós egészségügyi állapotokat. Sokszor nem az egészségügyi szolgálat hiányosságain, hanem a brit vezetőséggel való rossz kommunikáción vagy az időjárásról múlt a halálozási ráta növekedése. A háború alatt számos újítást is bevezettek, de betegápolói tanfolyam megszervezésére nem került sor.¹¹⁷ A brit hadsereggel ellentétben a honvédségen belül több szakápolói tanfolyam indítására tettek kísérletet, gondolhatunk a Kossuth Lajos kérésére kórápolói tanfolyam indításával megbízott Eckstein Ferenc tevékenységére, vagy Balassa János¹¹⁸ szakápolói tanfolyam javaslatára,¹¹⁹ amelyhez Gaál Gusztáv tantervet is írt.¹²⁰

A magyar honleányok ápolásba való bevonásának fontos lépéseként az Egészségügyi Osztály kötelezte a kórházparancsnokokat, hogy fogadják az önként jelentkezett nők munkáját és gondoskodjanak képzésükről, így az ápolónők nem kórházi cselédként, hanem szakápolóként szolgáltak.¹²¹ Florence Nightingale egy rendkívül szigorú kiválasztási rendszeren keresztül válogatta ki az első nővéri különítmény tagjait, külön elvárva a szakmai képzettséget és tapasztalatot, mégis a nővérek többsége nem ápolónői feladatokat látott el, hanem kórházi cselédként dolgoztak, csupán a legtapasztaltabbak vehettek részt sebkötözésben.¹²²

RÖVIDÍTÉSEK

BL MRR	British Library, Manuscripts Reading Room (London)
CWFN	Collected Works of Florence Nightingale online adatbázis https://bpb-ca-cl.wpmucdn.com/sites.uoguelph.ca/dist/3/30/files/2019/07/USA1.pdf (A letöltés időpontja: 2023. november 16.)
FNM	Florence Nightingale Museum, London
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
H 85	1848–1849. minisztériumi levéltár, Honvédelmi Minisztérium Egészségügyi Osztály
MNL BKVL	MNL Bács-Kiskun Vármegyei Levéltár

¹¹⁷ Hinton 2023. 47–62. o.

¹¹⁸ Balassa János (1814–1868) életéről lásd bővebben Balassa 1954. 76–81. o.

¹¹⁹ Zétény 1948. 37., 85. o.

¹²⁰ Gaál Gusztáv (1818–1862), orvos, sebész, katona. 1849. március 18-ától dandárfőorvos, szolgált a tiszafüredi tábori kórházban, Egerben. Görgői hadseregében felügyelő, majd mozgókórház-igazgató volt. A fegyverletétel után Törökországba emigrált, ahol 1862-ben a török hadsereg vezető katonaorvosaként hunyt el, Veli bej néven. Gazda 2000. 2. k. 431. o.

¹²¹ Kapronczay 1985. 340–343. o.

¹²² Nixon 2020. 10. o.

TNA	The National Archives, London
WO 25/264.	War Office and predecessors: Secretary-at-War, Secretary of State for War, and Related Bodies, Registers 1660–1938. The Nurses' Testimonials (1851–1856)
WO 32/7580.	War Office and successors: Registered Files (General Series) 1845–1999. Statement of the Proceedings of the Sanitary Commission Dispatched to the Seat of War in the East

BIBLIOGRÁFIA

- Balassa* 1954. *Balassa Béla: A Kossuth-idők hazafias orvosai.* München, 1954.
- Baylen* 1974. *Baylen, Joseph O.: The Florence Nightingale/Mary Stanley Controversy: Some Unpublished Letters. Medical History*, 18. (1974) 2. sz. 186–193. o.
- Berényi* 2019. *Berényi Anna: Kossuth Zsuzsanna regényes életrajza.* Budapest, 2019.
- Bodnár* 2001. *Bodnár Erzsébet: A krími háború (1853–1856). Előzmények és diplomáciai csatározások. Századok*, 135. (2001) 1. sz. 135–147. o.
- Bona* 2018. Bona Gábor: Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara. Online adatbázis. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/> (A letöltés időpontja: 2023. november 10.)
- Bostbridge* 2008. *Bostbridge, Mark: Florence Nightingale – The Woman and Her Legend.* London, 2008.
- Czeferner* 2020. *Czeferner Dóra: Pillanatképek az ápolónőképzés történetéből. Levéltári Közlemények*, 91. (2020) 1–2. sz. 71–84. o.
- Czeferner* 2021. *Czeferner Dóra: A lámpás mögött. Florence Nightingale és a modern nővérképzés története.* In: *Dögvészkalauz: Járványok és gyógyításuk története az ókortól napjainkig.* Szerk. *Fedele Tamás*, Pécs, 2021. 165–183. o.
- Czeferner* 2023. *Czeferner Dóra: Florence Nightingale és a modern nővéri hivatás kezdetei.* *újkor.hu* [online] 2023. november 4. <https://ujkor.hu/content/florence-nightingale-es-a-modern-noveri-hivatas-kezdetei> (A letöltés időpontja: 2023. november 4.)

- Földes – Szabó* 1944. *Földes Éva – Szabó Emma*: Kossuth Zsuzsanna. A magyar szabadság ismeretlen hősnőjének élete és levelei. Budapest, 1944.
- Gazda* 2000. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc egészségügye és honvédorvosai. Összeáll. és lekt. *Ács Tibor – Kapronczay Károly – Szállási Árpád*. S. a. r. *Gazda István*. Piliscsaba–Budapest, 2000.
- G. Tóth* 2000. *G. Tóth Ilona*: Az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc szegedi dokumentumai a Csongrád Megyei Levéltárban. (Tanulmányok Csongrád megye történetéből 28.) Szeged, 2000.
- Halász* 2011. *Halász Tünde Erzsébet*: Kossuth Zsuzsanna életútja. *Orvostörténeti Közlemények*, 57. (2011) 1–4. sz. 159–165. o.
- Hermann* 1994. *Hermann Róbert*: Kossuth Lajos életútja. In: „...leborulok a nemzet nagysága előtt”. A Kossuth-hagyaték. Szerk. *Körmöczy Katalin*. Budapest, 1994.
- Hermann* 2001. Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. (Millenniumi Magyar Történelem – Források.) Szerk. *Hermann Róbert*. Budapest, 2001.
- Hinton* 2023. *Hinton, Mike*: Daily Medical Care in the British Army during the Crimean War, 1854–56. *Topics in the History of Medicine*, 3. (2023) 47–62.o.
- Hunfalvy* 1986. *Hunfalvy Pál*: Napló, 1848–1849. Gyomaendrőd, 1986.
- Kapronczay* 1985. *Kapronczay Károly*: A betegápolás kérdése a szabadságharc idején. *Orvosi Hetilap*, 126. (1985) 6. sz. 340–342. o.
- Kapronczay – Szemkeő* 1979. *Kapronczay Károly – Szemkeő Endre*: Kossuth Zsuzsanna országos főápolónő működése az 1848–1849. évi szabadságharcban. *Honvédorvos*, 31. (1979) 1–2. sz. 133–141. o.
- Kapronczay – Szemkeő* 1983. *Kapronczay Károly – Szemkeő Endre*: A magyar ápolónőképzés kezdetei. *Orvostörténeti Közlemények*, 29. (1983) 102–104. sz. 183–198. o.
- Kármán* 1970. *Kármán Vera*: Florence Nightingale statisztikai munkássága. *Demográfia*, 13. (1970) 117–124. o.
- Katona* 1988. *Görgey Artúr*: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. 1–2. k. Szerk., bev. és jegyz. *Katona Tamás*. Budapest, 1988.

- Kertész* 1976. *Kertész Erzsébet: A lámpás hölgy.* Budapest, 1976.
- Kertész* 1979. *Kertész Erzsébet: Úttörő asszonyok.* Budapest, 1979.
- Kertész* 1983. *Kertész Erzsébet: Kossuth Zsuzsanna.* Budapest, 1983.
- Kincses* [é. n.] *Kincses Katalin Mária: Mióta vannak ápolónők a fronton? Veritas / Mindennapi történelem.* <https://veritasintezet.hu/hu/mindennapi-tortenelem/6663-miota-vannak-apolonok-a-fronton> (A letöltés időpontja: 2023. november 4.)
- KLÖM XV. k. *Kossuth Lajos Össze Munkái. XV. k. Kossuth Lajos 1848/49-ben V. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai 1849. április 15. – augusztus 15. S. a. r. Barta István.* Budapest, 1955.
- McDonald* 2017. *McDonald, Lynn: Florence Nightingale. A very brief history.* London, 2017.
- Michelli Fleming – Hamilton* 2009. *Michelli Fleming, Angela – Hamilton, John Maxwell: The Crimean War as Seen by Those Who Reported It. William Howard Russell and others.* Baton Rouge, 2009.
- Németh* 2018. *Németh György: Kossuth Zsuzsanna, az első magyar főápolónő. [blogbejegyzés]* <https://aktakaland.wordpress.com/2018/08/15/kossuth-zsuzsanna-az-elso-magyar-foapolono/> (A letöltés időpontja: 2023. december 4.)
- Nightingale* 2021a. *Nightingale, Florence: Notes on Hospitals.* London, 2021.
- Nightingale* 2021b. *Nightingale, Florence: Notes on Nursing.* London, 2021.
- Nixon* 2020. *Nixon, Kirsteen: Florence Nightingale – Celebrating her life and legacy.* London, 2020.
- Osborne* 1855. *Osborne, Sidney Godolphin: Scutari and its Hospitals.* London, 1855.
- Osváth* 1961. *Osváth Zsuzsanna: A betegápolás regénye a magyar szabadságharcban.* Budapest, 1961.
- Peabody* 1856. *Peabody, N. C.: Memorial of Mad. Susanne Kossuth Meszlényi.* Boston, 1856.
- Rabati* 2005. *Rabati Magda: Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna, 1817–1854. Dokumentumok a Kossuth család életéből.* Budapest, 2005.
- Rappaport* 2022. *Rappaport, Helen: In Search of Mary Seacole: The Making of a Black Cultural Icon and Humanitarian.* London, 2022.

- SC Report 1857. Report to the Right Hon. Lord Panmure, G.C.B., &c., Minister at War, of The Proceedings of the Sanitary Commission Dispatched to the Seat of War in the East. 1855–56. London, 1857.
- Sealander – Lake – Crane* 2010. *Selanders, Louise C. – Lake, Karen – Crane, Patrick*: From Charity to Caring: Nightingale's Experience at Harley Street. *Journal of Holistic Nursing*, 28. (2010) 4. sz. 284–290. o.
- Vártokné Fehér* 2017. *Vártokné Fehér Rózsa*: Florence Nightingale (1820–1910) élete és munkássága. Kossuth Zsuzsanna Emlékév – Ünnepi beszéd. Elhangzott 2017. május 11-én. [http://magyarapolasiEgyesulet.hu/wp-content/uploads/2017/05/Florence-Nightingale-elete-es-munkassaga.pdf](http://magyarapolasi Egyesulet.hu/wp-content/uploads/2017/05/Florence-Nightingale-elete-es-munkassaga.pdf) (A letöltés időpontja: 2023. november 4.)
- Zakar* 2020. *Zakar Péter*: Görgei Artúr, a Szemere-kormány első hadügyminisztere. In: Görgei Artúr, „a tiprott hős”. Válogatás a 2016. és 2018. évi Görgei-konferenciák előadásából. Szerk. *Hermann Róbert*. Budapest, 2020.
- Zétény* 1948. *Zétény Győző*: A magyar szabadságharc honvéd orvosai, 1848–49. Budapest, 1948.

Adrienn Gulyás

THE ISSUE OF 19TH CENTURY MILITARY FIELD NURSING

The care organization activity of Zsuzsanna Kossuth and Florence Nightingale

(Summary)

The aim of this publication is to present the lives of two extraordinary women, their most influential periods, and to compare their pioneering activities. Both of their service had a decisive influence on the creation of modern casualty care: Florence Nightingale was a pioneer of field nursing as Superintendent of the Female Nursing Establishment in the English General Military Hospitals in Turkey, while Zsuzsanna Kossuth made her impact as Chief Nurse of All Camp Hospitals during the Hungarian freedom fight. The two ladies were only three years apart in age, yet one of them is celebrated today as an international pioneer and authority in field nursing, while the latter's activities and efforts are hardly known in Europe or worldwide, or even to the Hungarian public. I intended to find out what lies behind the cult of 'The Lady with the Lamp', and how the careers of the wealthy Florence and the ill-fated youngest Kossuth girl, Zsuzsanna, as a head nurse compare.

Adrienn Gulyás

DIE FRAGE DER FELDKRANKENPFLEGE IM 19. JAHRHUNDERT

Die Tätigkeit von Zsuzsanna Kossuth und Florence Nightingale in der Pflegeorganisation

(Resümee)

Ziel meiner Publikation ist es, den Lebensweg und die einflussreichsten Zeitabschnitte zweier außergewöhnlicher Frauen darzustellen und ihre Pionierarbeit zu vergleichen. Beide hatten einen entscheidenden Einfluss auf die Entstehung der modernen Pflege von Verwundeten: Florence Nightingale als Superintendentin des Instituts der Krankenschwestern in den englischen Militärkrankenhäusern in der Türkei während des Krimkriegs und Zsuzsanna Kossuth als Oberschwester aller Feldlazarette während des ungarischen Freiheitskampfes. Zwischen den beiden Frauen lagen nur drei Jahre Altersunterschied, und doch wird die eine heute als internationale Pionierin und Autorität auf dem Gebiet der Lagerpflege gefeiert, während die Aktivitäten und Bemühungen der anderen in Europa und weltweit, ja sogar in der ungarischen Öffentlichkeit kaum bekannt sind. Ich suchte Antwort auf die Frage, was sich hinter dem Kult um die „Dame mit der Lampe“ verbirgt und inwieweit sich die Karrieren als Oberschwester der wohlhabenden Florence und des jüngsten, leidgeplagten Kossuth-Mädchens, Zsuzsanna, vergleichen lassen.

Adrienn Gulyás

LA QUESTION DES SOINS INFIRMIERS MILITAIRES DU 19^E SIÈCLE

L'organisation des soins infirmiers par Zsuzsanna Kossuth et Florence Nightingale

(Résumé)

L'objectif de ma publication est de présenter le parcours de deux femmes hors du commun, les périodes les plus marquantes de leur vie et de comparer leurs activités pionnières. Leurs services ont eu une influence décisive sur la mise en place des soins modernes aux blessés : Florence Nightingale, pendant la guerre de Crimée, en tant que directrice de l'établissement des soins prodigués par des infirmières dans les hôpitaux militaires (publics) généraux anglais en Turquie [Superintendent of the Female Nursing Establishment in the English General Military Hospitals in Turkey] et Zsuzsanna Kossuth en tant qu'infirmière en chef de tous les hôpitaux militaires pendant la guerre d'indépendance hongroise. Il n'y avait que trois ans d'écart entre les deux femmes. Alors que Nightingale est aujourd'hui célébrée comme une pionnière et une autorité internationale en matière de soins infirmiers dans les hôpitaux militaires, les activités et les efforts de Kossuth sont peu connus en Europe, dans le monde et même dans l'opinion publique hongroise. Je cherche à savoir ce qui se cache derrière le culte de « *La Dame à la lampe* » et dans quelle mesure la carrière d'infirmière en chef de Florence, issue d'un milieu aisé, peut être comparée à celle de Zsuzsanna, la plus jeune fille de la famille Kossuth au destin mouvementé.

Адриенн Гуйяц

ВОПРОС ПОЛЕВОГО УХОДА ЗА БОЛЬНЫМИ В XIX-ОМ ВЕКЕ

Деятельность организации медсестёр по уходу за больными
Жужанны Кошут и Флоренс Найтингейл

(Резюме)

Цель моей статьи публикации - представление жизненного пути и наиболее значимых периодов двух необыкновенных женщин, а также сравнение их новаторской деятельности. Служение обеих оказало решающее влияние на создание современного ухода за ранеными: деятельностью проделанной по уходу за больными Флоренс Найтингейл в качестве Суперинтенданта Женского Отделения Медсестёр в английских Генеральных Военных Госпиталях в Турции [Superintendent of the Female Nursing Establishment in the English General Military Hospitals in Turkey] во время Крымской войны, и также деятельностью Жужанны Кошут осуществлённой в качестве Старшей Медсестры Всех Полевых Госпиталей во время венгерской борьбы за свободу. Разница в возрасте между двумя женщинами составляла всего три года, однако одна из них сегодня почитается как международный новатор и авторитет в области полевого ухода медсестёр за больными, в то время как деятельность и усилия последней малоизвестны и в Европе, и в мире, и даже в венгерской общественности. Я стремилась найти ответ на вопрос, что скрывается за культом «Дамы с лампой» [The Lady with the Lamp] и в какой степени сопоставимы карьеры богатой Флоренс и самой младшей девочки Кошута, Жужанны, старшей медсестры с несчастной судьбой.

**EGY ELFELEDETT KATONAOLIMPIKON:
HOMOKY (STEINER) FERENC**

A sport és a katonáskodás az ókortól fogva kéz a kézben járt, a harcosok folyamatosan edzették testüket, hogy képesek legyenek a hadi fáradalmak elviselésére, és hogy hatékonyabbak legyenek a harcban. Voltaképpen számos sportág a háborúra való felkészülésnek köszönhetette létrejöttét, így nem véletlen, hogy jó pár ilyen jellegű sportágat nagyon sokáig a hivatásos katonák domináltak.

Hazánkat az újkori olimpiákon napjainkig mintegy másfél száz hivatásos katona képviselte. A 2012-ig olimpián részt vett magyar katonákat Győr Béla és Klész László gyűjtötte össze. Közös munkával megjelentetett adattáruk, a *Katonaolimpikonok*¹ a mai napig a téma alapművének számít. Az alkotók 134 katonasportoló pályafutását dolgozták fel, de munkájukat számos körülmény, a széles időtáv és az adatpusztulás is nehezítette. Ennek tudható be, hogy a mégoly alapos műből kimaradt egy sportoló, aki hivatásos katonai szolgálata mellett képviselte Magyarországot az 1924-es párizsi olimpiai játékokon.

A VIII. nyári olimpiai játékok (1924) centenáriuma alkalmából jelen írással szeretnék méltó emléket állítani ennek az elfeledett magyar katonaolimpikonnak, Homoky (Steiner) Ferencnek.² Személye annál is inkább figyelemreméltó, mivel nem a „katonai” sportágakban (vívás, lövészet, lovaglás, öttusa), hanem a kerékpározásban ért el jelentős eredményeket.

Élete és katonai pályafutása

Steiner Ferenc Károly 1888. szeptember 16-án született Budapest VII. kerületében, az Alsó Erdősor utca 14-ben, római katolikus családban, Steiner Ferenc bérkocsis és Ulrich Paulina gyermekeként.³

Korai éveiről sajnos nem állnak rendelkezésre adatok, valószínűsíthetően legfeljebb négy középiskolai osztályt végzett el.⁴

¹ *Győr Béla – Klész László: Katonaolimpikonok. Magyar hivatásos katonasportolók a modernkori olimpiai játékokon.* Budapest, 2012.

² Vezetéknévét 1926-ban változtatta Homokyra. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kölcseiné Békéfi-Szegleti Zsuzsannának és Szegleti Ildikónak, valamint családjuknak, amiért megőrizték Homoky Ferenc hagyatékát és azt a tanulmány megírásához rendelkezésemre bocsátották.

³ Erzsébetvárosi Római Katolikus Plébánia Hivatal, *Kereszteltek anyakönyve*, 1888/1067. folyószámú bejegyzés.

⁴ Talán a nem megfelelő iskolai végzettsége miatt nem élt az egyévi önkéntesi lehetőséggel, mivel ehhez legalább főgimnáziumot, főreáliskolát, vagy ezekkel egyenrangú tanintézetet kellett elvégezni.

Katonai pályafutása⁵ 1909. október 7-én kezdődött, ekkor a hadköteles kort elérve szolgálattételre hívták be a cs. és kir. 12. tábori ágyúsezredhez. A budapesti cs. és kir. IV. hadtest körzetéből kiegészített és a fővárosban állomásozó alakulat 1. ütegéhez kapott beosztást. Kötelező szolgálati ideje leteltével továbbszolgálatot vállalt, és tüzér műmesterként⁶ működött az ezrednél. A közös hadsereg állományából 1913-ban, a honvéd tüzérség megalakításakor az újonnan felállított m. kir. 1. honvéd tábori ágyúsezredbe helyezték át. Az 1914. évi mozgósításkor Steiner a pótütegbe volt beosztva, így nem vonult el a szerb harctérre. Szeptemberben a honvéd tábori ágyúsezredek pótütegeiből három tartalék ágyúosztályt állítottak fel.⁷ A budapesti ezred pótütege a 3. honvéd tartalék ágyúosztályba került, amelyet az úgynevezett Lütgendorf-csoportnak⁸ rendeltek alá. Steiner Ferenc ezzel az alakulattal került a szerb harctérre szeptember 12-én.

Első harctéri kitüntetését, az I. osztályú Ezüst Vitézségi Érmét itt érdemelte ki. Az 1915. január 4-én kelt felterjesztés szerint – közelebből meg nem határozott helyszínen és időpontban – Steiner tüzemester bátor és céltudatos viselkedésével megmentett egy mocsárban elakadt szakaszt, amelyet már belőtt az ellenséges tüzérség. A dokumentum ezen kívül kitér arra is, hogy Steiner tüzérmegfigyelőként is kiváló szolgálatot teljesített.⁹

Feltehetőleg ugyanennél az alakulathoz tartozó frontszolgálatot 1916. július 26-áig. Még ebben az esztendőben két alkalommal tüntették ki a Bronz Vitézségi Éremmel.¹⁰ Ezen elismerések felterjesztéseit sajnos nem sikerült fellelni, Steiner saját bevallása szerint ezeket az olasz hadszíntéren érdemelte ki.

A harctérre 1917. május 5-én tért vissza, ekkor már a m. kir. 40. honvéd tábori tarczasezred állományába, amely a román fronton harcolt. Steinert az 5. üteghez osztották be, megfigyelőként. Itt érdemelte ki a II. osztályú Ezüst Vitézségi Érmét, 1917. szeptember 22-én. A felterjesztés szövege viszonylag részletesen számol be a Moldvában, Laudonfalva¹¹ és Badeutz¹² környékén zajló harcokról:

Az egyévi önkéntesi rendszer a Monarchia hadszervezetében a tartalékos tisztképzés alapját jelentette. Hiányos oktatásának kiegészítése céljából Homoky 1943-ban magántanulóként elvégezte a középiskola V. és VI. osztályát. A Budapesti VI. Ker. M. Kir. Állami Kemény Zsigmond Gimnázium Évkönyve az 1943–44. iskolai évről. Budapest, 1944. 39–40. o.

⁵ Katonai pályafutására vonatkozó adatok forrása: Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL), Anyakönyvi lap, 1890/34 Homoky Ferenc.

⁶ Tüzérségi műhelyben alkalmazott művezető.

⁷ A magyar tüzér. [Szerk.] *Felszeghy Ferenc*. Budapest, 1939. 123. o.

⁸ A parancsnokról, Kasimir von Lütgendorf báró (1862–1958), altábornagyról elnevezett, főleg menet- és népfelkelő alakulatokból összeállított hadosztály erejű csoportosítás.

⁹ HL I. világháborús legénységi kitüntetési javaslatok, 2235.

¹⁰ *Honvédségi Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára* (a továbbiakban: *Rendeleti Közlöny*). *Személyes ügyek*, 1916. június 17. (77. sz.) 1599. o. A hivatkozott rendelet a másodszori adományozásra vonatkozik, az első adományozásra nem sikerült forrást találni.

¹¹ Ma: Bălăuți, Románia.

¹² Ma: Bădeuți, Románia.

„Múlt hónap [szeptember] 22-én este az ellenséges üteg a megfigyelőállást tűz alá vette. Egy ellenséges gránát a fedezék falát eltalálta, amely beomlott, maga alá temetve Farkasfalvy¹³ hadapródjelöltet. [Steiner főtűzmester] nem csak biztonságba helyezte a sebesültet, hanem a felváltást elutasítva a helyén maradt. Dacára annak, hogy az ellenséges tüzérség folyamatosan lötte állását, kitartott, és egész éjjel figyelte a torkolattüzezet, rögzítette és jelentette a szemben álló ütegek pozícióját.

Minden tekintetben megfelelő altiszt, aki többször bizonyította bátorságát és kitűntetésre érdemes.¹⁴

Steinert hamarosan kivonták a harcterről, és beiskolázták a tüzér szertiszt tanfolyamra, melyet 1917. október 15. és 1918. június 1. között „jó” eredménnyel végzett el a bécsi Arsenalban¹⁵, illetve a budapesti Központi Tüzérszertárban.

A tanfolyam lezárásával egy időben áthelyezték az utóbbi szervezet állományába, ahol tüzér műszaki szertisztviselőként (XI. rangosztály, hadnagynak megfelelő) teljesített szolgálatot 1921-ig. Ekkor áthelyezték m. kir. 7. tüzérszertárhoz Miskolcra, itt tüzér műszaki előadóként és műhelyvezetőként működött.

1924. december 1-jével, 1-es rangszámmal tüzérségi műszaki tisztviselővé (X. rangosztály, főhadnagynak megfelelő) nevezték ki.

Vezetéknevét 1926 júniusában Homokya változtatta meg.¹⁶ A névmagyarosításra a Vitézi Rendbe történő felvételhez volt szükség, amelyre abban az évben sor került.¹⁷ A névválasztást minden bizonnyal jövődöbelije, Homoki Rozália¹⁸ családnéve ihlette, akit még ez év szeptember 26-án Budapesten feleségül vett. Az anyakönyvi bejegyzésből kiderül, hogy a házaspár szomszédok voltak: a férj a VII. kerületi Dembinszky u. 30. alatt, a feleség a 19-es számú házban lakott.¹⁹

1. kép: Vitéz Homoky Ferenc és neje, Homoki Rozália, 1924. (A Szegetli család tulajdona)

¹³ Valószínűleg Farkasfalvy Lajos (1885–?) népfelkelő hadapródjelölt.

¹⁴ HL I. világháborús legénységi kitüntetési javaslatok, 52910/10.

¹⁵ A 19. század közepén Bécsben épült laktanya és katonai szertár komplexum. Napjainkban többek között a Heeresgeschichtliches Museum található benne.

¹⁶ M. kir. belügyminiszter 1926. évi 155.736 VIII. számú határozata. *Budapesti Közlöny*, 1926. június 22. (143. sz.) 3. o.

¹⁷ Homoky Ferencet 1632. sorolási számmal vették fel a rendbe. *Budapesti Közlöny*, 1927. december 16. (285. sz.) 2. o.

¹⁸ Tác (Világos-major, Fejér vármegye), 1896. július 1. – 1980.

¹⁹ Budapest VII. kerületi anyakönyvvezetőség, Házasultak anyakönyve, 1926/1425. folyószámú bejegyzés.

1926-ban a kéthónapos anyagtiszti tanfolyamot végezte el, majd 1928-ban a fél éves tűzszerészi tanfolyamot, mindkettőt „jó” eredménnyel. 1932-től a miskolci VII. hadtest javítóműhelyének vezetője lett, ebben az évben egy egyhónapos golyósórós tiszti tanfolyamon vett részt, melyet „jeles” eredménnyel teljesített. 1935. május 1-jén, 1-es rangszámmal tüzér műszaki főtisztviselővé (IX. rangosztály, századosnak megfelelő) léptették elő. Ismeretlen időpontban Debrecenbe vezényelték az itt működő 6. számú javítóműhelyhez, innen 1935 májusában távozott.²⁰

1938. november 1-jével visszatért korábbi alakulatához, a Miskolcon állomásozó 7. tüzérszázályhoz, tüzér műszaki előadói beosztásba. Ezt a tiszteket 1942. március 15-éig töltötte be, ezután a VII. hadtest, illetve 7. kerületi parancsnokság lőszerügyi előadójaként tevékenykedett.

A honvédelmi miniszter 1940-ben „okirati dicsérő elismerés”-ben részesítette az anyagi szolgálat terén kifejtett kiváló és eredményes teljesítményéért.²² Figyelembe véve az 1923-ban 100 km-es országúti kerékpáros versenyben szerzett magyar bajnoki címét, 1942-ben a Sportbajnoki Jelvényt adományozták részére.²³

1944. február 21-étől a 7. kerületi parancsnokság légoltalmi parancsnokának alárendeltségébe került, bomba tűzszerészi tanfolyamot végzett, mivel a sokasodó légi bombázások miatt égetően nagy szükség volt a mentesítésben járatos szakemberekre. Tűzszerészi tevékenységét 1944 augusztusában Légoltalmi Jelvény adományozásával ismerték el.²⁴

1944. december 20-án Losoncon Homoky légítámadás következtében légnyomást szenvedett. Innen előbb Vágsellyére, az ott működő hadi kórházba evakuálták, ahol 35 napig kezelték. Az 1945. január 28-án kiállított orvosi bizonyítvány szerint ekkor még szolgálatképtelen állapotban volt, kezelőorvosa további 6 heti egészségügyi szabadság-

2. kép: Vitéz Homoky Ferenc²¹

²⁰ Az 1946-ban felvett, korábbi szolgálatára vonatkozó nyilatkozatban Homoky nem említette a debreceni állomáshelyet. Hagyatékában azonban fennmaradt a m. kir. 6. számú javítóműhely 36. számú napiparancsnának kivonata, melyben Boér Győző őrnagy, a javítóműhely parancsnoka dicsérő elismerésben részesíti Homokyt abból az alkalomból, hogy másik alakulathoz vezénylik. A parancs 1935. május 14-én kelt. Az eredeti dokumentum a Szegleti család birtokában.

²¹ *Steiner Rezső*: Ötvenéves a magyar kerékpáros sport. In: A magyar sport pantheonja. I–II. k. A magyar sport reneszánszának története 1896-tól napjainkig. Szerk. *Gerhárd Lajos*. Budapest, 1932. 158–175. o. A fotó a 169. oldalon található.

²² *Rendeleti Közlöny*, 1940. december 5. (40. sz.) 533. o.

²³ *Rendeleti Közlöny*, 1942. október 20. (43. sz.) 961. o.

²⁴ *Magyar Élet*, 1944. augusztus 22. (189. sz.) 3. o.

ra tett javaslatot. Erre természetesen a háborús viszonyok között nem volt lehetőség, így Homokyt a 9. számú helyőrségi kórházzal a szudétaöldi Haidába²⁵ szállították.

1945. május 1-jén a bajorországi Eichendorf településen amerikai hadifogságba esett, ahonnan szeptember 24-én elbocsátották. Magyarországra 1946. január 17-én tért haza, Szentgotthárdnál lépte át a határt, mint egy kincstári javakat szállító országos jármű kocsisa. A szállítóeszközt és a hozzá tartozó két lovat Budapesten leadva, Miskolcon jelentkezett a helyi katonai parancsnokságnál. Beosztást nem kapott, igazolták, majd mint „nyugatos” és nélkülözhetőt, 1946. augusztus 31-én a szolgálatból elbocsátották.²⁶

Katonai szakképzettségét hasznosítva a diósgyőri acélműveknél helyezkedett el mint tüzserész. Az üzem Siemens-Martin-kemencéinél alkalmazták, feladata a feldolgozni kívánt ócskavas – amelynek nagy részét ekkor háborús maradványok alkották – átvizsgálása és tüzserészeti mentesítése volt.

1948 októberében Tatán élt, az ott működő karotinüzemben dolgozott mint üzemvezető.

1967. június 30-án hunyt el Veszprém-ben, a Vámosi úti temető 20. parcella 5. sor 7. sírhelyén nyugszik, 1980-ban elhunyt feleségével közös sírban.

Homoky (Steiner) Ferenc katonai szolgálata során az alábbi kitüntetések, elismeréseket nyerte el (felsorolás a viselési sorrendben)

I. osztályú Ezüst Vitézségi Érem (1915)

II. osztályú Ezüst Vitézségi Érem (1917)

Bronz Vitézségi Érem (1916)

Bronz Vitézségi Érem másodízben (1916)

Károly Csapatkereszt

Magyar Háborús Emlékérem, karddal és sisakkal

3. kép: Vitéz Homoky Ferenc és neje síremléke Veszprém-ben.
(A Szegeti család szívességéből)

²⁵ Ma: Nový Bor, Csehország.

²⁶ HL, Honvédelmi Minisztérium Igazoló Bizottság 4886. Homoki Ferenc.

Tisztviselői Szolgálati Jel I. osztálya²⁷

Felvidéki Emlékérem

Erdélyi Emlékérem

Sportbajnoki Jelvény

Légoltalmi Jelvény

Okirati dicsérő elismerés az anyagi szolgálat terén kifejtett kiváló és eredményes teljesítményekért

4. kép: A Tisztviselői Szolgálati Jel I. osztályának adományozó okirata Homoky Ferenc részére, 1944. (A Szegeleti család tulajdona)

²⁷ M. kir. honvédelmi miniszter 76.427 eln.8./e-1944 számú rendelete. Az odaítélés dátuma 1944. október 7.

Sportpályafutása

Steiner (Homoky) Ferenc sportolói tevékenységének első nyoma 1913-ból²⁸ származik, ekkor igazolta őt le hivatalosan a Csillag Kerékpáros Kör²⁹ nevű egyesület. A sportág és az egyesület kiválasztásában minden bizonnyal szerepe volt annak, hogy Rezső³⁰ nevű bátyja is a Csillag KK színeiben versenyzett, sőt különböző tisztségeket is viselt. Steiner Ferenc még abban az évben második helyezést ért el a klub által rendezett 30 km-es háziversenyen.³¹

Sportpályafutását azonban nagyban megakasztotta a következő évben kitört világháború. Hat év telt el, mire Steiner – immár 32 esztendősen – ismét érdemben versenyezhetett. Az 1920-ban újjáéledő hazai kerékpáros mezőnyben az első sikerét augusztusban érte el, ekkor a Világosság Kerékpáros Kör által rendezett bajnokságon a 2000 méteres ún. térelőnyverseny³² számában szerzett első helyezést.³³ Ugyanezen év októberében a Világosság KK 50 km-es nyílt országúti térelőnyversenyt hirdetett, amelyet Steiner nyert meg.³⁴

A pályaversenyeken is jeleskedett, az 1920-as évet a már említett első helyezés mellett 2-2 második, illetve harmadik helyezéssel zárta.³⁵

1921-ben a Magyar Kerékpáros Szövetség (MKSZ) augusztusi 140 km-es Budapest–Gyöngyös–Budapest versenyét nyerte meg.³⁶ Szeptemberben a Világosság KK 150 km-es Budapest–Kecskemét futamán gépcsere miatt csak harmadik lett, de úgy, hogy a verseny első három helyezettje 1 percen belül ért be a célba.³⁷

Az 1922-es évben teljesítménye visszaesett (ebben szerepet játszhatott miskolci áthelyezése is), a legjobb eredménye országúti versenyen egy 3. hely volt.³⁸

1923-ban Steiner több hosszútávú országúti futamon is sikeresen indult: júniusban a Budapest–Siófok versenyben³⁹, majd augusztusban a Budapest–Szeged távon⁴⁰ is diadalmaskodott. A júliusi Budapest–Balassagyarmat versenyt ellenben egy javíthatatlan

²⁸ *Sportvilág*, 1913. február 17. (7. sz.) 6. o.

²⁹ A fővárosban működő egyesület 1899-ben alakult, és a 30-as évek elejéig meghatározó szereplője volt a hazai kerékpársportnak. Megszűnésének pontos ideje nem ismert, 1937-ben még 14 fős tagsággal rendelkezett.

³⁰ Steiner (1939-től: Szittyá) Rezső (1886–1973), középiskolai tanár, sportszervező, 1913-tól a Csillag KK elnöke, 1920-tól a Magyar Kerékpáros Szövetség társelnöke, majd főtitkára. 1920 és 1926 között a *Kerékpár és motorsport* című hetilap főszerkesztője.

³¹ *Sporthírlap*, 1913. június 30. (26. sz.) 8. o.

³² Pályakerékpáros szám, a rajtnál a legerősebb versenyző indul a leghátsó pozícióból, a leggyengébb a legelsőből.

³³ *Sporthírlap*, 1920. augusztus 16. (66. sz.) 4. o.

³⁴ *Nemzeti Sport*, 1920. október 26. (37. sz.) 10. o.

³⁵ *Kerékpár és Motorsport*, 1920. november 30. (34. sz.) 2. o.

³⁶ *Nemzeti Sport*, 1921. augusztus 22. (56. sz.) 8. o.

³⁷ *Kerékpár és Motorsport*, 1921. szeptember 15. (27. sz.) 2. o.

³⁸ Uo. 1922. október 30. (33. sz.) 3. o.

³⁹ *Nemzeti Sport*, 1923. június 11. (79. sz.) 8. o.

⁴⁰ Uo. 1923. augusztus 13. (124. sz.) 7. o.

defekt miatt fel kellett adnia.⁴¹ Ezek a versenyek egyszersmind már felkészülést jelentettek a következő évi olimpiára.

Az év nagy szenzációja azonban az augusztusi, Svájcban megrendezett kerékpáros világbajnokság volt, de a magyar csapat részvételét egészen banális okok hátráltatták. A Pénzügyminisztérium ugyanis a törvényi előírásokra hivatkozva nem volt hajlandó a megfelelő mennyiségű svájci valutát az MKSZ rendelkezésére bocsátani. Emiatt a Kozdony Gyula, Magyar Sándor, Rusovszky Mihály⁴², Steiner Ferenc összeállítású magyar országúti csapat csak az osztrák–svájci határig tudott vonattal utazni, onnan kerékpáron voltak kénytelenek eljutni Zürichbe, a verseny helyszínére.⁴³ A versenyen számos defekt akadályozta a versenyzőket, Steiner pedig bukott is, de sérülten, deformálódott kerékpárjával folytatta a futamot. A csapatból végül Magyar Sándor a 30. helyre futott be, a többiek a mezőny végén végeztek.⁴⁴

Még ebben az évben, szeptember 16-án rendezte meg az MKSZ a 100 km-es országúti bajnokságot, amelyet Steiner Ferenc nyert meg 3 óra 59 perc 20 másodperces időeredménnyel, Sági József és Rusovszky Mihály előtt.⁴⁵ Az 1923-as esztendőt két első és két harmadik helyezéssel zárta.⁴⁶ Érdemes megjegyezni, hogy a bajnoki címért kapott pénzjutalmat Steiner felajánlotta az MKSZ javára, a szövetség azonban – nem tudni miért – visszautasította azt.⁴⁷

Az 1924-es év már jórészt az olimpiai felkészülésről szólt. A május 11-én rendezett Budapest–Siófok 100 km-es versenyt igen nehéz körülmények jellemezték, mivel az eseményt többnapos eső előzte meg, az utak feláztak. A 33 indulóból végül 13-an értek célba, Steiner elsőként futott be.⁴⁸

A következő futamot 18-án rendezték, Budapest–Balassagyarmat távon, Steiner itt a második helyezést érte el Bouska Rezső⁴⁹ mögött.⁵⁰

A harmadik olimpiai próbaversenyt május 25-én futották, Budapest–Szolnok között. Itt ismét Steiner Ferenc tudott diadalmaskodni Rusovszky és Bouska előtt.⁵¹

Júniusban további két próbaversenyt rendeztek: a Budapest–Balassagyarmat távon Steiner a 3. helyet szerezte meg,⁵² a Budapest–Veszprém futamot azonban többszörös defekt miatt fel kellett adnia.⁵³ Ekkorra azonban már kialakult az olimpiai keret névso-

⁴¹ *Kerékpár és Motorsport*, 1923. július 19. (19. sz.) 81. o.

⁴² Rusovszky Mihály (1894–1979) a Világosság Kerékpáros Kör versenyzője volt.

⁴³ *Kerékpár és Motorsport*, 1923. augusztus 16. (23. sz.) 98. o.

⁴⁴ Uo. 1923. augusztus 30. (25. sz.) 104–105. o.

⁴⁵ Uo. 1923. szeptember 20. (28. sz.) 115–116. o.

⁴⁶ Uo. 1923. november 30. (34. sz.) 140. o.

⁴⁷ Uo. 1923. október 14. (31. sz.) 128. o.

⁴⁸ Uo. 1924. május 15. (9. sz.) 37–38. o.

⁴⁹ Bouska Rezső (1895–1973) a Jóbarát Kerékpáros Kör versenyzője volt.

⁵⁰ *Kerékpár és Motorsport*, 1924. május 22. (10. sz.) 43. o.

⁵¹ Uo. 1924. május 29. (11. sz.) 46–47. o.

⁵² Uo. 1924. június 19. (14. sz.) 59. o.

⁵³ Uo. 1924. június 26. (15. sz.) 64. o.

ra: az MKSZ az országúti számban Bouska Rezsőt, Rusovszky Mihályt és Steiner Ferencet nevezte be, tartalékként Bartos Gyula szerepelt.⁵⁴

A Párizsban megrendezett VIII. nyári olimpiai játékokon a világháború miatt 1912 óta először indulhattak magyar atléták. Az országúti kerékpáros csapat nagy reményekkel vágott neki a franciaországi útnak, az edzésidők ismeretében jó szereplésre számítottak. Néma aggodalomra adhatott azonban okot, hogy 36 évével Steiner volt a mezőny messze legidősebb versenyzője, az indulók túlnyomórészt a húszas éveikben jártak.

A magyar csapatot azonban már az indulás előtt váratlan balszerencse érte: a rajthely felé kerékpározó Bouska összeütközött egy autóval, és bár ő nem szenvedett komolyabb sérülést, biciklijé tönkrement. Mivel a gépeket a rendezők korábban leplombálták, cserére nem volt lehetőség, ő így nem indulhatott. Ez egyszersmind azt is jelentette, hogy a magyar együttes a csapatversenyben (ahol a három induló eredményét vették figyelembe) nem vehetett részt.

A verseny a Párizs Colombes nevű külvárosában elhelyezkedő olimpiai stadionból⁵⁵ indult, a versenyzőket 2 percenként indították el – Rusovszky hetedikként, Steiner harminckettedikként rajtolt. A verseny 188 kilométeres távját két 94 kilométeres szakaszban kellett oda-vissza megtenni az indulóknak, a befutó ugyancsak a colombes-i stadionban volt. A futamot nehéz körülmények között rendezték, a beszámolók szerint erős szél nehezítette a versenyzők dolgát, illetve az út egy szakasza olyan zúzottkő burkolattal volt ellátva, amely számos defektet okozott. Ilyen esetben a szabályok szerint a versenyzők a magukkal vitt pótgumikkal cserélhették a lyukas abroncsokat, ami nyilván tetemes idővesztést okozott. Sérült gumik leadására, illetve pótlására két helyen, Grisors és Pontoise településeken volt lehetőség, ezek egyszersmind frissítópontként is szolgáltak – más helyen elvileg nem szabadott a versenyzőknek ételt vagy italt magukhoz venni.

A magyarországi – némileg indulatos hangnemű – sajtóbeszámolók szerint a rendezők frissítés és technikai segítség szempontjából erősen kivételeztek a hazai indulókkal, ezért az olaszok meg is óvták a végeredményt, sikertelenül.⁵⁶

Az aranyérmet a francia Armand Blanchonnet nyerte, 6:20:48-as idővel a belga Henri Hoevenaers és az ugyancsak francia René Hamel előtt, csapatban Franciaország, Belgium, Svédország sorrend alakult ki. A 71 indulóból 60-an fejezték be a versenyt, 11 sportoló feladta a küzdelmet. Rusovszky Mihály 7:57:49-es idővel 51., Steiner Ferenc 8:42:14-gyel 60. lett.⁵⁷ Mindkét magyar indulónak több alkalommal kellett megállnia gumicsere miatt.

⁵⁴ *Kerékpár és Motorsport*, 1924. június 26. (15. sz.) 64. o.

⁵⁵ Stade olympique Yves-du-Manoir.

⁵⁶ *Kerékpár és Motorsport*, 1924. július 31. (20. sz.) 92–93. o. és *Nemzeti Sport*, 1924. július 29. (141. sz.) 5. o.

⁵⁷ <https://www.olympedia.org/results/153361> (A letöltés időpontja: 2024. szeptember 5.)

Bár Steiner a csalódást keltő olimpiai eredmény után kijelentette, hogy visszavonul a versenyzéstől, augusztus végén mégis rajthoz állt a Csillag KK 100 km-es házibajnokságán, melyet meg is nyert.⁵⁸ A következő évtől azonban már csak a szenior korcsoportban indult.

A későbbiekben sportszervezőként aktivizálta magát, a katonai állomáshelyén, Miskolcon működő Bükk- és Mátravidéki Automobil Club (BÉMAC), valamint a Miskolci Atléta Kör színeiben – utóbbi helyen a kerékpáros szakosztály vezetőjeként működött, immár Homoky néven. Emellett a Magyar Kerékpáros Szövetség északi területének ügyvezető elnöke is volt.⁵⁹

1944 februárjában a Magyar Kerékpáros Szövetség jubileumi közgyűlése alkalmából az ifjúság honvédelmi nevelése és a testnevelés országos vezetője, vitéz Bély Alajos vezérezredes elismerésben részesítette Homoky Ferencet.⁶⁰

A rendelkezésünkre álló adatok szerint a II. világháború utáni években már nem vett részt szervezett sporttevékenységben.

Ferenc Bálint

A FORGOTTEN SOLDIER-OLYMPIAN: FERENC HOMOKY (STEINER)

(Summary)

In this publication I present the military and sporting career of Ferenc Homoky (born Steiner). His character, which has not yet been the subject of specialized research, is noteworthy also because he has achieved significant results not in “military” sports (fencing, shooting, horse riding, pentathlon) but in cycling. Unfortunately, his sporting career was significantly interrupted by the First World War, but he also excelled in battlefield service. Although his appearance at the 8th Summer Olympic Games in Paris in 1924 did not bring the success he had hoped for, he was a dominant figure in Hungarian road cycling in the first half of the 1920s.

Ferenc Bálint

EIN VERGESSENER SOLDAT UND OLYMPIONIKE:
FERENC HOMOKY (STEINER)

(Resümee)

In meiner Publikation beschreibe ich die militärische und sportliche Laufbahn von Ferenc Homoky (Steiner). Seine bisher wenig erforschte Persönlichkeit ist insofern bemerkenswert, als er nicht in „militärischen“ Sportarten (Fechten, Schießen, Reiten, Fünfkampf), sondern im Radsport bedeutende Erfolge erzielte. Leider wurde seine sportliche Karriere durch den Ersten Weltkrieg stark beeinträchtigt, aber er zeichnete sich auch im Kampfdienst aus. Obwohl seine

⁵⁸ *Kerékpár és Motorsport*, 1924. szeptember 4. (25. sz.) 115. o.

⁵⁹ *Arató Géza et al.*: Magyar Sport. Budapest, 1935. 394. o.

⁶⁰ *Sport hírlap*, 1944. február 5. (11. sz.) 1. o.

Teilnahme an den 8. Olympischen Sommerspielen 1924 in Paris nicht den erhofften Erfolg brachte, galt er in der ersten Hälfte der 1920er Jahre als eine bestimmende Persönlichkeit im ungarischen Straßenradsport.

Ferenc Bálint

UN OLYMPIEN MILITAIRE OUBLIÉ : FERENC HOMOKY (STEINER)

(Résumé)

Dans ma publication, je présente la carrière militaire et sportive de Ferenc Homoky (Steiner). Sa personnalité, qui n'a jusqu'à présent pas fait l'objet de recherches spécifiques, est pourtant digne d'intérêt, car il a obtenu des résultats remarquables non pas dans les sports « militaires » (escrime, tir, équitation, pentathlon), mais dans le cyclisme. Hélas, la Première Guerre mondiale a considérablement freiné sa carrière sportive, en revanche il s'est illustré sur le champ de bataille. Bien que sa participation aux VIIIe Jeux olympiques d'été organisés à Paris en 1924 n'ait pas apporté le succès escompté, il fut une figure marquante du cyclisme sur route en Hongrie dans la première moitié des années 1920.

Ференц Балинт

ЗАБЫТЫЙ СОЛДАТ-ОЛИМПИЕЦ: ФЕРЕНЦ ХОМОКИ (ШТЕЙНЕР)

(Резюме)

В своей публикации я представляю военную и спортивную карьеру Ференца Хомоки (Штейнера). Его личность, изучением которой до сих пор не занималось специальное исследование, примечательна ещё и тем, что он добился значительных успехов не в «военных» видах спорта (фехтовании, стрельбе, верховой езде, пятиборье), а в велоспорте. К сожалению, Первая мировая война в значительной степени прервала его спортивную карьеру, но он также блестяще проявил себя на военной службе на фронте. Хотя его участие в VIII. летних Олимпийских играх в Париже в 1924-ом году не принесло ему ожидаемого успеха, он считался определяющей фигурой венгерского шоссейного велоспорта первой половины 1920-их годов.

ACTA MUSEI MILITARIS IN HUNGARIA

A HADTÖRTÉNETI
MÚZEUM
ÉRTESÍTŐJE

25

LÁNGSZÓRÓK ALKALMAZÁSA A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDSÉGBEN*

II. rész. A lángszórós csapatok kiképzése és harcéljárásai

A lángszórós csapatok kiképzése

Az első világháború állásharcaiban a lángszóró mint harceszköz célja a merev arcvonal feltörése, a rések kihasználása és kitágítása volt. Az új háborúban, melyre folyamatosan készültek a szemben álló felek, már a korszerű, a két világháború között épült, modern vasbeton erődök elleni harc részeként is használták ezt a fegyvert.

Krumenacker Rezső *A gyalogság (lovasság) fegyverei* című, 1928-ban megjelent könyvében a lángszórót rajtaütésekre, támpontok és fészkek megtámadására, helyiség- és utcai harcokra, harcokcsik és egyéb páncéljárművek lövései ellen, tüntető feladatokra, kivételes esetben a gyalogság első vonalainak jelzésére alkalmas harceszköznek tekintette.¹

A M. Kir. honvéd Hadmérnöki Kar Főnöke a következő évtized közepén a lángszórók feladatkörét szintén Krumenackerhez hasonlóan adta meg: az ellenség fedezékéből történő kiűzése, torlaszok, házak felgyújtása, első vonal jelzése, roham visszavetése.²

A magyar hadvezetés a kisantant erődövei (csehszlovák kiserődök, román Károly-vonal, jugoszláv erődök) miatt aktív szerepet szánt a lángszóróknak. Ennek szellemében 1938-ban a m. kir. I. gránátoszászlóalj az Ipolyságnál október 11-én birtokába jutott kiserődökön egy kísérleti tanfolyam során végzett gyakorlatokat, melyek alapján kidolgozta a támpontokat a kiserődök megtámadására. A zászlóalj jelentésében³ megállapította, hogy a kiserődök megtámadásához csak a már a békeidőkben kiképzett és gondosan kiválogatott tisztek és legénység alkalmasak. A tanfolyam során sikerült a különleges harceszközök közül a lángszórót megismertetni a résztvevőkkel, annak fontos szerepét beigazolni kiserőd-leküzdeknél és harcokcsi-elhárításnál. A leküzdés módszerét a tanfolyam vezetősége három csoportba osztotta. Az első a rajtaütésszerű megrohanás. Ebben az esetben a támadásra rendelt rohamosztagok előző nap folytatott szemrevételezés alapján megállapított rohamállásaikat az éj leple alatt elfoglalják. A rohamállásban nagyjából 2-3 órát tartózkodnak, a felderítést már csak figyelés útjánegésztik ki. Az így szerzett adatok alapján a rohamjárőrök 2-3 emberrel – a rohamosztag

* A közlemény első része a *Hadtörténelmi Közlemények* 2025. évi 2. számában jelent meg. *Reszegi* 2025.

¹ Krumenacker 1928. 151. o.

² Kompéndium 1935. 97. o.

³ HL M. kir. budapesti I. honvéd kerületi parancsnokság 381029/14.Hdm.I.a-1938.

biztosítása mellett – az erődökhöz szivárognak, majd hirtelen rohammal az erőd te-
tejére ugranak, a periszkópnílán át a fedezéket kézigránáttal, vagy benzin- illetve
égőolajbombával harcképtelenné teszik. Amennyiben nincs periszkópnílán, kötegelt
robbanótöltet segítségével a lőrést robbantják, és az így nyert nílán át kézigránát be-
dobásával, vagy benzinbombával, lángszórával teszik az erődöt harcképtelenné. A má-
sodik módszer akkor használható, ha a rajtaütésszerű megrohanást felfedezik, ekkor
színes fényjelzés alkalmazásával tüzet irányítanak az erődökre. A rohamosztag a bényi-
tő tűz alatt közelíti meg az erődöket; a megrohanás az első módszerhez hasonló. A har-
madik módozat nagyjából az első és a második összekapcsolása, az erődítményekre
zúdított nehéztüzérségi romboló tűzzel. A rohamosztag feladata a romokban még el-
lenálló, vagy a közbeeső terepről tüzelő ellenség megsemmisítése.

A jelentés részletezi a rajtaütés kivitelezését is: a kiserődök elleni harcban a roham-
osztag 2-3 embere csendben az erődhez szivárog, a kiserőd földemére ugranak, fekvé
elhelyezkednek a periszkópnílánoknál, a bejáratok vagy a lőrések felett. A periszkóp-
ot kihúzzák, vagy a magukkal vitt faékkal a periszkóp-ot a fedezékbe beverik, majd az elő-
készített (0,5–1 kg) robbantószelencét a periszkópnílánba helyezik, azt meggyújtják,
és fedezéket keresve a robbanást bevárják. A robbanás után újabb robbantószelencék-
kel, kézigránáttal, benzinpalackokkal, vagy lángszórával a fedezékben lévőket meg-
semmisítik. Olyan fedezékeknél, ahol nincs periszkópnílán, a lőréseket, géppuskás
erődöknél az ajtókat robbantják be. Itt a kézigránát-dobónílánokat kell faékkal eltömi-
teni. Ezután a páncélozott lőréseket és páncélozott ajtókat 2–5 kg-os robbantósze-
lencékkel rakják meg, 4-5 homokzsákkal lefedik, és 2-3 dorongfával megtámasztják, majd
meggyújtják a gyújtózsínort. A fedezékbe húzódás és az erőd megsemmisítése hasonló,
mint a periszkóppal ellátott erőd-⁴

A lángszórá alkalmazására meglehetősen érdekes módszert is ajánlott a jelentés.
Ha az erődöket észrevétlenül meg lehet közelíteni, és a támadók észlelik, hogy a lőré-
sek zárva vannak, nagy zaj keltésével igyekezzenek a lőréseket kinyitítani. Abban a pil-
lanatban, ahogy az ellenség kinyitja a lőréseket, először olajat, majd pedig hirtelen égő
folyadékot lövelljenek be a kinyitott réseken keresztül. Az égőolaj után még kézigráná-
tokat dobhatnak be az ellenállás felszámolására.⁵ Sajnos az íratból kiderült, hogy a fel-
ső vezetés a nehéztüzérséget szánta az erődök megsemmisítésére. Véleményük szerint
az I. honvéd hadtest ne állítson fel tanfolyamot a kiserődök elleni támadás gyakorlásá-
ra. A felállítandó tanfolyamot feleslegesnek, zavart keltőnek ítélték, mert: „Olyan dol-
got, olyan harceljárást oktatnánk, amely rövidesen úgy is gyökeresen megváltozik.”⁶

⁴ HL M. kir. budapesti I. honvéd kerületi parancsnokság 381029/14.Hdm.I.a-1938.

⁵ Uo.

⁶ A HL M. kir. budapesti I. honvéd kerületi parancsnokság 381029/14.Hdm.I.a-1938. íratának *pro domo*
oldalán szereplő megjegyzés.

1. kép: A m. kir. I. gránátoszászlóalj kísérleti tanfolyamán végrehajtott lángszórós támadás egy csehszlovák kiserőd ellen (HL II. 1239 381029/14.Hdm.I.a-1938)⁷

Bár a gránátoszászlóaljakat feloszlatták, az erődök felszámolása továbbra is a gyalogságra hárult. Ezt mutatja egy 1939-ből származó irat, amelyben VI. honvéd hadtest a Károly-vonal erődrendszerének leküzdésére hadtestenként 1-2 rohamzászlóalj megszervezését javasolta. A VKF 1. osztály szintén tervezte a rohamzászlóaljak beállítását a Huba-hadrendbe. Mivel az ilyen típusú alakulatok létrehozása az osztály véleménye szerint csak hosszabb idő után lesz majd lehetséges, ezért a gyalogságot és a határ vadász-alakulatokat a *Támadás kiserődök és kiserődrendszerek ellen*⁸ című segédlet alapján tervezték kiképezni és alkalmazni. A rohamcsapatok megszervezéséig mind a gyalogságnak, mind a határ vadász-alakulatoknak saját személyi állományukból kellett kiállítani a rohamjárőröket.⁹

A Honvéd Vezérkar Főnöke 1940. június 21-ei keltezésű rendeletével adta ki a rohamkiképzés szakszerű továbbfejlesztése érdekében a gyalogsági gyakorló- és kiképzőtábor-parancsnokság által összeállított és az 1940. évi első központi rohamtanfolyam tapasztalatain alapuló rohamkiképzési segédletet.¹⁰ Mivel azonban az első rohamtanfolyamon nagyobb rohamegységek harceljárására és a különböző fegyvernemek

⁷ A fénykép érdekessége, hogy az 1935 M lángszóró két tartályára rögzítve még látható a 18 V feszültségű akkumulátor, amely a később készült képeken hiányzik az eszközökről (lásd a Károly-vonal erődje elleni gyakorlóról készített felvételt, 3. sz. kép).

⁸ HL M. kir. budapesti I. honvéd kerületi parancsnokság 381029/14.Hdm.I.a-1938. – A kiadvány önállóan megtalálható a HIM Hadtörténeti Könyvtár gyűjteményében: Sz 12.712. Támadás kiserődök és kiserődrendszerek ellen. (Ideiglenes segédlet) 1940.

⁹ HL VKF 3731/el.n.1.vkf.-1939. – Az irat szerint az erődrendszerek elleni támadási módszerek, illetve az elvek kikísérletezése a gyalogsági gyakorló- és kiképzőtábor keretén belül felállított tanfolyam felhasználásával a 2. honvéd hadsereg feladatába tartozott.

¹⁰ HL VKF 3605/el.n.1.vkf.-1940.

együttműködése szempontjából tapasztalatgyűjtésre nem került sor, ezért a segédlet csak az egyes rohamrajoknak (műszaki rohamrajok) a tábori erődítések és egyes állandó jellegű erődítési elemek leküzdésénél követendő harceljárását tárgyalta; a segédletet egyelőre ideiglenes jelleggel adták ki.

A segédlet leírása szerint a rohamjárőrök és rohamosztagok rohamrajokból, -szakaszokból és más csapatokból álló alkalmi egységek voltak. A lángszórót (lángszórókat) a hadtest vegyi harc-századától vették volna igénybe. Ugyanakkor minden rohamrajban küzdő csatárnak meg kellett ismernie általánosságban a kézi lángszóró kezelését és használatát. A segédlet szerint a lángszóró szerepe az óvóhelyek, zárt helyiségek elleni harc és a harcokcsi-elhárítás. Az egyes rohamcsatárok ismertetésénél a kézi lángszórós felszerelése a következő volt: 1 db kézi lángszóró (amennyiben van), 4 db kézigránát, 1 db pisztoly, 2 tár töltény, gyalogsági ásó. Amennyiben nem állt rendelkezésre lángszóró, 1 db puska, 20 töltény, 8 db lángkézigránát, gyalogsági ásó, 1 db 2 kg-os füstgyertya. A kézi lángszóró és a lángkézigránát alkalmazásának az volt a célja, hogy a lőrések zárva maradjanak a robbantó részleg tölteteinek szereléséig. A lángvetés megkezdésekor a robbantóknak már teljes sebességgel kellett rohannia a robbantás helyére. A kézi lángszóróval a lőréseket rövid lángcsapásokkal végig kellett veretni, 2-3 másodpercenként ismételve egészen a robbantó részleg beérkezéséig. Ezután a robbantók végrehajjták a robbantást, majd a kijelölt rohamcsatárok a robbantott részen át robbanó- és lángkézigránátokat dobva felszámolják az ellenállást.¹¹

Az 1942-ben kiadott *Műszaki erődharc* című kiképzési segédlet célja az volt, „hogy az erőd leküzdését végző műszaki rohamegységek és -csatárok működésének alapelveit, a harceljárás szabályait, a kiképzés irányelveit és módszereit meghatározza és nem megkötő példák adásával a kiképző kezébe oly eszközt adjon, hogy segítségével a sokrétű kiképzésre rendelkezésre álló szűk időt minél eredményesebben használhassuk ki”. Meghatározták a lángszórók feladatkörét, ami nem sokban tért el a két évvel korábban kiadott ideiglenes rohamkiképzési segédletben foglaltaktól.

Az erődök leküzdéséhez szükséges réstörő harccsoportba annyi lángszórót kellett beosztani, amennyi löréssel számolni lehetett.¹² Az áttörés közben váratlanul felbukkanó akadályok leküzdésére megfelelő mennyiségű háti lángszórót és hozzá való olajat kellett előkészíteni.¹³ Az erődök löréseinek sikeres vakítása és elnémítása után kellett megindítani a műszaki rohamot, ezenközben a műszaki rohamrajok a többi raj biztosítása mellett végzik – többek között – a lőrések vakítását lángszóróval.¹⁴

A szabályzatban szereplő táblázatban a műszaki erődharchoz a tökéletes, valamint a szükségszerű gyakorlati tapasztalatot a lángszóró esetén a gyalogságnál 4 órában

¹¹ HL VKF 3731/el.n.1.vkf.-1939.

¹² Műszaki erődharc 1942. 1. f. 41. o.

¹³ Uo. 1. f. 44. o.

¹⁴ Uo. 1. f. 49. o.

(szükségszerű), a műszakiaknál 8 órában (tökéletes) állapították meg.¹⁵ A műszaki kiképzés részeként a lángszórós kiképzés a következő területekből állt: a lángszóró kezelése, karbantartása, töltése, a lángszóró működése és működtetése (lángcsapás végrehajtása). A szabályzat szerint a lángszóró főleg az erőd lövéseinek vakítására, a mögötte lévő védők harcképtelenné tételére, árokharc során pedig annak felgöngyölítésére szolgál. A lángszóró lövéseket vakító használatát a szabályzat szerint mindig lángkézi gránátok dobása előzi meg, ezért ezt az eljárást ennek megfelelően kellett gyakorolni. A lángszórás (lángcsapások) nem lehetett hosszan tartó, folyamatos, legfeljebb 4–10 másodpercig tartó lángcsapást kellett gyakorolni. A lövések robbantása után a védők leküzdésére lehetett lángcsapást alkalmazni.¹⁶ A lángszórós kiképzéshez 12 liter lángszóróolaj és 4 db lángszóró gyújtó kellett csatáronként.¹⁷

2. kép: Lángszórós honvéd lángcsapás végrehajtása közben (HTM Fa 50797)

A műszaki rohamrajok kétféle lángszórót használ(hat)tak az erőd(ök) leküzdésére; a kézit¹⁸ és hátit¹⁹. A 4 fős lángszórócsoporthoz ezenkívül ellátták 2 db drótvágó ollóval, 8 db lángkézigránáttal, 8 db ködkézigránáttal, 2 db kézi lángszóróval, 2 db gyalogsági

¹⁵ Az 1. kiképzési időszakban. Műszaki erődharc 1942. 1. f. 53. o.

¹⁶ Uo. 1. f. 69. o.

¹⁷ Ez az anyagszükséglet a tökéletes kiképzéshez volt rendelve; szükségszerű kiképzéshez ennek az 1/3-a is elegendő volt. Uo. 1. f. 74. o.

¹⁸ A kézi lángszóró üzemanyagtartályból (égőanyag + sűrített levegő) és lángszóró készülékből állt. A kézi lángszórónál a tartály és a készülék egybe volt építve, hatósugara kisebb. Hatótávolsága 8–15 m között váltakozott, kezeléséhez egy honvéd elég volt. Súlya 15 kg-ot tett ki. Uo. 2. f. 16. o.

¹⁹ A háti lángszóró tartályát a kezelő a hátán viselte, a csövet a kezében fogva hajtotta végre a tűzcsapásokat. Az eszköz hatótávolsága 10–25 m között váltakozott. A kézi és a háti lángszóró gyújtása – a szabályzat szerint – a szelep nyitásával egyidejűleg, önműködően történt. Uo.

ásóval, 2 db csákány-baltával, 8 db homokzsákkal, 1 db fűzősinórral, 4 db karabéllyal és 12 db kézigránáttal.²⁰

A rohamcsatár a lángszórót óvóhelyek, zárt helyiségek ellen és harcokcsi-elhárításra használhatta.²¹ Műszaki szakaszonként 6–8 csatárt kellett kiképezni. A műszaki kiképzést a lángszóró utasítás határozványai²² szerint kellett végrehajtani. A kezelők működését a rohamrajjal és a lörésrobbantó csoport csatáraival kellett alaposan begyakorolni. A részletgyakorlatot mindig 400–500 m távolságból kellett kezdeni, hogy a lángszórókezelők a rejtett megközelítést elsajátíthassák. Először szökellve (kúszva) kellett haladniuk, a szerelések pedig követték őket. A lángszórósoknak gyakorolniuk kellett a lángkézigránát dobását is.²³

Az erődök megtámadásának végrehajtása során a műszaki rohamraj működése közben a lángszórós(ok) gránátölcsérben fedezik magukat, és felkészülnek, hogy miután az akadályt felrobbantották, a löréstől 12–20 m-re oldalt, az erődfül mögött úgy helyezkedhessenek el, hogy az erőd lörését lángszóróikkal támadni tudják. Két fő lángszórós készen áll arra, hogy a lángszórók esetleges üzemzavarát lángkézigránát-dobással kiegészítsék. A két lángkézigránát-dobó elvégzi az utolsó lángcsapásait. A legutolsó lángsugár kettős, ami jel a töltetvivőknek, hogy az erőd tetejére feljutva elhelyezzék a robbanóanyagokat a lörésbe. Közben a két másik lángszórós lángkézigránáttal a kezében biztosít. A műszaki rohamraj katonái belőnek a lörésbe, és az erőd személyzetét felszólítják a megadásra. A lörések lefogásában segítségükre van a 4 lángszórós (lángszóróval, lángkézigránáttal).²⁴

Harcokcsiárókba beépített oldalazómű leküzdése esetén lörésenként általában egy műszaki rohamraj volt szükséges a segédlet szerint. 3 rohamrajból összeállított műszaki rohamszakaszban a lángszórók első körben eszközeik működtetésével lehetőséget adnak a létravetőknek a harcokcsiárok áthidalására, hogy a rohamraj kijelölt katonái egymáshozassák az erődöt és berobbanthassák a löréseket.²⁵

Négy löréses erőd támadásakor a lángszórók a szögesdrót elérésekor kapnak szerepet. A drótakadály-robbantó csoportoknak egyszerre kell robbantaniuk, hogy az azt követő mozzanat – a lángszórók működése – egyszerre induljon be, és a lörésrobbantó csoporttal egyszerre végezzék feladataikat.²⁶

Nyílt harcállással rendelkező erőd támadásakor sem különböznek a támadás elvei, és a megtámadáshoz szükséges erőt is hasonlóképpen kell megállapítani. Kiserőd esetén a harcállások leküzdését az erőd leküzdésére bevetett műszaki rohamrajok végzik. Amennyiben nagy erőd a célpont, nagy kiterjedésű harcállásokkal, meg kell határozni,

²⁰ Műszaki erődharc 1942. 2. f. 18. o.

²¹ Uo. 50. o.

²² Sajnos az utasítás határozványai a tanulmány készítése idején (2022–2023) nem voltak ismertek.

²³ Műszaki erődharc 1942. 2. f. 69. o.

²⁴ Uo. 98–103. o.

²⁵ Uo. 109. o.

²⁶ Uo. 110. o.

hogyan leküzdésére mennyi gyalogos rohamrajt osztanak be a réstörő műszaki harccsoportba.²⁷

A kiképzés elméleti, illetve gyakorlati részleteiről a rendelkezésre álló források és visszaemlékezések igen vegyes képet festenek.

Péchy György hadnagy²⁸ visszaemlékezésében említi a román erődök elleni felkészülés során használt lángszórókat:

„Nyár elején kihelyezték zászlóaljunkat a III. hadtest löterére, Újdörög pusztára, zalahalapi elhelyezéssel. A kihelyezés alatt Breuer Pál őrnagy, az ezred nehézfegyver század parancsnoka lett megbízva a zászlóaljparancsnoksággal. Itt is fel volt állítva egy román kiserőd az előtte lévő többsoros drótkadállyal. Utász lángszórós rohamjárőrökkel közös gyakorlatot hajtottunk végre erre a kiserődre.”²⁹

Pais János³⁰ tartalékos hadnagy már kevésbé előnyös képet adott a gyakorlatokról, melyeknek a román erődök elleni felkészülést kellett volna segítenie:

„Mi komolyan készültünk lélekben is a kiserődök megrohamozására, de a valóságban nagyon siralmasan nézett ki ez a felkészülés. Ugyanis papíron a rohamosztag fel volt szerelve géppisztollyal, benzingránáttal és lángszóróval is. Kérdeztem, mikor kapjuk meg ezeket a komoly fegyvereket? Válaszképpen közölték, hogy majd a bevetés előtt. [...] Mint rohamosztag parancsnok, gyakorlat közben kiadtam a parancsot: »géppisztolyos előre«, mire a baka bottal a kezében előreszökellt, a »benzingránátos előre« parancsra egy másik baka ugrott fel egy bottal, majd a »lángszórós előre« parancsra egy harmadik ugrott fel, ugyancsak egy bottal. Mindezen hatásos bot-fegyverek mellett kézigránátdobással töltöttük el a gyakorlati idő nagy részét.”³¹

²⁷ Műszaki erődharc 1942. 2. f. 110/b. o.

²⁸ Péchy György (1913–1995) főhadnagy, az észak-erdélyi bevonulás során a m. kir. 17. honvéd gyalogezred III. zászlóalj segédtisztje volt. Bevonulás Erdélybe, 1940 – virtuális kiállítás a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára honlapján: https://mnl.gov.hu/mnl/zml/a_fenykepek_keszitoi_es_vagy_tulajdonosai (A letöltés időpontja: 2024. november 19.)

²⁹ Molnár 2013. 15. o.

³⁰ Pais János (Zalaegerszeg, 1912. szeptember 10., a. n.: Laux Gizella). 1940. május 26-a és – 1940. október 3-a között szakaszparancsnoki beosztásban szolgált a m. kir. 47. honvéd gyalogezred III. zászlóaljában (7. század). 1942. április 1-jén léptették elő tartalékos főhadnaggyá. HIM KI Tiszti okmánygyűjtő 302/2603.

³¹ Molnár 2013. 15. o.

Hasonló hiányosságot említ Damó Elemér³² is:

„Megindult a fölkészülés. Debrecentől délkeletre (Hajdúbágyos, Hosszúpályi térségében) néhány erődnyi szélességben megépítették a román Károly-vonal pontos mását, és megkezdtek a rohamutász kiképzést.

Utászszázadonként föl kellett állítani egy 20–25 fős rohamosztágot. Bátor, erős, és ügyes embereket kellett kiválogatni. (Fiatal hadnagyként parancsnokul jelöltek ki a III/2. utászszázad rohamosztágának élére.) A rohamosztágot összehozták egy 8-10 napos kiképzésre.

Először oktatólagosan vettük át az osztály tevékenységét, aztán az eredményes gyakorlatokon gyakoroltuk egészen az automatizmusig. Naponként négyszer-ötször végigrohamoztunk a gyakorló pályán.

Amikor már tökéletesen ment a roham, éles anyaggal gyakoroltunk tovább. Fejenként és naponként 20–30 éles kézigránátot is eldobtunk. Lángszórók hiányában ugyanis a lövéseket csapódó gyújtású kézigránáttal kellett vakítani.”³³

Szucsák Elemér³⁴ visszaemlékezése szerint a 2. honvéd hadsereg elvonulása előtt pár hónappal a cseh kiserődök felhasználásával hathetes rohamutász-tanfolyamot szerveztek Csízfürdő közelében, melyen ő is részt vett.

„A rohamutász tanfolyamon tanultam meg, hogy kell a mélységi övet kiépíteni, azt támadni, a rést kiszélesíteni, hogy mi a felgöngyölés, a mélységbe [behatolás]; ugyan csak itt került sor az akkor újak tetsző harcmódnak az elsajátítására, mely beton kiserődök leküzdését jelentette, tüzéségi előkészítés utáni támadást kézigránátokkal, lángszórókkal.

[...] Fejünk fölött vijjogott a nehéz fegyverek tüze, melynek fedezete alatt – harcserűen – megkezdődött a rohamutászok tevékenykedése: az ellenséges futóárkok megközelítése, betörés, annak kiszélesítése, mélységbe való behatolás, majd az erődök leküzdése. Lángszórók, erődrobantás, harckocsi árkok berobantása. Minden úgy, mint az a háborúban feltételezhető. Csak egyetlen elem hiányzott: az ellenség tüze és védelme. Így is értékes volt. A tanfolyam sokkal jobban felkészített mindnyájunkat, mint a hosszadalmas hiányos, békebeli – jórészt laktanyai – kiképzés.”³⁵

³² Damó Elemér (Szentes, 1918. szeptember 14. – Budapest, 2013. december 20.), utász tiszt. 1939. augusztus 20-án avatták hadnaggyá. Ezután Győrbe, a Frigyes-laktanyába került, a III. honvéd utászszázalaj 2. századánál szakaszparancsnoki beosztásban szolgált. *Műszaki Katonai Közlöny*, 24. (2014) 1. sz. 4–8. o.

³³ *Damó* 2008. 251–252. o.

³⁴ Szucsák Elemér (Miskolc, 1908. november 18., a. n.: Znasal Irén) az 51. honvéd gyalogezred kötelékében szolgált a keleti hadszíntéren (a gyalogezred a VII. honvéd hadtest alárendeltségébe tartozó 23. könnyű hadosztályhoz tartozott). HIM KI Tiszti okmánygyűjtő 47443.; Rendfokozata 1943-ban tartalékos főhadnagy volt. *Honvédségi Közlöny*, 1943. május 28. (23. sz.) 614. o.

³⁵ *Szucsák* 2004. 30. o.

1942-ben a 10. honvéd könnyű hadosztály parancsnokság elrendelte, hogy a 6. és 18. honvéd gyalogezredek vezényeljének 1-1 árkász tiszthelyettest vagy tisztet és 7 fő árkászt műszaki záróharc eszközök megismerésére és lángszóró bemutatásának megtekintésére. Az árkásztábor parancsnokságnak az ezredparancsnokokkal egyetértésben minden zászlóaljhoz egy-egy lángszórót kellett vezényelnie bemutatásra. Cél a lángszóró harceljárásának megismertetése volt.³⁶

A 101. honvéd vegyiharc-zászlóalj jelentős mennyiségű anyagot kapott a végrehajtásra kerülő rohamtanfolyam részére. A Honvédelmi Minisztérium utasította a I. honvéd hadtestparancsnokságot, hogy a központi anyagraktárból szállítson ki a zászlóaljnak (többek között) 3200 liter lángszóró égőolajat, 1280 db hátilángszóró-gyújtót, 16 db 40 literes nitrogéntartályt feltöltve (kölcsöntartályokkal). A szállítmánynak 1942. március 9-éig Piliscsaba táborba kellett érkeznie.³⁷

A Ludovika Akadémia Parancsnokság is igényelt az akadémisták 1943. május 15-étől június 15-éig tartandó komáromi gyakorlati kiképzéséhez a 101. gépkocsizó vegyiharczászlóalj-parancsnokságtól 4 lángszóró tisztet és 4 db háti lángszórót töltőeszközzel.³⁸

A különböző forrásokban említett, nagy mennyiségben legyártott égőolaj tárolásához szükség lett volna tárolókapacitásra; 1943-ban a Műszaki Szertár parancsot kapott a 14. Központi Lőszerraktár területén, Paládcipusztán „félser” típusú, 12 db 1650 literes vastartályt befogadó lángszóróolaj-raktár létesítésére.³⁹ Ezek azonban nem készültek el.

A pécsi IV. honvéd hadtestparancsnokság 1944-ben optimista hangvétellel írt arról, hogy „az új hátilángszóró készülék még 1944. év elején a csapatokhoz kerül”, ezért lángszórós tanfolyam felállításáról intézkedett, melyet a lángszórós iskolában, Piliscsában hajtottak végre, hat váltásban.⁴⁰ Minden utászszázadtól⁴¹ egy-egy lángszórós félrajnak (mely 1 parancsnokból, 1 parancsnokhelyettesből és 6 fő lángszórósból, összesen 8 főből állt) kellett részt vennie.

A pécsi IV. hadtest a 10. hadosztályparancsnokságnak küldött táviratában a műszaki pótalakulatok lángszórós kiképzéséről intézkedett. Ebben a IV. önálló

³⁶ HL II. 1471. 613/M-1942. – Vélhetően nemcsak a 6. és 18. honvéd gyalogezredeknel zajlottak kiképzések a lángszóró harceljárásának megismerésére, hanem a többi gyalogezred is kapott ilyen irányú oktatást, azonban erről nem maradtak fenn iratok.

³⁷ HL II. 1239 8534/el.n.-1942.

³⁸ A háti lángszóró típusának megjelölése nélkül. HL II. 1239 15698-1943.

³⁹ HL HM 75057/7/m.oszt.eln.-1943. Félser: nyitott oldalú tárolóhely, szín.

⁴⁰ A tanfolyamot 1944. január 14. és április 26. között bonyolították le, hat váltásban. Egy-egy váltás 14 napig tartott. A cél az volt, hogy minden utászzászlóalj (önálló század) kiképzett lángszórós félrajokkal rendelkezessen, melyek harc kiképzésre is alkalmasak lennének. HL II. 1453 M. kir. 10. gyalog-, majd könnyűhadosztály 186/kt.-1944.

⁴¹ IV. önálló utász zászlóalj, 54. utász pótzászlóalj. Uo.

utász-pótzászlóalj⁴² kívül az 54. utász-pótzászlóaljnak⁴³ és a hadműveleti területen lévő 74/1. utászszázadnak⁴⁴ kellett kiképzendő személyzetet biztosítania.⁴⁵

3. kép: Lángszórós járőr biztosítással (HTM Fa 50798)

4. kép: Lángcsapás kiváltása a gyakorlat során (HTM Fa 50802)

⁴² HL HM 1234/M.6/k.oszt.-1944.

⁴³ Mind a IV. honvéd önálló utász-pótzászlóalj, mind az 54. honvéd önálló utász-pótzászlóalj a m. kir. V. honvéd hadtest területén alakult meg. Uo.

⁴⁴ A 74/1. utászszázad a megszűnt 36., 38. és 48. árkász századok szakaszaiból alakult meg. Uo.

⁴⁵ A tanfolyamokra 1944. július 10. és augusztus 3. között került sor. Sajnos az iraton nem szerepel olyan információ, mely a tanfolyam sikeres lebonyolításáról tanúskodna. HL M. kir. 10. gyalog-, majd könnyű hadosztály 4017/kt.-1944., 763/M-1944.

A lángszórók alkalmazása a M. Kir. Honvédségben a második világháború idején

Az említett harceljárás („az utász, lángvetős és roham j[ár]őröknek a betörést meg kell könnyíteniök”⁴⁶) éles próbájára az oroszországi Tyim⁴⁷ városánál végrehajtott támadás során került sor. A 2. honvéd hadsereg kötelékében, hadsereggközvetlenként mozgósították a 101. lángszórós századot, 72 lángszóróval és 1 golyószóró nehézfegyverzettel.⁴⁸ A lángszórós fél század 36 lángszóróból állt.⁴⁹

A lángszórós század felét a német 17. sz. erősítési parancsnokság alá vonták 1942. június 8-án 00 órától, ezért a kijelölt rész Strelizába⁵⁰ vonult.⁵¹

Június végén a m. kir. III. hadtest (m. kir. 6., 7., és 9. könnyű hadosztály) azt a feladatot kapta, hogy támogassa a német Weichs seregcsoport⁵² támadását (Blau-, majd Braunschweig-hadművelet)⁵³, melynek első üteme a Donhoz történő előretörés, majd második lépésként a Don és az Oszkol folyók között bekerített szovjet csapatok megsemmisítése volt.⁵⁴

A német 4. páncélos hadsereg támadását Kasztornojén át Voronyezs irányába jelölte ki a német Véderő főparancsnoksága (*Oberkommando der Wehrmacht, OKW*). A magyar 2. hadseregnek az volt a feladata, hogy Tyim város előtt törje át a szovjet védelmi vonalat, majd a Sztarij Oszkol-i⁵⁵ út mentén törjön előre. A támadás megindítását 1942. június 28-án, 2 óra 15 perckor rendelték el. A 17., valamint a 34. honvéd gyalogezerredel szemben a szovjet 160. lövész hadosztály 636. lövész ezrede és a 212. lövész hadosztály 587. lövész ezrede védekezett.⁵⁶

A magyar 9. könnyű hadosztály parancsnokának támadási intézkedése szerint, 1942. június 28-án az arccsoportba 2 lángszórórajt (egy raj összesen 12 db lángszóróval

⁴⁶ HL II. 1453 Tájékoztató a hadműveletekkel kapcsolatban, 1942.06.12. 54. sz. melléklet.

⁴⁷ A várost 1942. július 2-án vették birtokba a magyar csapatok. Szabó 1988. 47. o.

⁴⁸ Szabó – Számvéber [é. n.] 157. o. 10. sz. függelék.

⁴⁹ HL VKF 4. oszt. 1943. szám nélküli iratok. Konkrét harcászati alapok a hadtest és hadosztály megbeszélésekhez, 1943. 2. sz. melléklet.

⁵⁰ Város Kurszktól 27 km-re dél-délkeletre (Kurszki terület, Oroszország).

⁵¹ HL II. 1453 Hadinapló melléklet, számnélküli iratok. Hatálybalépő alárendeltségi viszonyok, 1942.06.06. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/imgview/a-masodik-magyar-hadsereg-iratai/CEB7F413BEC3490B772B8F298EC25B4C/> (A letöltés ideje: 2025. május 15.)

⁵² Weichs seregcsoport (*Heeresgruppe Weichs*): a magasabbegységet a német 2. hadsereg és 4. páncélos hadsereg, valamint a m. kir. 2. honvéd hadsereg kiérkezett alakulatai alkották. Szabó 1988. 27. o.

⁵³ A német Blau- (majd Braunschweig-) hadművelet célja az Észak-Kaukázusban található kőolajmezők elfoglalása volt úgy, hogy a déli irányú támadást a Kurszk és Sztálingrád között kiépített védővonal segítségével fedezik. A támadással a német Dél Hadseregcsoport volt megbízva, ennek alárendeltségébe került a magyar 2. hadsereg is. A magyar seregtestnek a Kurszk térségéből Voronyezs irányába indított támadásban kellett részt vennie. Szabó – Számvéber [é. n.] 60. o.

⁵⁴ Szabó 1988. 27. o.

⁵⁵ Ma: Belgorodi terület, Oroszország.

⁵⁶ HL VKF 4. oszt. 1943. szám nélküli iratok. Konkrét harcászati alapok a hadtest és hadosztály megbeszélésekhez 1943. – Az ellenség ereje nem tett ki két teljesen feltöltött ezredet, a dokumentum kevesebb, zászlóaljnyi erők jelentését említi.

rendelkezett) osztottak be a többi támadóerő mellé.⁵⁷ Az átkaroló csoportba⁵⁸ 5 lángszórórajt osztottak be (30 lángszóróval); a 17/II. gyalogzászlóaljhoz egy lángszórórajt, a 17/I. gyalogzászlóaljhoz szintén egy lángszórórajt⁵⁹, a 34/I. gyalogzászlóaljhoz pedig egy félrajt⁶⁰.⁶¹ Csoporttartalékként a 17. gyalogezred II. zászlóaljának parancsnoksága alatt fél kézi lángszórós raj, Dubcsiki, Dudorovka déli területén helyezkedett el.⁶²

A tüzéség és a gyalogsági nehézfegyverek a kitűzött időpontban megnyitották a tüzet. A tűz előre helyezésével a rohamrajok⁶³ előretörtek, és elfoglalták az előretolt állásokat. Akadályba nem ütköztek. Az orosz védelmi rendszer földérdőkből állt, gerendákból, földből készült szilánk-, esetleg gránátálló tűzfészek voltak, melyeket futóárkok kötöttek össze, és 2-3 soros drótakadály védett. Betonbunkereket nem építettek Tyimnél.⁶⁴

Az alábbi visszaemlékezések szerint a rohamcsoportokba beosztott lángszórókat bevetették a harcok első fázisában, és veszteségeket is szenvedtek.⁶⁵

„Harkovnál nagyobb szabású támadási tervet kellett végrehajtani. A gyalogság mindig előttünk haladt. Hajnali szürkületkor (kb. 3 órákor) légi-csapás után tüzéségi összecsapás rombolta a védekező orosz erőket. Ekkor felderítő voltam. Az időt pontosan kellett egyeztetni! A gyalogság a tüzéségi csapás fedezete alatt nyomulhatott előre. Az oroszok nem fejtettek ki nagy ellenállást az összecsapás után, és gyors ütemben húzódtak vissza, gyalogságunk pedig a nyomukba ragadt. Minthogy nem jelezték az előnyomulási szándékukat, a tüzéség nem helyezte előre a tűzcsapást, ezért saját gyalogságunk rohant bele. Mire ezt észrevettük, a gyalogságunk komoly veszteséget szenvedett. Ki volt a felelős? Nyilván a gyalogsági alakulatok parancsnoka, aki nem kérte a tűzcsapás előre helyezését. Értesülésem szerint a parancsnokot leváltották, és hadbíróság elé állították.

⁵⁷ HL VKF 4. oszt. 1943. Szám nélküli iratok. Konkrét harcászati alapok a hadtest és hadosztály megbeszélésekhez 1943. 4. sz. melléklet.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ HL II. 1453 A m. kir. 9. könnyűhadosztály-parancsnokság helyzetmegítélése 1942.06.28-án. Szám nélküli iratok.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ HL VKF 4. oszt. 1943. Szám nélküli iratok. Konkrét harcászati alapok a hadtest és hadosztály megbeszélésekhez 1943. 4. sz. melléklet.

⁶² HL II. 1453 A m. kir. 9. könnyűhadosztály-parancsnokság helyzetmegítélése 1942.06.28-án. Szám nélküli iratok. – A seregtest csapattesteinek részletes harcát lásd *Szabó* 1988., valamint HL VKF 4. oszt. 1943. szám nélküli iratok. Konkrét harcászati alapok a hadtest és hadosztály megbeszélésekhez 1943. 4. sz. melléklet. A két említett település ma már nem létezik, a korabeli térképeken Dubtschiki, ill. Dudorowka néven Wyschnie Oserka (ma: Vyshnyaya Ozerna, Kurszki terület, Oroszország) településtől északnyugatra voltak megtalálhatók.

⁶³ A rohamraj összeállítása a következő volt: 1 fő parancsnok (géppisztollyal), 4 fő golyószóró csoport, 2 fő távoldobó (kézigránát), 2 fő közeldobó (kézigránát), 2 fő robbantó csoport (utászok), 2 fő romboló csoport, 2 fő lángszórós egység; összesen 15 fő. HL VKF 4. oszt. 1943. szám nélküli iratok. Konkrét harcászati alapok a hadtest és hadosztály megbeszélésekhez 1943.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ 1942. június 28-a és július 1-je között a 101. honvéd lángszórós század 17 fő véres veszteséget (megsebesült, elesett) szenvedett. Ebbe a létszámba nem kerültek bele a betegek (malária, középfül-tő-gyulladás, tüdőgyulladás, lázas hörghurut). HL veszteségi nyilvántartások.

Az előnyomulás során ért az első megdöbbenés. Ahogyan megközelítettük a beton-bunkerokat, öt lángszórós rohamutászt láttam holtan. Minden bizonnyal saját tűzcsapásunknak lettek az áldozatai. Annyi idősek voltak, mint jómagam [...]”⁶⁶

Kemendy Géza⁶⁷ beszámolója érdekes adalékokkal szolgál a lángszórók alkalmazásáról:

„A zászlóalj Beszegyinónál⁶⁸ felveszi megindulási helyzetét. Az ellenség drótakadályai előtt közvetlen fekszenek a rohamutászok, akik majd kaput robbantanak az áttöréshez. Velük együtt a lángszórósok, 25 és 50 m-re ható lángszórók vegyesen. [...]”

Amikor a kapukat a bajtársak kirobbantották, elsőnek ugrottam be az árokba; velem együtt a barátom, akinek 50-es lángszórója volt, nekem csak 25-ös (50, illetve 25 m-re lövellte a lángot), és egymást támogatva tisztítottuk az utat, amikor valaki megveregeti a vállamat. Hát odanézek; egy gyalogos alezredes, velünk együtt! az is f[asz]ja gyerek! (Kaltróy alezredes úr volt, a mi zászlóaljparancsnokunk.) Már a sarokba húzódtott csoportra irányítom a lángszórómat, pecsenyeszag lesz egyszerre, amikor kialszik a láng. Pedig még nem volna szabad; hát mondja a szomszédom, átlőtték a tartályomat. Ezért jöttem vissza. De már nem is volt szükség, kiterelték a bakák a foglyokat; már aki élve maradt. [...]”

Szinte egy szuszra mondta el a kistermetű győri lángszórós utászgyerek, és már meg is jelentek az első foglyok. [...]”⁶⁹

A további csatnapokon (június 29. – július 3.) nem található bejegyzés a lángszórós század bevetéséről.

Augusztus elején a 101. honvéd lángszórós század Trostjankánál⁷⁰, Nyikolajevkától észak-északkeletre 20 km-re tartózkodott.⁷¹ Augusztus 17-én a 2. honvéd hadsereg parancsnoka elrendelte, hogy 20 lángszórót bocsássonak a Grassy-csoport⁷² rendelkezésére, az összes többi a IV. honvéd hadtestnek legyen alárendelve Korotojknál⁷³. Mivel a lángszórókra vonatkozóan már korábban ment ki más irányú parancs, ezért az intézkedés annyiban módosult, hogy a lángszórók zöme a IV. hadtest rendelkezésére

⁶⁶ *Trestyén* 2001. 15. o.

⁶⁷ Kemendy Géza (1913–1979) tartalékos zászlósként (1941. június 11-én nevezték ki 1941. január 1-jétől visszamenőleg) került a keleti hadszíntérre mint a m. kir. III. honvéd hadtest 9. könnyű hadosztályához tartozó 17. gyalogezred II. zászlóaljának vonatparancsnoka. *Kemendy* 2012. 222., 226. o.

⁶⁸ Település Kurszktól 40 km-re délkeletre. Feltehetően a mai Besedino, Kurszki terület, Oroszország. *Kemendy* 2012. 68., 71. old.

⁷⁰ A korabeli térképeken Trostjanka néven feltüntetett település ma vélhetően azonos az Oroszországban, a voronyezsi régióban található Khokhol-Trostyankával.

⁷¹ HL II. 1453 A hadseregközvetlen csapatok helyzete VIII.10-én 455. sz. melléklet, 15-én 541. sz. melléklet.

⁷² A Grassy József (1894–1946) vezérőrnagy, hadosztályparancsnok által vezetett harccsoport a Donhoz részben kikerkezett 13. könnyű hadosztály 7. gyalogezredét és a 13/I. tábori tüzérsztyályát foglalta magában. https://epa.oszk.hu/00000/00018/00065/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_2007_01_247-314.pdf (A letöltés ideje: 2025. április 18.)

⁷³ Voronyezsi terület, Oroszország.

állt, ebből kellett egy kis részt a hadtestnek a Grassy-csoport rendelkezésére bocsátania.⁷⁴

Kónya Lajos⁷⁵ naplójában említ egy augusztusi vállalkozást, mely során lángszórókat használtak:

„A vállalkozás tulajdonképpen hajnalban történt meg, az éjszaka csak a megindulási helyzetet vették fel. A századparancsnokságon volt a megbeszélés, akkor láttam először és utoljára Vellani-Dionisi olasz megfigyelő tisztet, ki szintén részt vett a vállalkozásban. Hosszú, halkszavú fiú volt, kedvesen törte a magyar nyelvet.

Hajnalban a figyelőből néztem a harcot. A tűzérési tűz csapnivaló volt, valóban löszerpocskelés. Rakétajelre elindultak a mieink. Hat lángszóróval, kézigránátkötegek és robbanóanyagok tömegével. A ködös reggeli kékségben idevillog a hátukra szerelt fehér jelzés. Kínos percek, félórák. Lassan haladnak, mint apró, fehér bogarak, el-el-tűnnek, kivillannak megint. Egyszer csak irtózatossá lángnyelvek lövellnek a bokrosra, aztán nem látni semmit. Kis idő múlva az őrült harci zajban mintha visszafelé jönnének. A figyelő fedezékéből kiszól a távbeszélő-ügyeletes: Toscano⁷⁶ százados úr megsebesült. Vége. Jönnek befelé, hordágyakat hoznak, sebesülteket támogatnak. Izgatottan várjuk őket.

Toscano megvakult, teste szilánkkal van tele. Az olasz haditudósító haslövést kapott, mire beértek vele, meghalt. Makkos Mihály honvéd, egy kedves, értelmes gyerek a századunkból, elesett. Négyen sebesültek meg századunk tizenhárom résztvevőjéből. A hat lángszóróból öt harcképtelen lett, két kezelő elégett. Néhányan eltűntek, nem tud senki róluk. [...]”⁷⁷

A Don menti hídfőcsaták alkalmával ismét szerepet kaptak a lángszórók.⁷⁸ A scsucsjei⁷⁹ hídfő felszámolására 1942. augusztus 30-án indított „Levente I.” vállalkozás során a m. kir. 19. könnyű hadosztály rohamosztágához osztották be a 101. honvéd lángszórós század felét (18 lángszórót).

⁷⁴ HL M. kir. 2. honvéd hadsereg. Általános helyzetjelentés VIII.17-én, 575. sz. melléklet.

⁷⁵ Kónya Lajos (1914–1972), tartalékos hadnagy, a 34. gyalogezred I. zászlóalj 1. puskás századának egyik szakasz-, majd egy ideig századparancsnoka volt. *Sarkady – Szabó* 2001. 104. o.

⁷⁶ Toscano Antal (Szombathely, 1911. augusztus 4., a. n.: Strehammer Mária) százados, a m. kir. 34. honvéd gyalogezred I. zászlóalj géppuskás századának parancsnoka. 1942. augusztus 18-án Alekszandrovkánál (Voronyezsi régió, Oroszország) sebesült meg. HL veszteségi nyilvántartások.

⁷⁷ Kónya 1996. Naplójában Kónya az adott időszakra (július 11. – augusztus 18. dátummal) Alekszandrovka települést adja meg, ahol a saját állásokat építették ki. Az említett támadás a 34. gyalogezred I. zászlóaljának védőkörele előtt történt. *Sarkady – Szabó* 2001. 104., 157–158. o.

⁷⁸ Tátrai Ferenc zászlós, szakaszparancsnok visszaemlékezése szerint a június 30-ai támadás során a lángszórós század igen jelentős veszteségeket szenvedett, így a későbbiekben csak rajonként alkalmazták őket. Cohol Trosjanka (ma: Khokhol-Trostyanka, Voronyezsi terület, Oroszország) településen voltak elhelyezve, s innen vitték esetenként a rajokat a Don menti vállalkozásokra. A nagy veszteség miatt a század maradványait hamarosan hazaszállították. *Madaras – Varga* 1997. 65–66. o.

⁷⁹ Ma Shchuch'e, Voronyezsi terület, Oroszország. A scsucsjei hídfő a Don jobb partján, az egyik legélesebb kanyarulatban képezett szovjet beékelődés a 2. magyar hadsereg arcvonalán. A szovjet csapatok a Scsucsjé és Perejesszaja (más forrásokban: Perejesheje, ma: Perejesszheje (Perezzhe), Voronyezsi terület, Oroszország) községek határolta folyószegletben kezdték kiépíteni 1942. augusztus 9-étől.

A „Levente I.” vállalkozás során a rohamszázadnak és a hadosztálytartalék 13. gyalogezred I. zászlóaljának a Scsucsjétől 2 km-re délre fekvő Perejezsaja délnyugati, két horhos közötti magaslatán át a település délkeleti sarkánál lévő Don-könyökhöz kellett előretörnie, a hídfő déli részében lévő ellenség hátába támadnia, és azt megsemmisítenie. Ezt követően a 13. gyalogezred I. zászlóaljának északkeletre, a magaslatnak a község felé eső lejtőjén védőállást kellett foglalnia, és az elfoglalt védőállást műszakilag megerősítenie.⁸⁰

A támadást megindította a rohamszázad és a 13. gyalogezred I. zászlóalja, ám az a sikeres szovjet elhárító tűzben elakadt.⁸¹ Az augusztus 30–31-ei harcok során a hadtest személyi vesztesége 17 tiszt (elesett 6, sebesült 10, eltűnt 1) és 475 fő legénység (elesett 55, sebesült 303, eltűnt 117) volt. Fegyverzeti veszteség: elveszett 232 puska, 37 golyószóró, 10 géppuska, 2 nehézpuska, 76 géppisztoly, 4 aknavető, 7 lángszóró. A harcok során a saját csapatok 10 foglyot ejtettek.⁸²

A másik hídfő (a korotojaki hídfő) felszámolására augusztus 31-én kora délután a Potudany völgyében a 31. gyalogezred indított támadást, hat 24 fős, tisztek által vezetett rohamcsoporttal. Ezen akciók célja részben a figyelemelterelés, részben a szovjet erők felmérése volt.⁸³ Rummy Lajos⁸⁴ ezredes visszaemlékezésében beszámolt a lángszórók bevetéséről:

„A jobb küzdő zászlóaljam főellenállási vonalából figyeltem az eseményeket. Szinte egyidejűleg lángolt fel a harc a hídfőállás első vonalában. Lenyűgöző volt a látvány. Megdobogtatta – Isten bocsássa! – katona szívemet. Míg nehézfegyvereink lefogták az ellenség hátsó tűzgépeit, rohamcsoportjaink sárkányok módjára tüzet okádva rohamozták az ellenség elsővonalbeli állásait. Megfigyelhető volt az ellenséges megszálló erők menekülése, a mieink betörése, a védelmi árkokba ugrálása. Már-már úgy nézett ki, hogy csekély létszámú támadó honvédek lerohanják a hídfőt. Ez kétségkívül meg is történt volna, ha rohamcsoportjainkat lököerők követték volna. De nem ez volt a cél. A meglepett ellenség is fokozatosan magához tért, és rohamcsoportjaink győzelmes térnyerése lelassult, majd fennakadt az ellenség mélységi övében. A sötétség beálltával rohamcsoportjaink visszahúzódtak főellenállási vonalunk mögé.”⁸⁵

⁸⁰ A 158.1 magassági pont területén egy, Scsucsjé–Perejezsajától nyugatra 2-3 nem teljes értékű ellenséges zászlóaljat feltételeztek tartós védelemben, Scsucsjé területén ezt kb. 1 leharcolt zászlóalj erejű tartalékra becsülték. Nagyobb erejű tartalékkal a Don folyó másik oldalán sem számoltak. HL II. 1453 M. kir. 19. könnyűhadosztály. Intézkedés a perejesheji ellenséges hídfő megtámadására, 21. sz. melléklet, 32. sz. melléklet.

⁸¹ Szabó 2001. 147. o.

⁸² HL II. 1453 766. sz. melléklet. – A m. kir. 107. honvéd utászs század véres vesztesége 29 fő (megsebesült, eltűnt) volt. Hadtörténelmi Levéltár és Térképtár, Központi Irattár.

⁸³ Becze 2006. 71. o.

⁸⁴ Rummy Lajos (1895–1982), ezredes, a doni hadszíntéren 1942. június 20-tól 1943. május 1-jéig a m. kir. 31. honvéd gyalogezred parancsnoka. Bene 1997. 112. o.

⁸⁵ HL TGy 3160. Rummy. 28–29. o.

Rumy a következő összetételű rohamcsoportokat hozta létre: 1 fő tiszt (parancsnok), 6 fő golyószórós, 6 fő puskás csoport, 3 fő árkász aknakutató, 4 fő árkász robbantó részleg, 4 fő utász vegyiarcos két lángszóróval. Összesen tehát 1 tiszt, 23 fő legénység és anyagszállításra 4 fő munkaszolgálatos.

A 101. lángszórós század az ősz és a tél folyamán továbbra is Trostjankánál volt elhelyezve.⁸⁶

A hadművelleti területen lévő lángszórós alakulat felszerelését súlyos veszteségek érték. A hadművelleti hiányokat sürgősen pótolni kellett. A korábban, még 1936-ban, a római katonai attasé útján beszerzett eszközök pótlását ismét Olaszországból kívánták intézni. Az igény 70 db teljes háti lángszóró készülékről (*lanciafiamme „Pignone”*), elektromos berendezés nélkül, 70 db lángszórós hordkészletről, 12 db nitrogénpalack-készletről, 12 raj szereléken készletről, 3 szakasz szereléken készletről szólt.⁸⁷

Érdekes adalék, hogy a 12. honvéd könnyű hadosztály arcvonalának megerősítését – feltételezhetően szovjet – lángszórók beépítésével kívánta elérni.⁸⁸ Ezek azonban nem a rendszeresített magyar háti lángszórók voltak, hanem vélhetően a németek által nagy számban zsákmányolt és átadott szovjet FOG-1⁸⁹ típusú statikus, védelemre alkalmazható eszközök lehettek. Az elképzelés sajnos nem vált be.⁹⁰

A m. kir. 152. gépkocsizó utászzászlóalj⁹¹ törzs harctudósítása szerint 1943. január 28-ától február 23-áig a zászlóaljparancsnokság alárendeltségében volt a 101. honvéd lángszórós század. A január 27-én beérkezett század a hadsereg műszaki parancsnokának parancsára a 152. gépkocsizó utászzászlóalj kötelébe került. Másnap Pásztor ör-

⁸⁶ HL II. 1453 A hadseregek közvetlen csapatok helyzete X.20-án, 1174. sz., XI.5-én, 1301. sz., XI.25-én, 1463. sz., XII.10-én, 1629. sz. melléklet.

⁸⁷ HL M. kir. katonai és légügyi attaché, Róma 3169. – A szereléken készletekhez lásd *Honvédségi Szemle*, 8. (1958) 11. sz. 133. o.

⁸⁸ Szabó 2001. 191. o.

⁸⁹ A beásott lángszórók zsákmányolt szovjet FOG-1 típusú statikus, védelemre alkalmazható eszközök lehettek: <https://www.valka.cz/SOV-FOG-1-plamenometna-mina-t187430>. (A letöltés időpontja: 2024. november 19.) A műszaki erődharc 2. füzet ismerteti a háti lángszórót (ROKS-2), valamint a beépített lángszórót, mindkettőt pontos megnevezés nélkül. A beépített lángszóró a füzet szerint „egy vödör alakú tartály, sapka alakú menetekkel ellátott fedéllel”. Súlya üresen 30 kg, töltve 50 kg volt. 25 liter égőolajat tudott befogadni. A lángsugár indítása elektromos árammal történt. A lángsugár hígabb töltet esetén 50 m-re, sűrűbb olaj kivetésével 130 m is lehetett. Aknamező-szerűen, sorban telepíthették. Megfigyelt lángszóróként használták, amelyeket fedezékből elektromos úton működtettek. (Műszaki erődharc 2. 1942. 91–93. o.) A ROKS-2 szovjet lángszóróról leírás és rajz: <https://www.jaegerplatoon.net/FLAMETHROWER.htm>. (A letöltés időpontja: 2024. november 19.) A szovjet lángszórót a németek lemásolták és Abwehrflammenwerfer 42 néven alkalmazták mind a keleti, mind pedig a nyugati hadszíntéren. Vö. „Fougasse Flame Throwers” from Intelligence Bulletin, November 1944. <http://www.lonesentry.com/articles/static-defenses/index.html>. (A letöltés időpontja: 2024. november 19.)

⁹⁰ HL M. kir. 2. honvéd hadsereg. A magyar királyi 48. honvéd gyalogezred harctudósítása 1942.12.09. és 1943.01.20. között.

⁹¹ A 152. gépkocsizó utászzászlóalj-parancsnokság felállítója a szolnoki m. kir. VI. utászzászlóalj volt. HL HM 50418/el.3/b.-1941.

nagy átvette a Korocsán⁹² lévő összes műszaki erők felett a parancsnokságot, megalakult a „Pásztor-csoport”.⁹³

Május 5-én beérkezett a 23. könnyűhadosztály-parancsnokság, melynek rendelkezésére bocsátották a 101. lángszórós századot, valamint a 102. rohamcsónak-századot. A két század tiszti robbantó járőrei azonban továbbra is Korocsán maradtak.⁹⁴

Rövidesen azonban a lángszórós századot kivonták a hadszíntérről, a Központi Szállításvezetőség iratai szerint 1943. május 18-án érkezett be a 101. lángszórós század Volócról, és útba indult Piliscsabára 3 tiszttel és 130 fő legénységgel.⁹⁵

A háború utolsó szakaszából csak kevés forrás ismert lángszórók alkalmazásáról.

Damó Elemér visszaemlékezésében kitér a Kolomeánál⁹⁶ végrehajtott rohamutász-vállalkozásra, melynek parancsnoka volt.⁹⁷ A 24. honvéd gyaloghadosztálynak volt alárendelve utászszázadával. Egy gerendaházat kellett elfoglalnia és megsemmisítenie. Eszközként kapott két német lángszórót és számos páncélöklőt. Személyesen derítette fel a célpontként kijelölt házat, majd keresett az arcvonala mögött egy hasonló üres házat. A lángszórók kezelésére a leírás alapján megtanított 2-2 főt. A rohamosztagot a következőképp állította össze: osztagparancsnok (Damó Elemér), felfogó géppuskások (6 fő, 2 géppuska), kézigránátdobók (4 fő), páncélöklő-kezelők (4 fő), lángszórókezelők (4 fő), házgýújtók (3 fő), tartalék (2 fő), szárnybiztosító (8 fő: 2 csoport, egyenként 4 fővel), összesen: 32 fő.

A támadást a kiszemelt házra gyakorolták be. Először éles anyag nélkül, majd élesrel. A felkészülés három napig tartott; naponként többször végigpróbálták a rohamot. A roham során a házat a begyakoroltak szerint rohamozták meg. Minden tervszerűen ment, ám a páncélöklők nem robbantak, a lángszórók pedig nem gyulladtak be, csak a tűzkeveréket lövellték ki. Ez szerencsére nem fullasztotta kudarcba a támadást, ugyanis a házban nem tartózkodott senki.⁹⁸

Márkus Pál esztergomi polgár visszaemlékezése szerint a magyarországi harcok idején a vegyiharc-zászlóalj is használt lángszórót egy rajtaütés során:

„Egy jellemző epizód a háború utolsó hónapjában is uralkodó katonai mentalitásra: mivel várható volt, hogy alakulatunk mint »vegyiharcos« nem kerül bevetésre, még Piliscsabán, az állomáshelyünkön más, »rohamutász« kiképzést kaptunk. Most úgy vélte a parancsnokság, hogy a viszonylag csendesebb napokat továbbképzésre használják fel. A műszaki erődharc záróvizsgája a Lázkereszt-hegy és a Duna közötti úgynevezett

⁹² Ma: Korocsa, Belgorodi terület, Oroszország.

⁹³ A csoport az alábbi alakulatokból tevődött össze: 152. gépkocsizó utászzászlóalj törzs, 102. utászszázad, 107. utászszázad, 117. utászszázad, 101. lángszórós század, VII. kisebbségi munkásszázad. HL M. kir. 2. honvéd hadsereg. M. kir. 152. utászzászlóalj-törzs harctudósítása, 1943.01.01–02.28.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ HL I. 94. Központi Szállításvezetőség, 1943.05.18.

⁹⁶ Ma: Kolomija, város Ukrajna Ivano-frankivszki területén, a Kolomijai járás székhelye.

⁹⁷ Damó 2008. 262. o. Sajnos a visszaemlékezésben nem adja meg a vállalkozás pontos dátumát.

⁹⁸ Uo. 262–264. o.

Nádler vendéglő elfoglalása volt, melyet egy orosz szakasz tartott megszállva. A vizsga, a műszaki roham kiválóan sikerült: ösztűz, falak berobbantása, kézigránátos támadás, lángszórók, a védők nem tudtak ellenállni, az egész szakasz elpusztult. Az elrombolt erődítményt aztán ki kellett üríteni, mert az orosz vonalba ékelődve úgy sem lett volna tartható.”⁹⁹

A harceszköz utóélete

A második világháború után még zajlottak kísérletek a magyar tervezésű és gyártású 1943 M lángszóróval, amelyből 3 db karbantartott példány a Hadiműszaki Parancsnokságnál rendelkezésre állt. Ezeket tervezték éles kísérletekhez használni, és a bemutató eredményeképp szándékoztak eldönteni, hogy ezt a típust tovább használják (rendszeresítik, gyártják), vagy sem.¹⁰⁰ A Honvédelmi Minisztérium az 1950. augusztus 3-án megtartott lángszóróbemutató nyomán kérte a Műszaki Művek N.V.-t, hogy 20 db 1943 M lángszórótartály, 1200 liter lángszóróolaj és 100 db lángszórógyújtóra vonatkozó ajánlatát ár és szállítási határidő megadásával küldje meg a minisztériumnak.¹⁰¹ A Magyar Néphadseregben végül nem rendszeresítették a 1943 M lángszórót; legalábbis erre utal a szovjet gyártmányú ROKSZ-3 háti lángszóró magyar nyelvű utasítása, melyet 1951-ben adtak ki.¹⁰²

Összegzés

Sokféle típus, későn fejlesztett magyar lángszóró – nagyjából így lehetne jellemezni ezt a M. Kir. Honvédségben rendszeresített harceszközt. A rendelkezésre álló mintegy 26 év alatt a meglévő, első világháborús eszközöket sikerült újabb, olasz modellekkel pótolni, noha a trianoni békeszerződés tiltotta ezen fegyverek beszerzését, gyártását és használatát.

A háttérben, az utászászlóaljak titokban, ám annál nagyobb lendülettel készültek arra, hogy a kisantant erődjait rohamcsapatokkal küzdjék le, eszköztárukban a lángszórókkal.

1938-ra a vegyiharc-zászlóalj kötelékében alakult meg a lángszórós század, amely az utászászlóalj kijelölt személyzetét is oktatni tudta a fegyver helyes és szakszerű használatára. A meglévő, ismeretlen típusú és mennyiségű lángszóró mellé az Olasz Királyságtól sikerült nagyobb számban lángszórót vásárolni, melyek azonban a hazai szakemberek tetszését nem igazán nyerték el, ezért megindult a hazai tervezés, majd rendkívül vontatottan a gyártás is. A háború végére elkészülhetett bizonyos számú

⁹⁹ Márkus Pál: Emlékszilánkok... (Ötven éve történt). *Esztergom és vidéke*, 1995. március 16. (11. sz.) 4. o.

¹⁰⁰ HL MN 588/T HTI-1950.

¹⁰¹ HL MN 589/T HTI-1950.

¹⁰² ROKSZ-R háti lángszóró utasítás. Budapest, 1951.

magyar lángszóró, ám ezek a harceszközök már csak marginális szerepet játszhattak a harcokban. Végül az 1950-es években, a szovjet technika átvételével zárult le a magyar lángszórók története.

RÖVIDÍTÉSEK

HIM KI	HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattár
HL	HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár
II. 1239	M. kir. budapesti I. honvéd hadtestparancsnokság és jogelődei
II. 1453	A m. kir. 2. hadsereg
II. 1471	A m. kir. kaposvári 10. honvéd könnyűhadosztály parancsnokság
FÁ	FOND- ÉS ÁLLAGJEGYZÉK. A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. http://mek.niif.hu/01300/01340/html/index.htm (A letöltés időpontja: 2024. november 19.)
I.	I. Fondfőcsoport: Országos Katonai Hatóságok
II.	II. Fondfőcsoport: Területi hatóságok, alakulatok
HM	Honvédelmi Minisztérium iratai
MN	Magyar Néphadsereg iratai
TGy <i>Rumy</i>	Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye 1945-ig. <i>Rumy Lajos</i> : A magyar királyi 31. honvéd gyalogezred harci tevékenysége a Don mellett (Az ezred felállításától az 1943. januári visszavonulásig) HL TGY 3160.
VKF	Honvéd Vezérkar Főnöke iratai
HTM	HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Múzeum
Fa	Fotóarchívum

BIBLIOGRÁFIA

- Becze* 2006. *Becze Csaba*: „A pokol tornácán ...” A magyar királyi 2. honvéd hadsereg hídfőcsatái a Donnál, 1942. július–szeptember. Budapest, 2006.
- Bene – Szabó* 1997. *Bene János – Szabó Péter*: Huszonnégyes honvédek a Kárpátokban. A m. kir. 24. gyaloghadosztály története, 1944–1945. (Jósa András Múzeum Kiadványai 43.) Nyíregyháza, 1997.
- Damó* 2008. *Damó Elemér*: Utász harctéri tapasztalatok. Ma is felhasználható tapasztalatok a 2. világháborúból. *Műszaki Katonai Közöny*, 18. (2008) 1–4. sz. 175–306. o. https://mkk.uni-nke.hu/document/mkk-uni-nke-hu/2008_14_Utasz_harcteri_tapasztalatok_II-vh_-_Damó_E.pdf (A letöltés időpontja: 2024. november 19.)
- Kemendy* 2012. *Kemendy Géza*: Harctéri emlékeim, 1942–1943. A magyar királyi 17. honvéd gyalogezred II. zászlóalja a Donnál. Zalaegerszeg, 2012.
- Kompendium 1935. Hadmérnöki Kar Főnöke haditechnikai kompendium. [H. n.], 1935.
- Kónya* 1996. *Kónya Lajos*: Hej, búra termett idő. 2. kiad. Utószó *Nemeskürty István*. Budapest, 1996. http://konya.hu/Hej_bura/Naplo.htm. (A letöltés időpontja: 2024. november 19.)
- Krumenacker* 1928. *Krumenacker Dezső*: A gyalogság (lovasság) fegyverei. Debrecen, 1928.
- Madaras – Varga* 1997. *Madaras Péter – Varga József*: Piliscsaba táborától a Pázmány Péter Katolikus Egyetemig. Budapest, 1997.
- McNab* 2015. *McNab, Chris*: The Flamethrower. Oxford, 2015.
- Molnár* 2013. Zalaegerszegi honvédek a Donnál. A magyar királyi 17. honvéd gyalogezred III. zászlóaljának története, 1942–1943. Szerk. *Molnár András*. (Zalai gyűjtemény 74.) Zalaegerszeg, 2013.
- Műszaki erődharc Műszaki erődharc kiképzési segédlet. 1–2. füzet. Budapest, 1942.
- Reszegi* 2025. *Reszegi Zsolt*: Lángszórók alkalmazása a Magyar Királyi Honvédségben. I. rész. Lángvetők az első világháborúban, vegyiharcos katonák a két világháború között. *Hadtörténelmi Közlemények*, 138. (2025) 2. sz. 347–384. o.

- Sarkady – Szabó 2001.* *Sarkady Sándor, Ifj. – Szabó Péter: Soproniak a Don-kanyarban. Sopron, 2001.*
- Szabó 1988.* *Szabó Péter: A 2. magyar hadsereg III. hadtestének részvétele a keleti hadszíntér 1942 korányári német hadműveletében (1942. június 28. – július 10.) Hadtörténelmi Közlemények, 35. (1988) 1. sz. 21–55. o.*
- Szabó 2001.* *Szabó Péter: Don-kanyar. Budapest, 2001.*
- Szabó – Számvéber* *Szabó Péter – Számvéber Norbert: A keleti hadszíntér és Magyarország, 1941–1943. Debrecen, [é. n.] https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/2vhSzak_konyv-magyarok-a-ii-vilaghaboruban-2/a-keleti-hadszinter-es-magyarorszag-1941-1943-CF9/ (A letöltés időpontja: 2024. november 19.)*
- Szucsák 2004.* *Szucsák Elemér: A tanító visszanéz. Pályám emlékezete. Tordas, 2004. Magánkiadás. <https://mek.oszk.hu/08100/08175/08175.pdf>. (A letöltés időpontja: 2024. november 19.)*
- Trestyén 2001.* *Trestyén Gábor: Az üteg. Dokumentumtörténetek a 122. számú tüzérüteg sorsáról. Pápa, 2001.*

Zsolt Reszegi

USE OF FLAMETHROWERS IN THE HOME ARMY OF HUNGARY

Part II. Training and combat procedures for flamethrower troops

(Summary)

Flamethrowers were intended by the Hungarian Defence Forces to be used against the modern reinforced concrete fortresses built by the Little Entente states between the two world wars. Practical experiments were carried out on the small Czechoslovak fortresses seized intact, in order to make the best use of the effectiveness of the assault platoons and flamethrowers. These experiences were reflected in the 1942 *Műszaki erődharc (Combat Engineers in Overcoming Fortresses)* manual, which served as the basis for training flamethrowers in the assault squads. The first deployment of the trained troops took place on the Eastern Front, where they had to break through the defenses of the town of Tim. However, both the infantry and the flamethrowers suffered significant losses due to communication problems between the branches. Flamethrowers were also used in conjunction with assault squadrons during the bridgehead battles along the Don, however inadequate artillery support and insufficient reconnaissance may have played a role in the failure of this operation as well. We only have sporadic sources on the flamethrower battles of the second half of the war.

For a few years after the Second World War, experiments were carried out with the flamethrowers regularized in the army, but the acquisition of Soviet-made military equipment rendered them unnecessary, so the remaining items were destroyed.

Zsolt Reszegi

DER EINSATZ VOM FLAMMENWERFERN IN DER K. U. HONVÉD-ARMEE
Teil 2. Die Ausbildung der Flammenwerfertruppen und ihr Vorgehen im Kampf

(Résumé)

Die k. u. Honvéd-Armee wollte die Flammenwerfer gegen die modernen Stahlbetonfestungen einsetzen, die von den Staaten der Kleinen Entente in der Zwischenkriegszeit gebaut worden waren. An den kleinen tschechoslowakischen Festungen, die heil in Besitz genommen worden waren, wurden praktische Versuche durchgeführt, um die Wirksamkeit der Sturmtruppen und der Flammenwerfer optimal zu nutzen. Diese Erfahrungen wurden im Jahr 1942 in einem Handbuch mit dem Titel *Műszaki erődharc* [Technischer Festungskampf] veröffentlicht, das als Grundlage für die Ausbildung der Flammenwerfer der Angriffsstaffeln diente. Der erste Einsatz des ausgebildeten Personals fand an der Ostfront statt, wo sie die Verteidigungsanlagen der Stadt Tim durchbrechen mussten. Aufgrund von Kommunikationsproblemen zwischen den Waffengattungen erlitten jedoch sowohl die Infanterie als auch die Flammenwerfer erhebliche Verluste. Auch bei den Brückenkopfkämpfen am Don wurden Flammenwerfer in den Angriffsstaffeln eingesetzt, aber es wird vermutet, dass nicht entsprechende Feuerunterstützung und unzureichende Aufklärung beim Scheitern der Operation eine Rolle gespielt haben könnten. Die Quellenlage zu den Flammenwerfergefechten der zweiten Kriegshälfte ist jedoch spärlich.

Die in der Armee verwendeten Geräte wurden einige Jahre nach dem Zweiten Weltkrieg noch zu Versuchszwecken eingesetzt, doch mit der Beschaffung von Militärtechnik aus sowjetischer Produktion wurden sie nicht mehr benötigt, sodass die verbliebenen Exemplare vernichtet wurden.

Zsolt Reszegi

UTILISATION DES LANCE-FLAMMES DANS L'ARMÉE ROYALE HONGROISE
Deuxième partie : Entraînement et procédés tactiques des unités de lance-flammes

(Résumé)

L'armée royale hongroise avait prévu d'utiliser les lance-flammes contre les forts modernes en béton armé construits par les États du Petit Entente entre les deux guerres mondiales. Des essais pratiques ont été menés sur les petits forts tchécoslovaques récemment conquis en état intact afin d'exploiter au maximum l'efficacité des détachements d'assaut et des lance-flammes. Ces expériences ont été publiées dans le manuel intitulé *Műszaki erődharc* (Combat technique dans les fortifications) en 1942 qui a servi de base à la formation des porteurs de lance-flammes des troupes d'assaut. La première intervention réelle des soldats entraînés eut lieu sur le front de l'Est où ils devaient percer le système de défense de la ville de Tyim. Cependant, en raison de problèmes de communication entre les différentes armes, l'infanterie et les porteurs de lance-flammes ont subi des pertes importantes. Des lance-flammes ont également été utilisés lors des batailles des compagnies d'assaut pour le contrôle des têtes de pont sur le Don, mais là encore, le manque de soutien de l'artillerie et l'insuffisance des services de reconnaissance ont probablement contribué à l'échec de l'opération. Toutefois, nous ne disposons que de sources éparpillées sur les combats au lance-flammes durant la seconde moitié de la guerre.

Les appareils utilisés par l'armée hongroise ont encore servi à des fins expérimentales quelques années après la Seconde Guerre mondiale, mais l'achat d'équipements militaires de fabrication soviétique a rendu inutile les lance-flammes hongrois restants qui ont donc été détruits.

Жолт Ресеги

ПРИМЕНЕНИЕ ОГНЕМЕТОВ В ВЕНГЕРСКОЙ КОРОЛЕВСКОЙ ГВАРДИИ

Часть II. Обучение и военные приёмы огнеметных отрядов

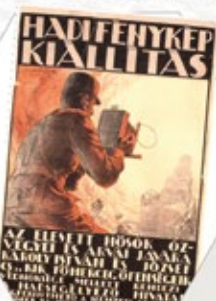
(Резюме)

Венгерская Королевская Армия планировала использовать в бою огнеметы против современных железобетонных крепостей, построенных Центральными державами в период между двумя мировыми войнами. Практические эксперименты проводились на недавно оккупированных небольших чехословацких крепостях, для максимального использования эффективности штурмовых отрядов и огнеметов. Эти опыты появились в вспомогательном материале, руководстве под названием «Техническая крепостная война», опубликованном в 1942-ом году и служившим основой для подготовки огнеметчиков штурмовых отрядов. Первое введение в бой обучённых кадров состоялось на Восточном фронте, где им предстояло прорвать систему обороны города Тым. Однако из-за проблем со связью между родами таких войск как пехота и огнеметчики они понесли значительные потери. Огнеметы также применялись в составе штурмовых рот в ходе боя за плацдарм на Дону, но и здесь также недостаточная огневая поддержка и недостаточная разведка, по вероятности, сыграли свою роль в провале предпринимательства. Однако источники об огнеметных боях второй половины войны доступны нам лишь единично.

MŰTÁRGYAK A KÖZÉPPONTBAN

Válogatás a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményeiből

HIM
HADTÖRTÉNETI
INTÉZET ÉS MÚZEUM

Z
ZRINYI KIADÓ

FORRÁSKÖZLEMÉNY

RÉFI ATTILA

„ADDIG HADAKOZTOK, AMÍG AZ EGÉSZ EMBERI NEMZETET KOLDUSSÁ TESZITEK NAGYRAVÁGYÁSTOK MIATT”

Vántsits János huszár strázsamester feljegyzései és elmékedései (1784–1802) II. rész*

FORRÁSKÖZLÉS

*Vántsits János huszár strázsamester feljegyzései katonai szolgálatáról
és a világ dolgairól (1798/99–1802)*

17-dik 7bertül¹ fogvást 13-dik 9berig² minden nap állott a bál ezen két ármádia között. 30–31-dik 8bris³ 1799. olyan mozdulást tett az ellenség Szaviliano⁴ felé a hegyek alatt, hogy ármádiánk[na]k háta megé kerüljön, s mikor észreveszi Melas,⁵ hátrahagy egy-néhány könnyű regementeket az ellenséget tartóztatni, kik még hátra voltak, s a többivel eleibe megyen. Jól megveri, s ketté szalasztja az ellenség táborát, s többet meg sem vehette a maga pozícióját. Azáltal hátra kellett magát húzni még a havasokon is keresztül, és *Cuneo*⁶ vára bészárattatott, melyet 3tia Xbris⁷ 1799. 24 óra után való erős lövések után által is adott. Ezen nem lehet csudálkozni, hogy ily hamar által adták a várat, mert 150 ágyúnak a magva egy kis fészekbe minden órában 8-szor bémenni,⁸ és főképpen hogy az[on] országbéli⁹ geometristák¹⁰ lötték, akik mindent jól tudtak, hogy[an]

* A forrásközleményt bevezető tanulmány és a feljegyzések első, az erdélyi parasztfelkeléstől 1799. szeptember közepéig tartó része a *Hadtörténelmi Közlemények* 2025. évi 2. számában jelent meg. Réfi 2025.

¹ Szeptembertől.

² Novemberig.

³ Október.

⁴ Savigliano, Piemonti Köztársaság; ma Olaszország.

⁵ Melas Mihály Frigyes Benedek báró (1729–1806), császári-királyi lovassági tábornok. 1799 februárja és 1800 ősze között az Itáliában harcoló császári-királyi erők főparancsnoka. Életére lásd *Nagy-L.* 2020. 250–251. o.

⁶ Piemonti Köztársaság; ma Olaszország

⁷ December 3-a.

⁸ Értsd: 150 ágyúból lötték óránként nyolcszor.

⁹ Értsd: hazai, vagyis itáliai.

¹⁰ Itt: hadmérnök.

áll a várba[n]. Ritka [ke]vés eset[t] híjába,¹¹ amint ki is tetszik, mert minden magazinja¹² meggyúlt, [é]s a vár mind öszvetört. *Ennek megvétele Ott generálisra*¹³ *volt biz[va], aki mindenkor nagy; szorgalmatos, igyekező, és fáradhatatlan vezérünk volt.*

Ezen várnak megvétele után szállottunk bé azokba a pusztá, vagyis kipusztított rossz faluba Mondovilla¹⁴ mellett, ahol a kapitányomnak igen sok baja volt egy álnok pappal, aki [a k]vártélyban volt. Innét fürposztra Csévába¹⁵ ment[ünk], egy holnap múlva vissza Lequio¹⁶ nevezetű faluba. Onnét a tolvajok miatt Brá¹⁷ [váro]sa körül, Brába mentük, innét újra előre Cséva mellé Lesegnóba.¹⁸

Onnét [t az]tán 7-dik Máj¹⁹ eljöttem mint rezervához transzferált²⁰ ember, de ugyan siettem [mi]kor hallottam, hogy már a francia Majlandna[k]²¹ kiűtött. Egész Mantová-ig²² minden nap[onk]ént három stációt²³ tettem. Legnágóba²⁴ érkezvén a depóhoz,²⁵ ott osztán kinyugodtam²⁶ magamat 6-dik júniusig. Akkor útnak indultam, és 4-dik júliusban már Szt. Agotán²⁷ a rezervánál voltam. Én egészséges létemre, noha mindenütt forsponton²⁸ jöttem, megbetegedtem. Csak 164 mélyföldnyire²⁹ jöttünk 28 napok alatt.

A rezervánál, Agotán öt holnapokig ültem, amíg a hátramaradott munkákat és ak-tákat elvégeztük, s onnét ki a cúghoz.³⁰ Itt voltam azután addig, amíg regement bėjött, elosztván óbesterünk³¹ a rezervát, az első mājor³² első svadronjához estem. Itt a mājor őn[agy]sága megtartóztatott magánál Zágorban³³ az itt lévő szolgálatnak vitelére.

¹¹ Értsd: csupán kevés lövés volt, amelyik nem talált.

¹² Raktára.

¹³ Bátorkeszi Ott Károly Péter báró (1738–1809), császári-királyi altábornagy. Életére lásd Nagy-L. 2020. 289–290. o. és Réfi 2014. 369–370. o.

¹⁴ Helyesen: Mondovi, Piemonti Köztársaság; ma Olaszország.

¹⁵ Ceva, Piemonti Köztársaság; ma Olaszország.

¹⁶ Lequio Tanaro, Piemonti Köztársaság; ma Olaszország.

¹⁷ Bra, Piemonti Köztársaság; ma Olaszország.

¹⁸ Piemonti Köztársaság; ma Olaszország.

¹⁹ Május.

²⁰ A tartalékhoz, vagyis az ezred tartalék svadronjához áthelyezett.

²¹ Milánónak.

²² Lombardia, Habsburg Monarchia; ma Olaszország.

²³ Értsd: három postaállomásnyi távolságot.

²⁴ Helyesen: Legnano, ma Olaszország.

²⁵ Raktár.

²⁶ Kipihentem.

²⁷ Szentágota; ma: Agnita, Románia.

²⁸ Előfogát (németül: *Vorspann*). Jobbágyi kötelezettség, melynek értelmében előbbie kötelesek voltak lovaikat, szekereiket hadi, állami és vármegyei szolgálatra bocsátani. Így adott esetben katonákat, tisztviselőket is kellett szállítaniuk. Nyilván fenti esetben is erről van szó. Így hívták ugyanakkor a városi, falusi közfuvarozást is.

²⁹ Értsd: mérföldnyire. Vántsits katonaként valószínűleg osztrák mérföldben számolt, ami 7584 méternek felelt meg. Egy magyar mérföld ezzel szemben 8300–8600 métert tett ki.

³⁰ Szakaszhoz.

³¹ Ezredesünk.

³² Őrnagy.

³³ Ma: Zăgăr, Románia.

[...]³⁴

A reservánál szinte reávesznek a házasságra, hogy csak házasodjam meg. Egyné-mely barátim ezt is, amazt is rekommandálják.³⁵ Próbát is teszek két-három szókkal. Észreveszem, hogy vénnek állítanak oly személyek, akik hozzám hasonlóak, kinevetem őket. Elhagytam mindent, hanem próbára tartok egy oly személyt és nem azért, hogy rossz életet, vagy rossz példát mutassak valakinek, hanem csak azért, mivelhogy mindenféle fűnek, fának és minden állatoknak magjának költetik lenni, különben az alkotmányok³⁶ semmivé lennének, ha ezek[ne]k úgy nem volna rendelve,³⁷ (hogy elég vagyok-e egy asszonynak szükségre, mivel vénnek állítanak. Nemhogy nem lettem volna elegendő, de ő nem volt elegendő fiatal létére, mert nem rontám el magamat ifjúságomban), mely személyt minden[ki] kedvelt, és akárhol is meglehet, természetben, viselkedésben, beszédjében, s józan életű, alkalmas minden gazdasszonyosságra, de azt is quod licet Jovi, non licet bovi³⁸ elidegenítené tőlem, magának hódította. Hosszú volt az ökörnék a nyelve, nem szólhatott. Egyrésről nem is bánom, talán jobb nékem magányosan élni, mint eddig is éltem. Más részről sajnálom, legalább valamit gazdálkodtam volna vele az öregségemre való életemre.

Ah! Nem azé a madár, aki megfogja, hanem [azé], aki meg eszi. *Szépet a szépségiért, gazdagot a pénziért szokták szeretni. Az igazat, hívet pedig az ő jó, igaz lelkiért, de akiben ez van, az gazdag is, szép is. A szerencse szárnyon jár, és boldog, akire száll.*

Jól lehet, hogy amit a természet adott, azt senki sem tagadhatja, de mégis tarts magadnak rendet.³⁹ Zabolázd meg magad, de nem más által, hanem önnönmagadnak kell magadat megzabolázni. *A paráznák és házasságtörők közt sohasem volt, nem is lésszen boldogság, sem felebaráti szeretet másokhoz. [A]mivel nem ellene mondok az ők megismertetett cselekedetek[ne]k, abból fognak mindenféle rosszak származni, de ha ilyeneket prófétálok⁴⁰ nekik, még kövel vernek agyon, vagy úgy járs[z], mint Franciaországban sokan jártak ezen mostani háború alatt.*

Hagyj békét másnak, ne rágalmaz senkit, járj a középúton, el nem tévedsz. Érd meg a magad sorsodat, ha az egek nagyobbá akartak volna téged szülni, nagyobb volnál, de talán még azzal sem elégednél meg. Még nagyobbat kívánnál. Lásd a mostani hadakozást. Egy francia mondván,⁴¹ akit ezen szóért el is vesztettek: addig hadakoztok, amíg az egész emberi nemzetet koldussá teszitek nagyravágyástok miatt, mégsem fog lenni semmi haszna háborútoknak. Jóllehet, hogy mindenféle állat egyik a másikának ellensége, de ti talán csak általláthatnátok a hasztalan háborút, mivel nem is illik, hogy

³⁴ Kihagyva fol. 6r. 32–34. sora: egy magyar és egy latin nyelvű bölcsekedés.

³⁵ Rekommandál: ajánl, javasol.

³⁶ Itt: (Isten alkotta) teremtmények.

³⁷ Lapszéli kiegészítés, kereszttel meghivatkozva.

³⁸ Amit szabad Jupiternek, nem szabad az ökörnék (latin közmondás).

³⁹ Értsd: viselkedj rendesen, helyesen.

⁴⁰ Itt: jövődől, hirdet, prédikál.

⁴¹ Értsd: mond(ot)ta.

emberséges ember, egyik a másikat üldözze, ölje, és azt kioltsa a világból, akit ő nem teremtett, életet sem adhat senkinek is. A bizonyos okokban is a józanul való okosság nem engedi valakinek életét elvenni, hanem őtet, mivel ő tes[ti]képpen⁴² hibázik, aszerint, a környüállások⁴³ amint mutatják, lehet bünte[tni], de nem halállal. Megjobbítása után ismét kegyelembe venni, ha igaz embe[rek] vagytok. Tudd meg azt, hogy amicso-dás mértékkel te másnak mérsz, az[za] mértékkel tenéked visszamérettetik, és ha nem tenéked, tehát a te marad[ékaid]nak, és így nemcsak márul, hanem holnapról is kell gondolkoznunk. A [bűn] büntetlen sohasem marad. Ez rajtam történt,⁴⁴ azért tudom mondani. Olvass történeteket, ott is meglátod.

Hogy az emberi nemzet közt egyesség, békesség, csendesség légyen, és az igazság jöjjön, szükséges, hogy ő közöttök igazgatók⁴⁵ legyenek, de nem tyrannusok,⁴⁶ mint Franciaországban. Elégedjen meg ki-ki a maga sorsával, látva látta mindezeket az ember ezen háborúban, és mind azokon történetek, kiknek elei régente másokat üldözött, rabolt, bezzeg most őtet is kirabolták.

Ezen háborúk is jól tudjátok, hogy nem egyébből, hanem hogy a kevésésgből és bu-jaságbul származtak. Azután az ezektől származottak meg nem elégedtek sorsokkal, hallván azt, hogy ők kiktől származván,⁴⁷ és alacsony rendben vannak, mindaddig nyughatatlankodtak, még összebolondították az egész világot, és így a nagy háború megesett.

Ezen háború előtt már régen forralták a franciák azt, hogy miképpen lehetne hozzáfogni a háborúhoz, addig hízelkedtek az Austriai háznak,⁴⁸ hogy kibocsájtattak egész országunkba a franciák. S mit csináltak ezek? Mind szüntelen leveleztek a külső országoknak állapotjokról, törvényeiről s[a]t[öbbi]. Azután azokból könyveket komponáltak,⁴⁹ akiket magunk láttunk, hogy minden történeteket, ami[k] csak országinkban történetek (mégpediglen csúfosan ki voltak téve) s nyomtatva, azt nyertük a kibocsájtásért. Azalatt pedig nagy szabadságot adott a francia országában a szaporodásra, hogy legyen kivel hadakozhasson. Igaz, hogy úgy meg is szaporodtak, hogy már meg kellett lenni, hogy megindítsák a háborút.⁵⁰

⁴² Testi (emberi) mivoltában.

⁴³ Körülmények, a körülöttünk lévő viszonyok, történések.

⁴⁴ Értsd: ez velem történt.

⁴⁵ Vezetők.

⁴⁶ Itt: zsarnokok.

⁴⁷ Értsd: származtak.

⁴⁸ A Habsburg-háznak.

⁴⁹ Itt: összeállít, szerkeszt, alkot.

⁵⁰ A francia abszolutizmus a 17–18. században valóban kiterjesztette érdeklődését a népesedés kérdésére is. Egyúttal megpróbálta befolyásolni is a népesedési folyamatokat, és az ország gazdagságát és erejét a népességszám növelésével kívánta fokozni. A 18. század első felétől a népesség jelentős növekedésnek indult. Így a század végére Franciaország igen kedvező demográfiai mutatókkal rendelkezett és 1785-ben több mint 27 millió lakosa volt. (Lásd *Óri* 2022. 301., 308. o. és *Vadász* 1998. 59. o.) Ez pedig jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a franciák több mint két évtizedig sikerrel vehették fel a harcot szinte egész Európával szemben.

[...]⁵¹

1799. Martiusnak 25-dikén, amint feljebb írtam volt, ismét bémentünk Olaszországba, és folytattuk első esztendőben szerencsésen a háborút. A másodikban, valamint nyertü[n]k, úgy el is veszítettük, mert nem a miénk az, ami másé. Hiába akarunk valakitől valamit elvenni, kevés ideig van ahhoz szerencse. Csak el kell azt valamikor akkor veszteni, mert az egek nem engedik az igazságtalanságot tovább, csak addig, amíg valamely rokonság annak hasznát, ami őtet illeti, elveheti. Jól lehet, hogy egynémelyek az[t] állítják, hogy a hitet papok előtt el nem mondók[na]k nincsen része a vagyonokban az azoktól származottaknak,⁵² de tapasztalásképpen mégis tapasztalunk sokakat közülük, hogy ideig-óráig megesnek.

Azért csak hallgassunk, és ne bízzuk lelkünket másokra, mert önáluk nélkül is egy okos, jó lelkiismeretű ember felérhet eszével m[in]dent, és bár ne bíznák oly helyeken a directoriumot⁵³ az erőszakos [köz]nép]ekre, és ne adnának hatalmat nékiek. Mikor az őket nem, hanem [az u]ralkodókat illeti; mindjárt jobb békesség és egység volna a földön. [A pa]pok praedicáljanak, oktassanak tudatlanokat, de ne uralkodjana[k e]rőszakosan, mint Franciaországban uralkodtak volt, mert különben csak az jön ki belőle, hogy nagy vérontások lesznek a világon, és boldogtalanokká teszik a koronás fejedelmeket.

Nem is tudhatja az ember azt, hogy miért ne lehetne az úgy, mint az első valláson vagyon, hogy a többiek közt ne lehetne. Nem lehet, mert erőt vettek már az uralkodókon, azért nem lehet, s azért tiltják a természetes dolgokat is, hogy ez a nemzetség lassan-lassan irtódjék ki, a más pediglen gyarapodjék. Lehet, által nem látják ebben az országban addig, míg ínségbe nem esnek.

Ne gondold barátom azt, hogy rosszindulatokból írtam és írom ezeket! Sok általlátásaim valának ország-, világlátásaimba, politicát olvasásaimba. Azért teszek fel jót, rosszat; válassz belőle, ami néked való, alkalmaztasd dolgaiddat a világhoz, de ellenben azt is megjegyzem: hogy az Isten ellen soha se beszél[j], ne is cselekedjél, úgy szerencsés fogsz lenni, mert aki Isten ellen cselekszik és beszél, boldogtalan fog lenni utoljára is.

Vallást tartani szükséges és kell is. Aki vallást nem tart, éppen olyan, mint az a marha, aki terhet visz, és nem tudja, mit viszen. Menyen⁵⁴, amerre hajtják őtet. Mindazonáltal javasolom azt, hogy rendet tarts éltedben, és a renden kívül ne járj, mert aki azon

⁵¹ Kihagyva: fol. 6v. 46–52. sora, a teljes fol. 7r., valamint a fol. 7v. 1–8. sora: az „Egy telhetetlenhez írt levelem” című, dátumozatlan, bölcselkedő levél fogalmazványa; a György nevű öccséhez 1799. október 5-én írt levelének a fogalmazványa (lásd Függelék II., 3. sz. levél); egy kisasszonyhoz írt, dátumozatlan udvarló levél fogalmazványa (4. sz. levél); egy barátjához írt, „Liebster Freund!” kezdetű, német nyelvű, dátumozatlan, siránkozó levél fogalmazványa; egy hölgyhöz írt, „Liebste Frau!” kezdetű, német nyelvű, dátumozatlan szerelmeslevél fogalmazványa; egy rövid bölcselkedés; egy kisasszonyhoz írt, dátumozatlan udvarló levél fogalmazványa (5. sz. levél); egy szentencia; végül egy Klára nevű kisasszonyhoz írt, dátumozatlan névnapi köszöntő levél fogalmazványa (6. sz. levél).

⁵² Értsd: az utódaik nem öröklik a vagyonukat.

⁵³ Itt: a kormányzást, igazgatást, az államhatalom legfőbb szervének vezetését.

⁵⁴ Megy.

kívül jár, eltéved. Ha pediglen egyszer tévelygésbe esel, bajosan kapod meg a te közép-utadat, hogy visszatérj reá. *Boldog ember az, aki a középúton⁵⁵ szokott járni. Az nem fél senkitől a világon. Nem árthat annak senki, ha mindgyárt próbákat tesznek is rajta, ki nem áll ő abból.*

Desperációba⁵⁶ nem kell esni, ha valamiben szerencsétlen vagy, mert *amit az Isten akar, azt a szerencse tartozik megadni*, csak gyorsan szorgalmazkodjon, foglalatoskodjon, az ő középútján járni, meggyőz minden tévelygőket, s el nem fárad.

[...]⁵⁷

Az értelem, okosság, bölcsesség, ha józanul dolgozik, sokat jövendölhet, igazíthat. Ellenben, ha nem józanul munkálódik, nagyot hibázik, s tévelygést okoz. Nem virtus, nem is bölcsesség, sem meritum⁵⁸ az, egy nagy úrnak vagy gazdagnak nagy úrrá lenni, de szerencse, boldogság és nagy csuda egy alacsonybul magosat építeni. Sok fáradhatatlansággal kell annak megadni, segítséginek, oszloptartójának is kell annak lenni, és élet-halál járással történni, s ellenben arra születni, mégis közülük ritka, ha nem maradványa⁵⁹ veszi szerencse boldogságának jutalmát.

[...]⁶⁰

Álmélkodásra méltó, csudálatos dolog, vagyis történetek, mikor az ember felgondolja,⁶¹ mik történtek ezen háborúk folytatásában⁶². Papok voltak az indítók, kezdők, és a munkát kidolgozók,⁶³ melyeket mindenütt vallják a franciák. Még mikor a királynét veszteni vitték is, megmutatta azon klastromot,⁶⁴ melyben azt dolgozták, és kik miatt kell néki meghalni. Mégis ők üzettettek, kergettettek ki Franciaországból, és pediglen több része közöttük volt a titkos társaságnak (mely társaság nem áll egyébből, hanem csak abból, hogy megesküsznek egymásnak titkos dolgokra, és politice⁶⁵ kioltják az uralkodókat, vagy más olyan parancsolókat és haragossokat⁶⁶). Mégsem tudtak menni ezen titkos társaságok feltett céljokra, s nem is lehet, lehetetlenség is azt megnyerni önékik, amit ők akarnak. Hiába bocsájtották ki a bódolgo⁶⁷ franciákat, hiába írták le

⁵⁵ Értsd: egyenes, tisztességes úton, tartózkodva mindenféle szélsőségtől.

⁵⁶ Kétségbe, elkeseredésbe.

⁵⁷ Kihagyva fol. 8r. 1–26. sora: egy szentencia; a papokhoz való viszonyáról, valamint az egyházi és világi tudományról való elmélkedése.

⁵⁸ Érdem.

⁵⁹ Értsd: utóda, maradéka.

⁶⁰ Kihagyva fol. 8r. 36–45. sora: német nyelvű, dátumozatlan, kesergő levél fogalmazványa egy meg nem nevezett úrhoz.

⁶¹ Értsd: elgondolja.

⁶² Értsd: folyamán, lefolyása során.

⁶³ A francia forradalom kezdeti szakaszában valóban számos papi személy vett részt aktívan, az események radikalizálódásával azonban a többségük elfordult attól.

⁶⁴ Kolostort.

⁶⁵ Politikailag, politikai szempontból.

⁶⁶ Értsd: haragosukat, ellenségüket.

⁶⁷ Szédelgő.

országunkat és törvényünket. Hiába dolgoznak ők fél filozofia, físicával,⁶⁸ hiába mes-terkednek ők a természetek ellen, hiába kívánnak ők egész világon uralkodni, mert nem őket illeti.

[...] ⁶⁹

Nem szólom, nemzetemet nem gyalázom, *nem is a nagyokról, csak az alacsony sor-súakról szólok*, és⁷⁰ csak azt említem, hogyha korhelységet⁷¹ akarsz tanulni, menj Erdélybe, feltalálod.⁷² Nem másrul, csak magamrul szólok. Minek előtte Erdélybe nem jöttem, nem tudtam, miért mondják az a szót: korhely. Bezzeg itten megtanulám, amíg észrevettem magamat, hogy abból semmi jó sem fog származni. Mihelest én ezt megértem, elkerültem minden rossz társaságot. Még beteggé is tettem magamat,⁷³ hogy elkerülhessem azokat. Sok irigyeim valának a[vég]ett hogy kihúzó magamat a társaság-ból. Én ezekkel keveset gondolván, fel[tett sz]ándékomra annál is inkább igyekeztem, hogy nemzetségemnek gyalázatára ne [folytas]sam életemet. Mihelest ezen társaságot elkerültem, egészségem, becsülete[m gyar]apodni kezdett, amint feljebb értem a hat esztendő után való szolgálatomban.

Hogy jó lelkiismérettel igazán szóljun[k], mindenféle rossznak kútfeje a korhelység, és aki azt gyakorolja, elégtelen az minden munkáknak, akármi legyen az, véghezvite-lére. Annak nemcsak egészsége, hanem még az ő fejének emlékeztető táblája is meghi-bázik. Utoljára⁷⁴ reszketésre indul. Mihelest már egyszer reszketni kezd a tábla, helyét nem találja az egész test, és mennél többet iszol, annál többet ihatnál. Mennél töb-bet dolgozol, annál inkább dolgoznál. Mennél többet heversz, annál többet henyelhet-nél, és így következendőképpen mindenféle foglalatosságok így folynak. Annak okáért az üres időket nem haszontalansággal, hanem szorgalmatossággal kell eltölteni, hogy a jövődöbéli kenyérünket erőltetlen⁷⁵, nyugodalmas, természetes munkáink után meg-nyerhessük, akármi legyen az.

Csak szokásból áll minden, amint magad szoktatod, úgy élhetsz a világon, és a szokás, ha észre nem veszed magad, sokszor nagy károkat okoz, szerencsétlenné is tesz. Utoljára természet⁷⁶é válik. Ha jó szokásban foglalatoskodol, boldog, ha pedig-len rosszban, örökös rabja vagy te a világnak, gyűlölnek minden barátid, megutálnak

⁶⁸ Itt: természettan, a természettudományok általában.

⁶⁹ A kéziratban az előző mondat alá a következő technikai jellegű megjegyzés van beszúrva: „Fordítsd vissza Tudom barátomra” – Vántsits ezzel a „Tudom barátom” kezdetű részre utal vissza, amely a jelen forráskiadványból kihagyott szakaszban szerepel. Vö. 58. jegyzet.

⁷⁰ A kéziratban a kurzivált szövegrész betoldás a „csak azt” kezdetű tagmondat fölé.

⁷¹ Iszákosság, kocsimba járás, dorbézolás és az ezekkel összefüggő léha életmód.

⁷² Megtalálod.

⁷³ Értsd: betegnek tette magát.

⁷⁴ Értsd: majd végül.

⁷⁵ Erőlködés nélkül.

⁷⁶ Természetesség, megszokottá.

rokonságid, szégyenlik atyáid, nemzet hazafiaid, végre⁷⁷ sorsirtódásodnak veszélyére kénytelenítettnek.

[...] ⁷⁸

Majd elfelejtettem volt Beullion generális⁷⁹ alatt való szolgálatomat, akit egynémelyek okosnak, mások pediglen gyenge vezérnek állítanak. Állítatik egynémelyektől okosnak azért, hogy bennünket Olaszországból, oly kevés népet igen szerencsésen kihozott nagyszámú ellenség előtt. Mások gyengének állítják azért, hogy szembe nem állott az ellenséggel, haszontalan kártételével, mivel az ellenség nem néki való volt a szembeállásra. Addig húzott-vont bennünket jobbra-balra az ellenség előtt, hogy semmiképpen utunkat el nem zárhatta. Lódi⁸⁰ városánál már nem volt más mód, rajtunk csapott, de feltett céljára nem mehetett, mivel mi azon éztaka, amikor utunkat elzárni akarta, Lódi alá szállottunk. Reggelre kelvén, kezdi mutogatni magát lovassága, melyek[ne]k jobb részét semmivé tettünk. Érkezik a gyalogsága, ezzel ta[r]tottuk csatánkat egész sötét estig, amíg ugyancsak minden nehéz tábori eszköz[e]ink eltakarodtak.⁸¹ Az alatt az idő alatt, míg a városon túl zenebonáztak, Lódi városa hordóval hozta ki az italokat. Bár ne hozta volna, mert semmi javunkra sem szolgált. *Utolsó reménység az, mikor italok által veszünk bátorságot. Eszünk nélkül dolgozunk. Sohasem kell tele fővel életünkkel játszadoznunk.*

Ezen actióba rendeltetett az első májor második svadronja hátuljáróba,⁸² aki⁸³ 58 lovat, közel annyi számú embert is vesztett. Mintegy négy óránnyira hátán vitte az ellenséget azon rúthelyeken, ahol a szántóföldek mind sáncokból tele vizekkel állottak.

Háromszor jött az ellenség a hídná[k os]trommal, mindenkor visszaverettetett, utolján hónaljig való vízen, nagy erővel ost[rommal] által jött, és azon hátramaradott, kevés számú népnek hátrálni kellett.

Szerencséje vala mégis itten kicsiny ár[mádiánk]nak azon svadronnal, hogy keményen tartotta magát Cseh kapitány⁸⁴ vezér[lés]e alatt. Noha ennek is jó paripáját mellőzték, de nem halálos sebbe esett, s úgy a többi jelenlévő két tisztjeinek lovait [is mellőzték]. Mikor lóra ültem, akkor is a hideg lelt. Mondván⁸⁵ a kapitányom: most elhagy a hideg! Dehogy hagyott, de ugyan csak hogy is hagyott volna el, mikor én életemben

⁷⁷ Legvégül.

⁷⁸ Kihagyva fol. 8v. 41–50. sora és fol. 9r. 1. sora: elmékedések az alkalmi részegségről, a józan észről és a káromkodásról; valamint egy latin és egy magyar nyelvű szentencia.

⁷⁹ Jean-Pierre (Johann Peter) de Beaulieu báró (1725–1819), vallon származású császári-királyi tábor-szernagy. 1796. március 17. és június 21. között az itáliai hadsereg főparancsnoka.

⁸⁰ Lodi, Cisalpin Köztársaság; ma Olaszország.

⁸¹ Az 1796. május 10-én Lodi mellett vívott, francia győzelemmel végződött ütközetéről van szó. Tévesen többnyire csatának nevezik, a jelentősége azonban ezt nem indokolja.

⁸² Értsd: utóvédnek, utócsapatnak.

⁸³ Értsd: amely (a második őrnagy svadron).

⁸⁴ Cseh István (sz. 1739 k.), első kapitány. Lásd ML HR 2 1785 Karton-Nr. 7344. és ST HR 2 1798 Karton-Nr. 7364.

⁸⁵ Értsd: mondta.

sohasem tudtam megijedni (hanem engedelmeskedni igen, melyet most veszek észre, hogy magamnak sokat ártottam, és másnak használtam). Többször csak Kimpulungánál,⁸⁶ mikor 40-ig való török közt megszorultam volt, akkor is mindjárt recorigáltam⁸⁷ magamat. Még azután hajtottam a törököt azokkal, akik segítségre jöttek,⁸⁸ és kivettek közülük. Kijövén közülük, vissza nékik,⁸⁹ mintegy órányira hajtván, 75 darabból álló marhájára is reáakadván, melyeket a korpus⁹⁰ számára Mayersheim generális⁹¹ kivágattá⁹² olcsó pénzen. A pénz pedig közönségesen felosztott az egész korpuson (igen jó, ha a katona keményen szoktatja magát, mert a szokás második természet. Sohasem kell a katonát nyugtatni, hevertetni, ha jó hadi embereket akarunk csinálni. Mindazonáltal a természeteken felül sem kell zaklatni, lehetetlenséget, vagy károkat nem kell okozni).

Lódítul való egész étzaka menésünk után Cremónáig⁹³ nem találkoztunk az ellenséggel. Akkor rácsapott volt az hátuljáróinkra maga kárával, mivel egynehány emberét, lovát elfogdosták a mieink. Így ezután nem is próbál[kozot]t egész Mantováig. Itten megállván kicsiny armádiánk amellet a víz mellett, amely Bozoló és Mantova között folyik,⁹⁴ egynehány napok alatt.⁹⁵

Veszi az útját az ellenségnek nagy része a veronai úton Bresciától. Béveri forposztjainkat Castilionhoz.⁹⁶ Egész nap lovon ülénk, három svadron, gróf Eszterházi májorunk[k]al,⁹⁷ és nem jön reánk.⁹⁸ Elhúzza magát a Lago di Garda⁹⁹ mellett. Azt az egy svadront elkergette onnét,¹⁰⁰ és bennünket békeríteni szándékozott. Észreveszi Eszterházi, utat vesz,¹⁰¹ és mindenütt mellette kihoz bennünket akkor étzaka Vallegióhoz,¹⁰²

⁸⁶ Helyesen: Kimpolung, Bukovina, Habsburg Monarchia; ma: Câmpulung Moldovenesc, Románia. Valószínűleg a törökök ellen Kimpolungnál, 1789. szeptember 17-én végrehajtott sikeres támadásról lehet szó. Lásd *Pizzighelli* 1905. 83–84. o.

⁸⁷ Értsd: rendbe hoztam, helyreigazítottam, helyrehoztam.

⁸⁸ Mármost Vántsits segítségére.

⁸⁹ Értsd: visszafordulva újra rájuk támadtak.

⁹⁰ Hadtest.

⁹¹ Honorius von Mayersheim báró (?–1799), császári-királyi vezérőrnagy, 1796-tól altábornagy.

⁹² Értsd: levágatott.

⁹³ Cremona, Lombardia, Habsburg Monarchia; ma Olaszország.

⁹⁴ A Mantovától északra, a Garda-tóból eredő, majd Bozzolótól néhány kilométerre északkeletre elhaladó, ezt követően Mantovát érintő, végül a Póba torkoló Mincio folyóról van szó.

⁹⁵ Értsd: néhány napra.

⁹⁶ Castiglione delle Stiviere, Lombardia, Habsburg Monarchia; ma Olaszország.

⁹⁷ Galánthai Esterházy Imre gróf (1765/66 k.–1838), a József főherceg-huszárezred első őrnagya. Utóbb, 1797-ben kilépett a katonai szolgálatból. Életére lásd *Réfi* 2014. 151–152. o.

⁹⁸ Értsd: az ellenség. – Az 1796. május 28-ai eseményekről van szó, amikor is a Minción keresztül Brescia felé előretolt Esterházy őrnagy és három svadronja franciákba ütközött. Lásd *Pizzighelli* 1905. 106. o.

⁹⁹ Garda-tó.

¹⁰⁰ A 2. huszárezred Rakovszky Márton kapitány parancsnoksága alatt álló első őrnagy első svadronját ugyanis a franciák Peschieraig visszaszorították. Lásd *Pizzighelli* 1905. 106. o.

¹⁰¹ Letér az útról.

¹⁰² Valeggio sul Mincio, Velencei Köztársaság; ma Olaszország.

ahol azután csak kevés időre behajtja forposztjainkat (Bikfalvi hadnagy¹⁰³ elesett. Egy kadétunk itten éppen úgy járt, mint Ábsolon, a franciák vették le a fárul).¹⁰⁴ Amint behajtotta, ostrommal néki is jött Valeggióinak, én már levetkőztem volt, foglalatoskodtam a naturálék¹⁰⁵ számbavételében. Egyszer az ágyúgolyóbis lovaink eleibe esik, ugyan kapkodunk, kantározunk, de szalad¹⁰⁶ a *Generalstaab*,¹⁰⁷ aki annak előtte nem akarta hinni az ellenség jövetelét.

Lóra kapunk, tartóztatjuk az ellenséget. Egyszer jár Matyasóvszki, az ulánusok óbesteré,¹⁰⁸ Eszterházi hasonlóképpen keresi a generálist. Látván, hogy már mind elmentek, nép sem maradt egy divisio¹⁰⁹ muskatérosnál egyéb és egy lovas ágyú, azokat tartóztatja (a többi közt felfordul az ágyú, mikor nyomnak bennünket, melyért, hogy Marusán strázsamester¹¹⁰ leszállott és embereket vitt oda felemelni,¹¹¹ ezüstpénzt¹¹² emlékezetül kapott). Bízattja mindenképpen, amíg mi is Castel Novo¹¹³ felé elhúztuk magunkat plenkérozva.¹¹⁴ Ezek közt egyszer azt ves[s]zük észre, hogy a francia lovassága hátunk megett már egy hordó bort is hajt, melyből nem volt szerencséje inni. Alig tudta egy része magát megmenteni, nemhogy a bort vitte volna. Castel Novótul Liptai generális¹¹⁵ is már kezdett mozogni, ki velünk együtt másnap az Ets¹¹⁶ vízín álló

¹⁰³ Bikfalvi László, a József főherceg-, későbbi 2. számú huszárezred alhadnagya. Lásd ÖStA KA ST HR 2 1796 Karton-Nr. 7363.

¹⁰⁴ Ábsolon, bibliai alak, Dávid király harmadik fia, aki az efraimi erdőben megvívott ütközet után, az őszvérén menekülve, egy tölgyfa ágán akadt fel, majd így elfogták és megölték.

¹⁰⁵ A katonaság ellátására szolgáló természetbeni áruk, pl. gabona, hús, bor, szarvasmarha, széna, viasz stb.

¹⁰⁶ Értsd: igen(csak) szalad.

¹⁰⁷ Táborkar vagy főszállásmesteri törzs, a haderő, illetve az egyes hadseregek vezető adminisztratív szerve. Fentiekben, értelemszerűen, az Itáliában működő császári-királyi hadsereg táborkarának állományába tartozókról van szó. Könnyen lehet ugyanakkor az is, hogy egyszerűen csak a tábornoki kar jelenlévő tagjaira utal ezzel a megnevezéssel Vántsits.

¹⁰⁸ Alsó- és felsőmátyásfalvi Matyasovszky Ezékiel (1730–1806), a Mészáros- (későbbi 1. számú) ulánuszred ezredese és parancsnoka, utóbb címzetes vezérőrnagy. Lásd Réfi 2016. 106. o.

¹⁰⁹ Osztály, vagyis két század.

¹¹⁰ Marusán Farkas (Wolfgang) (sz. 1760 k.), huszár altiszt, utóbb tiszt. Katonai szolgálatát 1776-ban kezdte közlegényként, 1787-ben valóságos káplárrá, 1796-ban pedig strázsamesterré lépett elő. 1805-ben alhadnagyi kinevezést nyert. Lásd ÖStA KA ML HR 2 1792 Karton-Nr. 7346. és uo. ML HR 2 1802 Karton-Nr. 7350.

¹¹¹ Mármint az ágyút.

¹¹² II. József által alapított legénységi kitüntetés, amelynek létezett arany fokozata is. Megnevezését utóbb, 1809-ben Arany, illetve Ezüst Vitézségi Éremre változtatták. Lásd A magyar katona 100. o.

¹¹³ Castelnovo, Velencei Köztársaság; ma: Castelnovo del Garda, Olaszország.

¹¹⁴ Fentiekben az 1796. május 30-ai Mincio melletti, több részütközetre tagolódó találkozóharcról van szó. Lásd Pizzighelli 1905. 106. o. és Österreichs Kriege 83. o.

¹¹⁵ Kisfaludi Lipthay Antal (1745–1800), vezérőrnagy, utóbb altábornagy. Életére lásd Nagy-L. 2020. 231–232. o.

¹¹⁶ Adige, észak-itáliai folyó, a mai Olaszország második leghosszabb folyója. Az „Ets” megnevezés a folyó német nevének (Etsch) némileg torzított változata.

városa felé által is jött, így azután a tyrol¹¹⁷ hegyek közé vévénk magunkat. Mindaddig ott is voltunk, amíg Vurmser¹¹⁸ a feljebb mondatott első szerencsepróbáját tette.

[...] ¹¹⁹

A többi közt még ilyen jelenések tűnnek előmbe, melyeket itt megjegyzek, hogy minden állatok, akármik légyenek azok, a magok veszedelmekbe járnak, s oda igyekeznek, ahol vagy elvesztik, vagy pediglen szerencsétlenségbe esnek azok által, kik miatt életek vesztődik, és amitül életvesztődések származik. Amitül pedig legjobban fél az ember, abba szokott nyakkal belé esni. Én, akinek sohasem volt kedvem a katonaságra, kerültem ifjúságomba, nyakkal estem belé. Az írástól futottam, iskolából elszöktem, mégis azzal kelletik most kenyeremet keresnem. ¹²⁰ Akit pediglen utáltam, gyűöltem, ellenségeim voltak, most azok legjobb barátim. Csudálatos dolog, ha felgondolja az ember ezeket.

Még azt is megjegyzem, hogy mindazon idők alatt, melyekben szolgáltam, valahány óbesterem volt, annyiféleképpen kellett nekünk a szolgálatot tanulni és lovagolni, exercírozni, noha mindenkor csak egy volt a regulamentünk ¹²¹. Így lehet azt is látni, hogy valahány pap vagyon, annyiféleképpen magyarázza az írást, és mindeniknek a híre, neve, hogy fennmaradjon, valamely részét a regulának vagy Bibliának másképpen magyarázza, hogy azáltal dicsőséget nyerhessen a világon.

Igazán beszéllették még Suvvarov muszka generálisról ¹²² is Olaszországban ezen mondását (noha eztet igen nagy kereszténynek állították, mert ennek nyakába annyi kereszt volt aggatva, ki fából, ki rézből, ki pediglen ezüstből, aranyból az inge alatt, hogy csudálkozott az ember rajta, mikor egy ingre vetkőzött, [„]csak Párizst megvehessem, nem bánom azután, ha mindjárt meghalok is.[”]) *A Reménység szüntelen érzi a nyughatatlanságnak fullánkját*, ¹²³ és még többekről is lehet ilyeneket hallani, ha keressük. ¹²⁴

Így kitetszik, hogy nem másért, hanem csak azért iparkodik minden ember a világon, hogy az ő híre-neve fennmaradjon minden előre vagy nagyra hágott embernek, és azon, amit a vallás tart, nem iparkodik. Keveset is lehet látni a bölcsek, gazdagok közül az evangéliumhoz tartandó cikkelyeket gyakorolni és azokat követni, amik ott megvannak írva. No már, ha a bölcsek, gazdagok nem tartják, hogyan tartsuk mi, akik ezeket látjuk, mit cselekszenek. Eszerint vakításnak találjuk az egész Bibliát, és Regulát,

¹¹⁷ Helyesen: tirol.

¹¹⁸ Dagobert Sigmund von Wurmser gróf (1724–1797), császári-királyi tábornagy. Életére lásd *Nagy-L. – Réfi* 2022. 66–69. o.

¹¹⁹ Kihagyva fol. 9v. 18–35. sora: a 2. számú huszárezred ötödik osztályában szolgáló altisztek, ezredesükhöz írt, 1797–1798 körüli levelének a másolata (Függelék II., 7. sz. levél).

¹²⁰ Altisztként ugyanis sok írásbeli, a svadron adminisztrációjával kapcsolatos munkát kell végeznie.

¹²¹ Itt: szolgálati szabályzat.

¹²² Alekszandr Vasziljevics Szuvorov gróf (1799 augusztusától herceg) (1730–1800), cári tábornagy, generalisszimusz (a cári haderő főparancsnoka), az orosz történelem egyik legjelentősebb hadvezére.

¹²³ Fenti tagmondat az idézet után hivatkozva, a lapszálon található.

¹²⁴ Értsd: keresünk, kutakodunk.

mikor a nagy vitézeket és papokat látjuk ezekben. Igen, de ők azt mondják, hogy ne cselekedjük mi azt, amit ők, hanem amit ők beszélnek, azt kövessük. Így még nagyobb hibáznak, ha ők így beszélnek, mert aki nékem nem szabad, az önéki sem szabad, ha igaz lélekismérettel felve[s]szük. Úgy hát, ha önékik szabad minden rosszat elkövetni és véteknek nem állítják, hogy tudjam [---] magamat eltávoztatni azoktól? Néki inkább el lehet magát tartóztatni, n[agyobb] módja van benne inkább, mint nékem.

Egynémelyek ugyan titkolják, ped[ig nin]cs olyan titok a világon, aki világosságra nem jönne idővel. Ha mindjárt [nem] is, ki kell annak valamikor akkor sülni, és megismerik az ők álnokságokat. A többi közt egy okos azt találta mondani, hogyha nem álnok az ember, meg nem él. Én pediglen tudok mondani olyanokat, akik nem voltak álnokok, mégis megéltek és megelégedtek azzal, amit nékik az Isten adott, azt megbecsülték, hálaadással vették és ragadozók nem voltak.

Ezekről a ragadozókról sokat leh[e]tne írni a mostan eltölt háború voltában, mik történtek, egy részén ugyan máris ismerszik, hogy az ebül gyúlt jószág ebül megyen. Másokon pedig, kik okosan bántak vele, most még nem, hanem az ő maradékin fog megismerszeni. Így fognak az írások bételjesedni, melyet Moises¹²⁵ írt, aki negyven esztendeig hadakozik. *Sok általlátásai vannak annak mindenekben.*

[...]¹²⁶

E tett írásomrul fogják egynémelyek azt is mondani, hogy talán a vénségem¹²⁷ miatt kezdek zsémbelegni¹²⁸, és azt fogják az ifjak mondani, könnyű már néked ilyeneket írni, mert nem tetszik már néked a világ! Ezek[ne]k így felelek: hogy most vagyok a legjobb világomban és most szeretem a világot legjobban, és megért, országot, világot látott ésszel, aki ezen írás nélkül is élélhetnék, de nem akarom az időt hiába elvesztesgetni, hanem azokat másoknak hasznokra akarom fordítani, s csak józanul gondolkozom minden, ki írásomat olvassa. Azok a szegény alacsonyrendűek, kik az ilyeneket nem értik, túrják, ássák, piszkálják a földet, hogy bennünket tarthassanak, éjjel, nappal nyughatatlankodnak¹²⁹, hogy bennünket is táplálhassanak. Tudom, hogy azok közül itten országunkban kevesen olvassák írásomat, még azok sem állítanak¹³⁰ rossznak e tett eszmélkedésemet. Annál is inkább reménylem, hogy egy bölcselkedő, aki jót, rosszat

¹²⁵ Mózes, ószövetségi próféta.

¹²⁶ Kihagyva fol. 10r. 31–47. sora: elmélkedések a különféle vallásokról, jó cselekedetekről, az emberi élet folytatásának mikéntjéről.

¹²⁷ 40–41 éves lehetett e sorok írásakor, ami a fiatalok szemében, illetve az akkori paraszti társadalomban ugyan idősebbnek számított, a magasabb társadalmi rétegek és a katonák körében azonban jóval kevésbé. Jellemző ugyanis, hogy a hadseregben egészen 40 éves korig állíthattak férfiakat újoncul. Továbbá, saját kutatásaink alapján azt is megállapítottuk, hogy a lovassági törzstisztek jelentős része csak 40 éves kora után házasodott. Mindez azt bizonyítja, hogy már a 18–19. század fordulóján is volt élet 40 felett.

¹²⁸ Zsémbelessé, zsörtölődővé válni.

¹²⁹ Értsd: fáradoznak.

¹³⁰ Állítják.

általlát, nem kételkedik ezen eszmélkedésben, sőt gyarapítani fogja, és világ eleibe terjeszti.

Azt is fogják egynémelyek mondani, hogy ennek bizony nem volt semmi dolga, azért írt ilyeneket. Erre azt felelem, minden dolgaimat elvégezek, ami a hivatalomhoz tartozandó. Még többet is keresek magamnak, ami nem engemet illet. Pipára gyújtok, írom ezeket. Oh, boldog szerencse, mire vittél engemet! Oh áldott óra, kiben írom ezeket! Oh szent egek, kik engemet annyira vittetek, hogy nemzetemnek, hazámnak szolgálhatok, hív segítségteket ne szánjátok, hogy tiveletek hárman, örömet ny[erhes]sek, örömet nyervén, boldogul élhessek, boldogul élvén osánát¹³¹ mond[hato]k. Kimondhatom azt, hogy sohasem segített más kívületek. Csak a [tere]mtő Isten segítségéből és nem másból lettem minden, aki minden veszedelmekből, szükségből, nyomorúságból kisegített.

Fráter!¹³² 12 az óra, feküdjünk le, aludjunk! Holnap jókor fel kell kelünk, most nyugodjunk. Már a többiek jól is aludtak, majd reggel kiabálnak, ha elaluszunk.

Reggelre kelvén megtörtént jövődölésem, mert még el sem aludtam, jön egy levél, ki álmomat gátolta és elmémet nyughatatlanította, hogy reggelre esett édes álmom, ki miatt elkésvén.¹³³ Hívat a májorom. Sebbel-lobbal öltözök, kapaszkodom, vévén parancsolatját és meg-megvárom. Ki után volt ismét elég nyugovásom, írtam ezeket látod barátom. *Aki nem próbál, sem nem vesz, sem nem nyer.*

Sok hosszas várakozásom meg-megelőzte énbennem való reménységemet. Sőt én-rólam való bizodalmamat, egy megátalkodott szív, desperante¹³⁴ nyilatkoztatja szívbeli titkát, melyet titkon, bétakarva kellett volna describálni¹³⁵ (melynek oka nem egyéb az alacsony sorsnál, noha azok, kiktől én származtam, magyar uralkodásokban¹³⁶ vezéri hivatalokban is folytatták élteket, de ha az idő most oly mostohaságra hozta maradékit, azt az egek legjobban tudják, miért), mely[et] nem is illik ily úri rangok előtt oly nyilvánosságosan kimagyarázni. Netalántán megismertessem csekélységemet, megvettessem azoktól, kiktől boldogságomat várom, hanem inkább megnyerettessenek azok, kikért alázatos kérésekkel gratuálok¹³⁷.

Ezen ellenkező idő elégségesen kinyilatkoztatja, hogy jobb maga¹³⁸ érdemes cselekedetivel, jóviseletivel az ő kívánságát várva keresni, míglen a forgandó szerencsék ön-nönmagok fogják nyújtani.

¹³¹ Hozsannát. Itt: hálát, örömujjongást kifejező felkiáltás.

¹³² Barát vagy testvér értelemben.

¹³³ Értsd: elkéstem.

¹³⁴ Reménytelenül.

¹³⁵ Leírni.

¹³⁶ Nyilván a Habsburg-uralmat megelőző időszakra, a nemzeti királyok korára gondol.

¹³⁷ Gratual szó nem ismeretes, talán a gratia kifejezéssel függ össze, és arra utalhat, hogy kegyet, kedvezést kér, folyamodik.

¹³⁸ Értsd: saját maga.

Nagyon csudálkozom azon, hogy ebben a csendes időben is oly háborgást szenvedek. Meg ne ütközzön n[agy]ságtok ezen csudálkozásaimon, mert 24 esztendő elfo-lyása után (kik között kilenc esztendőben strázsamesteri hivatalt viselek, másokat is a hadi hivatalokra oktatók, tanítók) semmi könnyebbségemet öregségemre nem érzem. Nem hozom elő¹³⁹ már sebben létemet,¹⁴⁰ sem három háborúban volt szenvedésemet. Csak azt említem, hogy mindezeket, melyeket én öfelséginek híven ajánlottam, sőt betegségemben is kívántam magamat magam költségén orvosoltatni, s úgy szolgálni, mint egészségben, hogy öfelséginek és a hazámnak szolgálhassak. Bárcsak azzal jutalmaztatna, hogy mivel e hadi hivatalokban, azon feljebb mondott sorsom miatt alkalmatlannak találtatom, öregségemhez mért jutalommal országainkban jutalmaztatna; melyért is egész alázatossággal instálom¹⁴¹ a Nemes Regimentet, valamely cameralis¹⁴² hivatalokra engemet segíteni méltóztatna. NB. Ezen írásomért báró Knezevich őbesterem a reservához küldött.

*Non est ile felix, qui multam pecuniam habet, sed quis in Crisititia vivit.*¹⁴³ A többi közt egy könyvet olvasok, ahol ez a terminus volt feltéve: *Aki maga magával jót nem tesz, kéntelen lesz vele, hogy végtére mással jót tegyen. Mennél jobban megvizsgálom az életet, annál hiábanvalóbbnak*¹⁴⁴ *találom azt.*¹⁴⁵

Én, mint katona, aki szörnyű sok csatákban forgottam, és majd jobbára életemet azokban töltöttem el, így gondolkozom vala, minthogy más, kinek soha semmi hasznát nem vettem, annak maradjon.¹⁴⁶ Inkább lass[an]-lassan jó barátimnak kiosztom, kik hozzám hívségeket¹⁴⁷ mutatják. Meg is cselek[edtem], s csak annyit hagytam magamnak, akivel magam becsületesen élhetek, mely[ért reményl]em az Istent, hogy ennek utána is kirendeli az én mindennapi kenyeremet. Ke[llő remény]ségem is vagy az Istenben, hogy az én kérésemet meghallgatja, melyért áld[om az] Úrnak Sz[en]t nevét örökkön örökké, és nem panaszképen, hanem csak példán¹⁴⁸ megjegyeztem. Ha feleségem, gyermekem lett volna, csak másképpen gondolkoztam volna, hogy azoknak is maradjon valami, melyhez ők többet szerezvén az ő igyekezetekkel továbbról-továbbra gyarapítván boldogabból¹⁴⁹ élhetnének a földön, és engemet is öregségemben táplálnának. Ha ugyancsak az Isten áldás[ár] reám fordítja, és azon dolog rajtam megtörténik,

¹³⁹ Értsd: nem hozom elő, nem említem.

¹⁴⁰ A sebesülését, a sebesüléséből való lábadozást.

¹⁴¹ Esedezve kérem.

¹⁴² Kamarai (kincstári).

¹⁴³ Hibás latinsággal: Nem az boldog, akinek sok pénze van, hanem aki Krisztusban él.

¹⁴⁴ Hiábavalóbbnak.

¹⁴⁵ Az eredeti szövegben a fenti mondat, az előtte álló mondat utáni kereszttel meghivatkozva, a lapszéli margón található.

¹⁴⁶ Értsd: érdemtelen, hozzá nem közel álló személyek kezére jussanak az értékei, vagyontárgyai.

¹⁴⁷ Hűségüket.

¹⁴⁸ Értsd: példának.

¹⁴⁹ Boldogabban.

én is jobb igyekezettel meghúszom magamat, hogy az én maradékim is gyarapodhasanak.

Aki igaz lelkiismerettel gondolkozik¹⁵⁰ feleségéről, gyermekeiről, sokat kell annak szenvedni, és által néz[---], engedelmeskedni, jótanácsokkal, példákkal őket oktatni, de nem veréssel, s ha az asszony is úgy gondolkozik, boldogok az ők gyermekeik. Mert azt csak elhiheti akárki, hogy nem egyébtől, hanem a neveléstől függ a gyermekek[ne]k jósága, rosszasága. Egynémelyek ugyan azt mondják, hogy fajra üt. Abból¹⁵¹ is van valami. De ki annak is az oka? Azok az atyák, anyák, akik telhetetlenek a Venus játékában, s reá szoktatják magokat az italokra. A vér nyughatatlankodik éretlen maggal, ezek erőt vesznek rajtok, úgyhogy annak utána, nemhogy csak a magok drágán letett hiteket megtartánák, hanem még azokat legázolják, tapodják, meg nem elégszenek¹⁵² az ők jegyeseikkel. Ez a tehetetlenség lassan-lassan, főképpen, akinek alkalmatossága vagyon benne, gyarapodik, okoz mindenféle tékozlásokat. Tekéntvén mások maradékot, okozzák azokat; nem gondolják azt, hogy nem azon a fán termett, amelyik alatt találtak a gyümölcsöt; tehát nem is lehet kívánni, hogy olyan hathatósága és boldogsága legyen a gyümölcsnek, mint az igaz gyökérrel származottnak.

Egyszer egy barátom kényszerít vala a házasságra, kinek így felelek: bárcsak magam tudnék élni, nemhogy még feleséget is tartsak.

Kedves Barátom! A házasság egy oly kötés; és ritka megállás, akit ha igazán felgondolunk, és arról józanul eszmélkedünk, egy megmásolhatatlan¹⁵³ lekötöztetése minden időben maga párjának. Azonkívül mást sohasem óhajtani, kívánni, és aki azt megtartja, egymásnak engedelmeskednek, ínségben egymást meg nem vetik, egyformán húzzák igájokat, lehetetlen azon pár embereknek szerencsétlenségeket látni, mivel az, aki őket összverendelte, teremtette, gondot is visel minden ínségekben reájok. Akik pediglen meg nem elégszenek egymással, naponként látod vagy egy, vagy más szerencsétlenségeket. Csudálkoznak egynémelyek rajtok, és iparkodnak is őket kimenteni a szerencsétlenségekből, mégsem használhatnak, mert *a bűn büntetlen sohasem marad*. [...]¹⁵⁴

A mostani világban igen bajos a házasság, mivel ugyannyira¹⁵⁵ szokásba vették országunkban, hogy mihelelt csak egy-két jó szót ad valaki más feleségének, mindjárt kész az elválásra. Ezekből a sok elvál[ás]okból utoljára sem fog semmi jó kijönni. Már most is hallunk elég rossz indul[atok]at, kik a nép közt járunk. Hát, ha még sokáig tart? Még nem is fognak házasod[ni, nem] is lesz szükség, mert úgyis elég ágyasokat

¹⁵⁰ Értsd: gondoskodik.

¹⁵¹ Értsd: abban, annak az igazságában.

¹⁵² Elégszenek.

¹⁵³ Értsd: megmásíthatatlan.

¹⁵⁴ Kihagyva fol. 11v. oldal 9–46. sora és a fol. 12r. 1–16. sora: házasságról, házasságtörésről, az erkölcstelen életvitel miatti időskori elnyomorodásról, elgyengülésről; gyerekkori élménye egy prostituált nyilvános megkorbácsolásáról; a fiatal nők kiszolgáltatottságáról, gyenge szellemi képességeiről.

¹⁵⁵ Értsd: olyannyira.

kapnak, akikkel nem kell mindenkor [*bajlódni*], azt mondgyák. Igaz, hogy egynémelyek majd mondván csak gyermekkorokba[*n házasság*]odnak össze. Még azt sem tudják, mire való a házasság. Másokat pediglen sz[*épségért*], kit a gazda[*g*]ságért, kit pediglen valami olyas dologért, aki nékik jövődöbéli haszno[*k*]ra volna, vagy pediglen csak a vallásért is összeadják. Akik azután mikor a természetek[*ne*]k egyezni, és egymást kedvelleni kellene, a kedvelés helyett megutálják egyik a másikat, és rossz életet élnek.

Nem lehet azt majd mondván ki is gondolni, hogy miből jön az igaz szeretet, aki azt nem próbálta (amint feljebb mondtam, *szépet a szépségiért, gazdagot a pénziért, az igazat, hívet pediglen ez ő igaz lel[kéért] szokták szeretni*). Ha igazán akarsz szeretni, házasodni, nem kell néked szépet, sem [*ga*]zdagot keresni, mert gazdag is, szép is fog az lenni, aki téged szeret és hív tehozza[*d és*] egyenlő a természetek, kik egymást szenvedik.¹⁵⁶

[...]¹⁵⁷

A doktorok ugyan azt mondják, hogy ők lelket is adnak az embernek, noha egy sem tudja megmutatni azt, [*még egy*] sem látott lelket, hanem csak testet, és azt valamely orvosok által [---]ítik, erősítik. A lélek egy megfoghatatlan, ö[*rökkével*]ó teremtés akit egyik egyféleképpen, a másik másféleképpen magyar[*áz*, v]alamint¹⁵⁸ az Istenséget. Azért azt a megfoghatatlanságot mégis úgy el kell h[*inn*]ünk, valamint az eget és földet [a]hogy látjuk, és arról ne is disputáljunk,¹⁵⁹ mert a világon még nem volt olyan ember, aki megfoghatta volna ennek származását elméjével. Mégis felérjük eszünkkel, hogy kell mind léleknek, mind pe[*dig*] Istennek lenni, és valakinek annak csak kell lenni, aki a lelkeket; ég[*nek*, f]öldnek természeteket igazgatja, különben nem élhetnének mi is,¹⁶⁰ ha en[*nek* ig]azgatója nem volna.

A franciák ugyan ebben a háborúban el akarták hitetni az emberekkel, hogy csak természetesen, magától vagyon minden, és mindenféle isteni szolgálatokat megtiltottak, de az ő erőszakos munkájokból semmi sem lett. Nem is nyertek addig semmit is, amíg azt követték. Mihelelt pediglen az isteni félelemmel kezdték élni, mindenütt szerencsések voltak. Látván ezt, újra minden isteni szolgálatok Franciaországban felláttak.

A szerencse szárnyon jár és boldog, akire száll.

Sok fáradhatatlan nyughatatlanságának jutalmát, öröme napját, Rakovszki Mártony májor úr is (melyet régen kellett volna néki adni) megnyerte, és 22-dik 7bris

¹⁵⁶ Itt: szeretik, kedvelik.

¹⁵⁷ Kihagyva fol. 12r. 32–49. sora és a fol. 12v. 1–17. sora: az emberek megítélése kapcsán a látszat és a valóság gyakori különbözőségéről, az igazmondás veszélyéről; az egyes emberek eltérő testi növekedéséről; eszmefuttatása arról, hogy az idősebb apáknak szebb és okosabb a gyerekük, hasonlóképpen, mint a lovaknál.

¹⁵⁸ Értsd: mint.

¹⁵⁹ Vitázzunk.

¹⁶⁰ Értsd: mi sem.

1801. azon aranykeresztnek¹⁶¹ ünnepnapját a General Com[m]andónál,¹⁶² Szebenben szentelte.

Csak, amit az Isten akar, azt a szerencse tartozik megadni. Akármi későn, meg kell annak lenni, ha az ember gyorsan szorgalmaskodik, foglalataskodik az ő útjában. Igaz, hogy itt is, vagyis mondván ebben a szorgalmatosságban és foglalatosságban is szükséges az igaz lelkiismeret, amely lelkiismeretet az ember felteszen, hogy abban meg is maradjon, és annál állandó légyen. Külömben meglátogatattik attól, aki néki azt rendelte és aki a lélek[ne]k parancsol. Jóllehet, hogyha világiképpen gondolkozunk, ezeket csak a földieknek tulajdonítjuk, de *vajon lehetne-e a földi Istenek[ne]k valamit cselekedni, ha onnan felülről nem adatnék nekik is a hatalom?* Mert nem egyéb, hanem csak példa minden dolgunk, egyik a másikának a világon, hogy mindegyik iparkodjék, és hív, igazságos légyen mindenkhez. Külömben, ha igaz józan ésszel és lélekkel nem gondolkozunk, és annál meg nem állunk, hidd el azt, hogy minékünk lehetőség¹⁶³ a mi feltett célunkat elérnünk. Sokak[na]k megadatik, mutatattik a szerencse, de mivel ő rossz lelkiismerettel lévén; amint megmutattatik, azon szerént el is vétettetik. Olvass példakönyveket és történeteket, meg fogod látni. Csak *fontold meg olvasásodnak mélységét, ne fuss keresztül az értelmeken, minek előtte meg nem láttad a fenekét.*¹⁶⁴

Még egy jegyzésem¹⁶⁵ vagyon, akin még magam is nagyon csudálkozom, és minden ember csudálkozhatik. Minek előtte még Erdélyből ki nem mentünk, mustra alkalmatosságával csináltatott a svadronnak listája,¹⁶⁶ melyet Rieger kapitány,¹⁶⁷ mindaddig, míg ő tőlünk el nem szakadott, rendre a neveket amicsodás¹⁶⁸ szám alatt voltak béírva, íratva, és nem változtatta, hanem azokat mindenkor úgy íratva velünk, hogy kinek-kinek a numerosa megmaradott. A szaporodta[kat]¹⁶⁹ pediglen azokba az üres likakba, melyekből kihaltak, vagy elvesztek, el[---]jekkel béíratta. Próbát tettem rajta, vajon igaz-e az, hogy minden tize[diket hagyta] elveszni rendre, mint sok helyeken törvényekben, és más példák[ul látt]am. Mintegy ötvenig valót megpróbáltam, akik

¹⁶¹ Rakovszky a 66. rendi promóció (odaítélési eljárás) során, 1801. augusztus 18-án nyerte el a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét (lásd Réfi 2014. 378. o.), melyet, mint fentiekben látjuk, 1801. szeptember 22-én nyújtottak át számára.

¹⁶² Főhadparancsnokság – itt a Nagyszeben (ma: Sibiu, Románia) székhelyű erdélyi főhadparancsnokságról van szó.

¹⁶³ Helyesen: lehetetlenség.

¹⁶⁴ Értsd: mélységét, lényegét.

¹⁶⁵ Értsd: megjegyzésem.

¹⁶⁶ Vagyis a század mustrajegyzéke. A század (svadron) teljes személyi állományának, lovainak, felszerelésének és gazdálkodásának felülvizsgálatát előírányzó mustra, más néven szemle során, részletes jegyzékek formájában a parancsnoktól a legifjabb közlegényig mindenki adatait név szerinti nyilván tartásba vették.

¹⁶⁷ Friedrich von Rieger (sz. 1751 k.), württembergi származású huszártiszt, a Sándor Lipót-huszárezred első őrnagyi osztálya második svadronjának parancsnoka. Lásd ÖStA KA ML HR 2 1785 Karton-Nr. 7344 és uo. ST HR 2 1793 Karton-Nr. 7362.

¹⁶⁸ Értsd: amilyen.

¹⁶⁹ Értsd: a növekményt, az újonnan a századba helyezetteket.

valóságosan úgy t[örténte]k. Ezeket másnak is mutattam, kik miatt majd rémülés lett volna az én [jő]vendelésemből, így elhagytam.

Ha szabad jövendőlni és józanul gondolkozom, minden tizedik esztendőben egy kicsiny, és minden ötvenedik esztendőben egy kemény háborúnak kell lenni Európában, mivel mindazok a gyüm[ölcs]ök, melyek törvénytelenül virágoznak, mind pediglen azok[na]k magvok e[---] megsaporodnak, kik miatt majd nem lehetne az igazak[na]k is élni a vi[lágb]an. Vedd fel csak a franciák szaporodását, és gondolkozzál róla [józa]n elméddel. Mit fogsz látni ottan? Az igaz magról nőtt gyökeret bajosan fogod te ki irtani, és ha kiírtod is, ugyan késűn fog az megesni, és még akkor sem igazán, mert valamely kis gyökerecske valahol elbúvik, és olyan helyet, ahol őtet nem is gondolják lenni, sok idők múlva; mégis csak kimutatja magát. Akirül már mindenfélék el is felejtkeztek, és csudálatosképpen fogják őtet megismerni; kit az nemes viseletéről, kit pediglen cselekedetéről, noha már akkor ismeretlenek előttünk, mégis megismerjük. Vizsgáld meg bár a mostani háborúban volt élőket, eleget fogsz találni olyanokat, csak ne resteld a józanul való okoskodást, majd elődbe jönnek elegenden.

A mi országunkban ugyan már kevesen vannak, de a franciáknál még ki nem fogytak a gyökeretlen gyümölcsök, és még a törvényt hordozók közt is vannak, azért még csendesség¹⁷⁰ valóságos nem lehet. Mikor azok[na]k hatalmok ki fognak írtódni, akkor hidd el, hogy csendes világ fog lenni, amíg ismét meg nem szaporod[na]k. Ezek a gyökeretlenek, amint feljebb is mondtam, veszik valamely részét a jutalomnak, de csak azzal is fognak maradni, nem gyökeresedik meg, mert nem a törvények szerint hitet mondóktól származtak. Csak ideig-óraig tartandó az ők jutalmok, melyeket tapasztalva tapasztaltunk, aki reá vigyázott¹⁷¹ ezen háború folytatásban. Mihelelt mi ilyen tapasztalásokat láttunk, és hogy már erőszakosan az ártatlanokat is fogdossák, hajtják a hadakozásra, megjövendöltük mindjárt a békességet, mert az ártatlan vér az égbe kiált.

Megjegyzés: mikor az ember boldogul álmaiból felserken ártatlanságába. Sok tapasztalásim valának életemben, amikor csendes álmaimból felserkentem, és mondván isteni tisztelettel felébredtem, akkor nap¹⁷² nyugovása, csendessége volt lelkemnek, életemnek. Mikor pediglen nyughatatlan, rossz gondolatokkal ébredtem fel, akkor nap mindig valami bajaimnak történni kellett, már előre meglátta lelkem a veszedelmét és kárhozatját. Történt úgy is, hogy már álmaimban megláttam a jövendőbélieket.

A többi közt, amikor török háborúban,¹⁷³ Moldovában Grozést¹⁷⁴ nevezetű helység-nél bészállánk lógerbe,¹⁷⁵ (ahol segítségire mentünk a székelyek[ne]k) a nép mindjárt zöld ágakért ment, és hordott, hogy egy kis árnyékot csináljunk magunknak. Ledülök

¹⁷⁰ Értsd: békesség.

¹⁷¹ Értsd: figyelt.

¹⁷² Értsd: azon a napon.

¹⁷³ Az 1788 és 1791 közti Habsburg–oszmán háborúról van szó.

¹⁷⁴ Grozești, ma: Románia.

¹⁷⁵ Értsd: táborba szálltunk.

azon ágakra, és elaluszom. Álmomban hallok két ágyúszót, arra egyszersmind felugrok, és kérdek, hol ágyúztak, mert én két lövést hallottam. Ezek elnevetik magokat, hogy én álmomból felugrottam. Én arra¹⁷⁶ mindjárt enni adatok a lovak[na]k és parancsolom, hogy jelen legyenek, [me]rt ha nem volt, most mindjárt lészen valami. Alighogy a második gliédához [(sor]hoz) menek¹⁷⁷ a lovak előtt, hát szól a két ágyú, ropogni kezd az apró fe[gyver is]. Kapaszkodunk mi is (éppen akkor voltak a tiszt urak a székelyek Maj[-L]ajosnál ebéden, ott hagytak ebédet, mindent) és lóra kapunk. Ki[vágunk szél]ére a forposztok[na]k, és mintegy két óra járást hajtjuk az ellenséget.¹⁷⁸

Ezen [harcban] Hertelendi kapitány¹⁷⁹ úrnak jobb kezét egy török rútul megvágta, amely vágás miatt szinte invalidus¹⁸⁰ lett.¹⁸¹ Az ellenséget mégis elvervén¹⁸² akkor. Hanem harmadnapra újra nagy erővel reánk jött, és éppen ekkor 16 emberrel forposztan voltam. Mintegy félórányi járást¹⁸³ szép csendesen előtte hátráltam, amíg bého[ztam] magamat főhadnagymozhoz, Papp Sámuelhez,¹⁸⁴ és úgy azután a gyalogság [a p]aleszátokon¹⁸⁵ belőtt, de hogy nagy erővel jött az ellenség, elhányta még a [cölöpkar]ókat is három helyett¹⁸⁶, és reá a gyalogságra. 78-nak elvette fejeket, a többi sze[---]ljék az erdőnek vette útját. Mi már annak előtte jobbra kerültünk azokat, akik bennünket meg akartak kerülni, azok[na]k eleibe állottunk, és visszavertük, az alatt jött a segítség is.

Mind azt mondták, hogy a töröket¹⁸⁷ nem fogja a fegyver, de megfogta azokat mind, akiket elértünk, és akik közibünk vágta, az egy sem ment többet vissza. Lásd micsoda rémülést tesz a nép egymás közt, aki miatt azután veri az ellenség őket. A császár népét [soh]a sem verné meg senki, ha ilyen rémülések nem volnának közöttük. A francia háborúban is voltak sok affélék, hogy nem az ellenség, hanem a rémülések vertek bennünket. Már előre küldi az ellenség a kémeket, kik valami olyas híreket alatomban hirdetnek, ki miatt nagy rémülés lesz. Ez a mi népünk, mivel úgyis ben[n]e van

¹⁷⁶ Értsd: akkor.

¹⁷⁷ Értsd: megyek.

¹⁷⁸ Az 1788. július 14-ei győztes grozești-i ütközetről van szó.

¹⁷⁹ Hertelendi Hertelendy Gábor (1742–1820), huszártiszt, utóbb a 12. számú (Nádor-) huszárezred első parancsnoka, végül altábornagy. Életére lásd Réfi 2005. és Uő 2014. 334–335. o.

¹⁸⁰ Rokkant.

¹⁸¹ Fenti ütközetben Hertelendy különösen kitüntette magát. A jobb kezén ugyanakkor súlyosan megsebesült, és a nagy vérvesztés következtében eszméletét veszítette. Így először azt hitték, meghalt, de az őt gondosan vizsgáló orvos végül egy gyenge mozdulatot vett észre, és ezután mindent megtett, hogy visszahozza az életbe, ami sikerült is. Lásd Réfi 2005. 38. o.

¹⁸² Értsd: elvertük.

¹⁸³ Értsd: járásra.

¹⁸⁴ Papp Sámuel (sz. 1742 k.), huszártiszt. Katonai szolgálatát 1756-ban kezdte közlegényként, 1770-ben káplárrá, majd 1775-ben strázsamesterré lépett elő. 1783-ban alhadnagyi, 1787-ben pedig főhadnagyi kinevezést nyert. Lásd ÖStA KA ML HR 2 1792. Karton-Nr. 7346.

¹⁸⁵ Helyesen: paliszád, vagyis rohamgát, (hadi) palánk. 22–24 cm vastag, 2,5–3 m magas, felül kihegyezett, egy- vagy háromhegyű vassal megvasalt karókból álló sánc, melynek keresztléceire gyakran felfelé álló, erős vastüskéket is rögzítettek. Lásd Domokos 1986. 108. o.

¹⁸⁶ Értsd: helyen, helyütt.

¹⁸⁷ Törököt.

az a sok török, tatár futás hír, [a]hogy a régi emberektől hallják, megrémülnek a csatákban, és irtóznak a gyermekkorokban hallatott háborúkról. Csak ez az oka többnyire szerencsétlenségünknek.

Ebben a grozesti batáliában, ha Papp Sámuel velünk együtt erősen nem dolgozott volna, és a törököt vagy egy, vagy másfelől nem confundálta volna, még a lógert is felrabolta volna, de mi miattunk nem tellett kedve feltett céljára. Noha ő ezerhatszáz emberrel jött reánk, mi azért mégsem ijedtünk meg tőle harminchárom Houssárok,¹⁸⁸ igaz, hogy az én 16 embere[im] is olyanok voltak, akik magok árnyékoktól meg nem ijedtek, és jó lovakkal, kik a török[ne]k kevés jó szót adtunk. Mégis a vesztes után kihozának bennünket Lemkényhoz,¹⁸⁹ Háromszékre, lógerbe. Úgy bujdosunk azután alá s fel, hol a Bozára,¹⁹⁰ hol pedig Bereckhez,¹⁹¹ segítségre. Amikor én lassan azon 16 emberekkel hátráltam, három ordinánc jött utánam, hogy frissebben húzzam magamat, mivel ők hátul a hegyről jobban látták az ellenséget, mint én. Én pediglen bízván embereimben, lovamban, azt üzentem vissza, hogy tudom, én mit csinálok. Csak legyenek ők készen, mert mindjárt kézre adom a munkát.

Szerencsém is vala, hogy nem futottam, mert egy török sem mert közibünk vágni, mivel a törökök[ne]k oly tulajdonsága vagy, melyet én már annak előtte hallottam volt, hogy ha látja előtte futni az ő ellenségét, ugyan rajta csiripol,¹⁹² de ha szemben áll vele, és nem fut előtte, néki sincs bátorsága igen nagy. Egy-kettő ugyan találkozik közzülök, akik bévágnak az ők [ell]enségek közé, de az semmit sem tesz, így összeveszorult nép közt, annak könnyű végére járni. De bajos az olyan népet megverni, mint a francia, aki ha elszéled is, m[a]lgató[l] mindjárt, mint a cserke¹⁹³ összvefut, és mint kőfal úgy áll. Azt bajos [m]egverni vagy megmozdítani, és ugyan frissen bánjon az ostrommal a lovassá[g, h]a akar valamit nyerni, hogy amikor az első tüzet kiadta, mindjárt ne[ki--f]usson, hogy ne legyen a másodikra ideje tölteni; úgy valamit fog csinálni, [máskülön]ben nem. Azon feljebb mondatott hátrálásomért megtámadának, [azt mondják a] főtisztjeim, hogy ne vakmerősködjem, mert ez nem burkus, hane[m pogá]ny. Ezek[ne]k azt felelém, én egy pogánytól sohasem félek, és én tu[dom, hogy m]it csinálok, s abban marada¹⁹⁴ minden.

Igaz, hogy némelykor jó a vakmerőség, [ami]kor reménysége vagy az embernek valakiben vagy valamiben, azaz bizodalma[ána]k kell lenni, vagy előről, vagy oldalról, vagy hátul[ul]rul. Erről a környűlál[lások tudj]ák inkább megmutatni, és aki nem restelli

¹⁸⁸ Huszárok.

¹⁸⁹ Lemhény; ma: Lemnia, Románia.

¹⁹⁰ Valószínűleg a Bodzai-havasokra gondol Vántsits.

¹⁹¹ Település az Ojtozi-szoros kapujában; ma: Comuna Brețcu, Románia.

¹⁹² Másként: csiripel. A könnyűlovas, kisháborús harcászathoz kapcsolódó, főként a 18. század elején használt kifejezés. Itt: lecsap rá, rajtaüt.

¹⁹³ Valószínűsíthetően a jerke, vagyis az egyévesnél fiatalabb nőténybárányt jelentő szó elferdített, tájnyelvi változata.

¹⁹⁴ Értsd: annyiban marad.

a hadi történeteket olv[*asgatni, azo*]kat mind meglátja ottan. Csak azután szíve is legyen hozzá, hogy amit olv[*asott, annak hasz*]nát is tudgya venni, és hazájáért ne sajnáljon életivel játszódni. Azér[*t, aki éle*]tivel játszódik, el nem vész az igaz ember, hanem ha szeles; *mert bo[lond vi]téz hamar elvész*, azt szokták mondani. A bolond vitézség is a hev[*es vér*]től származik, azért írom alább, hogy a kevély nem tudja, mit csinál.

Egynémelyek azt mondják, hogy a török háború semmi sem volt. Igen is, azok[*na*]k semmi sem volt, akik ott is nem húzták a súlyát¹⁹⁵ a Houssárokkal, de tudom, hogy ha velünk húzták volna az igát, még jobban megunták vo[*ln*]a, mint a francia háborút. Könnyű volt más regementek[*ne*]k hátul ülni, de bezzeg zöldet[*, v*]ereset látott a mi szemünk sokszor a havasokon, hogy még a bikmakkot¹⁹⁶ is jóízűn [me]gettük, ha kaphattuk, s amellet gyakran mozgatott bennünket a török, hogy sokszor még kantár nélkül is kapkodtunk a lovakra. Éppen az azért volt jobb, hogy ő¹⁹⁷ két-három óra alatt, akár vesztett, akár nyert; elvégezte csatáját. Nem úgy, mint a francia, hogy három nap, három éjjel is tartotta a tüzet, s amellet, ha egy lárma esett a török háborúban, egy hétig sem jöttek elő a marquetánusok¹⁹⁸, hogy pénzünkért sem kaptunk semmit is¹⁹⁹. A profuntot²⁰⁰ is bajosan kapták ki. Sokszor megkerestem tarisznyámat, ha²⁰¹ van-e még benne bárcsak egy kis kenyérhaj. Tallérokat is küldöttem, hogy csak bár annyit hoznának valamit, akivel csak az éhségemet verjem el. Még a sóska és a gomba is jól esett, ha kaphattuk.

Egyszer a többi közt báró Inczédi hadnagyommal²⁰² bemenünk patrolba Moldovába, Okna²⁰³ felé, és mindenütt az erdőkön, hegyeken addig járunk, amíg a kenyérhajunkból is kifogytunk. Én mégis szerencsémre két profuntot vittem magammal zsákomban. Mikor már harmadik napja volt, hogy kenyér nélkül voltak embereink, úgy osztogattam, mint az oláh pap a preszkurát²⁰⁴ nekik, és úgy másnapig [e]l voltak, és vissza is jöttünk. Ha felvesszük, majd nagyobb az, mint a csa[*ta*] vagy ostrom futás. Mert ostromfutásban felteszi az ember, hogy meg kell halni egyszer. Nem igen gondol életivel, de mikor ily hosszas éhségben kell lenni, egészséges embernek nagy mártíromság.

¹⁹⁵ Értsd: nem vették ki a részüket megfelelően.

¹⁹⁶ Bükkmakk, a bükkfa makktermése, amelyet rendszerint sertéshízlalásra használtak.

¹⁹⁷ Értsd: a török.

¹⁹⁸ Markotányosok, vagyis katonai táborokban ételt, italt és használati cikkeket árusító vándorkereskedők.

¹⁹⁹ Értsd: semmit sem.

²⁰⁰ Profunt, másként prófont, magyarosan katonakenyér vagy komiszkenyér, sokáig elálló, hosszúkás, barna kenyér, amelyet a legénységi állományú katonák kaptak kincstári élelmezés gyanánt.

²⁰¹ Értsd: vajon.

²⁰² Az akkoriban még a Sándor Lipót-huszárezred harmadik őrnagyi osztályának második svadronjában alhadnagyként szolgáló báró Inczédy Sámuelről van szó.

²⁰³ Târgu Ocna (Aknavásár), németül: Stadt Okna; ma Románia.

²⁰⁴ Másként proszkura, vagy görögösen proszfora, az ortodox és a görögkatolikus egyházi liturgiában az eucharisztia során használt „áldozási kenyér”. Lásd *Sasvári* 1977. 333. o.

Én, ha verbunkos²⁰⁵ volnék, bé sem venném katonának azt, aki azt mondaná, hogy nem tud enni, és nem tud koplalni. A katonának erős természetűnek kell lenni. Mikor kap, ugyan lakjon jól, mikor pediglen koplalni kell, ugyan tudjon is koplalni. Ebben a francia háborúban is történtek olyanok Nissánál²⁰⁶ és Piemontban, ahol még a füvet is úgy ették az emberek, mint a marhák.

Már Istennek hála 24. esztendeje fog majd lenni, hogy mindenféle sanyarú étellel, esztörés fáradtsággal, irtózó csatákkal életemet játszódok, s annyit hányom-vetem el-mémet, ameddig majd minden jó lelkiismeretű, igaz szolgálatomat a körülállások szerint füstbe vetették (Oh! Boldog Isten! Ismertesd meg már magadat azoktól az én ellenközőimtől,²⁰⁷ kik énreám f[og]aikat titkon, hátam megett csikorgatják, és mutasd meg nékik a te hatalma[da]t, és igazgasd azokat, kik a Te törvényes parancsolatidat tartják), pediglen tu[d]tomra nem gondolom, hogy valakinek ártottam volna, sőt mindenkor abban ig[ye]keztem hogy császáromnak, királyomnak, tőle rendeltett²⁰⁸ tisztviselő[ne]k híven szolgáljak. [Mé]gis olég²⁰⁹ boldogtalan voltam mindeddig, hogy még csak tekintetbe sem esett [a szo]lgálatom, és amire felmentem,²¹⁰ majd mondván akaratjok ellentettel²¹¹ [--hi]vatalba. Csudálatosképpen csak egy gondolatból annak írtak, és [--]entre, látván hívségemet, Isten akaratjából és nem másból esett min[--] azt mondhatom.

Oh, ha én az én kívánságaimnak célját előre j[ól kita]áltam volna, mely sok keserűségetől s bánattól megmenekedtem vo[lna. Haszo]ntalan foly az idő és változtatja az én óráimat, haszontalanul változ[ta]tja-- és az én helyemet s állapotomat. Az én gondolatom fáradhatatlan az én [--]memre és kínoz engemet éjjel-nappal. Mikor a természet csendesesen alus[zik, vissz]ahúz engem az elmúltakra, ígervén, hogy majd megvigasztal. *Semmiféle édesség [keserűség] nélkül, és semmiféle keserűség édesség nélkül nem lehet.*

Amikor ezen desperátióim [felett gond]olkozásom lett volna, csudálatosképpen két rendbéli muzsikások egysz[erre csak] ajtómban teremnek, akik az ők zengedőző muzsikájokkal szólni kezdege[tnék s el]múlik desperátióm. Felejték gondolkozni életemnek keserves napjait tö[---]l, és mintegy két óráig mulatom magamat azon szép muzsikák[na]k zengedez[ése] alatt. Elfelejtettem minden bűt, megvigasztaltattam. Sok történetek vannak olyanok, kik az igaz embert ínségiben megvigasztalják, kikről még nem is álmodozik az ember. A muzsikások nem azért rendeltettek a világon, hogy az[---r]össz életnek viduljon valaki, hanem hogy sok fáradtság; nyughatatlanság [--utá]n,

²⁰⁵ Toborzó altiszt.

²⁰⁶ Nizza, Franciaország.

²⁰⁷ Értsd: ellenségeimtől, rosszakaróimtól.

²⁰⁸ Rendeltetett.

²⁰⁹ Elég.

²¹⁰ Értsd: amire jutottam, amit elértem.

²¹¹ Értsd: ellenére.

egy kis vigasztalása is légyen az embernek, és azért a vígság, mulatság közt is lehet (valamint másféle dolgokban) rendet tartani, becsületesen mulatni.

Ezek a muzsikások úgy össze tudják alkalmaztatni az ők muzsikájok[na]k zengedező szólását, hogy az embert gerjesztik az örömré, de a maguk szívek szándékát mégsem tudják össze egyeztetni, és minden nemzetek[ne]k más tónus alatt megyen zengése. Már a németé jobbára mind álmélkodó, a magyaroké jobbára mind ébresztő, friss zengésű, a tótoké ugrós, pattogós és mind természetesen menyen, mivel ezek[ne]k természetek is olyanformán látszatosnak láttatik. Úgy²¹² a többi, mindenféle nemzetek[ne]k is, ahol csak Európában jártam, mind így tapasztaltam életeket, muzsikájokat. És még az a legszebb, hogy mindent a legparasztabbaktól²¹³ vesznek fel. Ha veszem a stíriaiaikat²¹⁴, ugyan nagy parasztok, mégis az ő muzsikájokat legszebbnek tartják a németek, a kozákot Muszkaországban az [oroszok].

[---]²¹⁵

[És] úgy azután egy transporttal Luxemburgon, Littigen²¹⁶ keresztül Brabántiába²¹⁷ utazánk.²¹⁸ Luxemburgban egy hétig ülén,²¹⁹ mivel akkor hír volt az ellenségnek jöveteléről. Itt legalább szép, erős várat láttam, és akkor még olcsóság volt benne. Littigben hasonlóképpen meg kellett állanunk egynehány nap[ra]. Ez a város ugyan[csak] szép, egy kis fellegvára is vagyon, és érseki lakó hely, azonban hercegség. Katonái vannak, mint a Trieri Püspöki Hercegségnek,²²⁰ de rosszféle emberek vannak benne. Nem úgy, mint a világi hercegségekben. Inkább a franciákhoz húztak, mint hozzánk. Igaz, hogy panaszkodtak is a püspökre. Innét azután Brisselnek²²¹ utazánk, és ki-ki a regementjéhez ment. Már akkor elvesztették volt batáliájokat,²²² és így alá s fel más pozícióra húzta magát ármádiánk, és mindaddig-addig, amíg szépen által is jövének a Rénus vízen, Kölön²²³ várossánál.²²⁴ Ez Clärfai generális²²⁵ alatt volt, de Koburg²²⁶ vesztette

²¹² Értsd: szintűgy.

²¹³ Értsd: a vidéken élő, alsóbb néprétegektől.

²¹⁴ A stájereket.

²¹⁵ A fenti szövegrészt tartalmazó oldalt követően, minden biznnyal, hiányzik az eredeti kézirat egy vagy több lapja.

²¹⁶ Lüttich, Liège, Osztrák-Németalföld; ma Belgium.

²¹⁷ Brabanti Hercegség, Osztrák-Németalföld, Habsburg Monarchia; ma Belgium.

²¹⁸ Itt ismét visszaugrik az időben Vántsits, és az 1794. évi eseményeket tárgyalja.

²¹⁹ Ültünk. Értsd: állomásoztunk.

²²⁰ Vántsits ezúttal némiképp téved, a Trieri Választófejedelemség ugyanis szintén hercegérsekség volt, nem pedig herceg-püspökség.

²²¹ Brüsszel, Osztrák-Németalföld, Habsburg Monarchia; ma Belgium.

²²² Minden biznnyal az 1794. június 26-i fleurusi csatára utal Vántsits.

²²³ Köln, szabad birodalmi város, Német-római Birodalom; ma Németország.

²²⁴ Erre 1794. október 2-án került sor.

²²⁵ Franz Sebastian Carl Joseph Clerfayt (Clerfayt) de Croix gróf (1733–1798), tábornagy, 1795-től tábornagy.

²²⁶ Frigyes Józsiás szász-coburg-saalfeldi herceg (1737–1815), császári-királyi, 1793-tól birodalmi tábornagy.

el a vérmezőt és nem Clärfai.²²⁷ Ez a Clärfai, amint dolgaibul, par[anc]solatjából kitet-szik, jó lelkiismeretű ember volt, mert még szebb parancsol[at]okat sem láttam, mint az övé volt. Báró Alvintzi²²⁸ is ugyan nem volt utolsó, [ele]get iparkodott politikásan és szépen, mégis szerencsétlen volt, mert nem született a [szere]ncsére, de nem láttam a Sz[en]t tudományhoz hasonlítottokat, csak Clärfaiét, [vagy] Melas dicséretes, kedvet indító parancsolatokat [---] kivel kedve volt szolg[álni az e]mbernek, mikor parancsolatjait látta.

Azon feljebb mondatott hátrálásunk [---]letes megállásunk volt Düren²²⁹ városánál, ahol első nap úgy mint a l[---]ak az országútján a franciák előtt hátráltunk, és ahol azt mon[dotta nagy indu]latjában egy vezérünk, hogy az [---] ahol az ellenség megveretteti [---]en. Talán meg is verettetett volna, ha batál[iára kerül sor], de mivel ő sem bol[ond,] hogy egyenesen jöjjön, mikor el lehet néki kerülni [---] mehet fortélyossan, és be[nnün-ke]t tévelygésbe hozhat embervesztés nélkül. Itten küldött volt hátra engemet Ra[kovsz-ky] kapitány,²³⁰ hogy arra holnapra a számadásokat dolgozzam ki, és úgy eltévedtem [az ét]zakai hátrálásban, hogy akkor felfogadtam, hogy soha többet svadronomtól el [nem m]aradok. Alig tudtam ötödik, hatodik napra a svadronhoz térni, és a Rénuson [ál]tal jönni. Sokat nem írhatok [---] katona vagyó[k-], két órácskámban így mulatok.

Mindenféle mesterség, mindenféle élet, s mindenféle dolog, munka csak a mértéktől és mértékletességtől függ. Amely mesterember jól megtanulta mértékét mesterséginek, jól menyen munkája, amely ember mértékletes életiben, veszi hasznát vénségiben, példát mutat jövőendőben. Ki-ki, aki maga dolgait mértékletesen folytatja, el nem fárad. Soha a mértéken, mértékletességen kívül nem kell járni; különben elfáradunk, vagy el-fárasztanak bennünket [m]ások, melyet nem is reménylettünk volna.

Soha ne örvendjünk annak, mikor a szomszéd háza ég, soha [ne] örüljünk annak, mikor másokat büntetnek, soha se kívánd azt másnak, amit magadnak nem szeretsz. Az egész Törvény és a Proféta²³¹ nem áll egyébbül, hanem csak ezekből. Szeressed a te Urad, Istened tiszta szívből és lélekből. Szeressed a te felebarátodat, mint önnönmagadat. Ha ezeket tartod; lehetetlen hibáznod, ennek a két cikkelynek magyarázatából áll az egész életviselésünk. Csakhogy ezt is egyik egyképpen, a más másképpen magyarázza, és azt hirdetik, hogy az Isten parancsolatjából meg kell lenni, hogy hadakoz-

²²⁷ Vántsits a következőkre utal: a Habsburg–holland koalíciós haderő Frigyes Józsiás herceg vezetésével szenvedett Fleurusnál vereséget, minek következtében az Osztrák–Németalföld végleg elveszett a Habsburg Monarchia számára. A németalföldi császári-királyi hadsereg élére pedig ezt követően Clerfait tábornagyot nevezték ki, és az ő vezetésével hajtották végre a sikeres visszavonulást.

²²⁸ Borberekí Alvinczy József báró (1735–1810), császári-királyi altábornagy, 1794-től tábornagy, 1808-tól tábornagy. 1796–1797 fordulóján az itáliai hadsereg főparancsnoka. Életére lásd Nagy-L. 2020. 53–55. o.

²²⁹ Bajor–Pfalzi Választófejedelemség, Német-római Birodalom; ma Németország.

²³⁰ Az ekkor már első kapitányi rangban szolgáló Rakovszky Márton.

²³¹ Értsd: prófécia, isteni kinyilatkoztatás, üzenet.

zunk, üldözzünk másokat. Itten pedig az Isten törvénye a feljebb íratott két cikkelyt parancsolja.

Kedves Barátom! Most azt kérdem én tőled, hogy miképpen hihessem én el azt, hogy az Isten parancsolná a háborút? Istennek nevét híjába ne vegyed, második parancsolat. Ha te Isten nevével parancsolsz hadakozni, nagyot hibázol te akkor. Talán inkább azt mondjuk, hogy szabad akaratára bocsájtotta az Isten az embert, és lélekkel, ésszel ötet felruházta, hogy gondolja meg ő, mit cselekszik.

A régi világban és még most is mindazon rossz magyarázatok csinálták a sok háborúkat. Olvasd meg²³² bár a Mahumet²³³ vallását, aki mindenütt azzal készíti az ő vallástartóit,²³⁴ hogy hadakozzanak, mert amennyit ők ezen a világon háborúban embert megölnek, azok önékik a másvilágon mind szolgálk lesznek. Még többet is tudnék ilyeneket mondani, aki már szinte 33 vallások[na]k részeit olvastam, és egy sem volt hiba nélkül. Mindegyikben van valami oly, aki rossz erkölcsöket okoz, és vesztésére, irtására vagyon az emberi nemzetnek. Még, akik azokat tanítják és olvassák, azok sem értik sokszor a punctumokat,²³⁵ mivel oly punctumok vannak, akiket három-négy értelemre lehet venni,²³⁶ és ha józanul nem gondolkozunk, csak világiképpen fogjuk magyarázni, elfelejtjük a mértéket.

Másképpen mit mondjak? Hiszen a f[öl]d sem tudná eltartani az embereket, ha háborúk nem volnának; mert az em[ber]eket nem eszik más állatok, mint a többi állatokat. Nem az annak az oka, ho[gy] háborúk vannak, hanem az egyik, hogy a természetek hozzák magukkal, hogy egymá[st p]usztítják minden állatok. Már az embert másképpen nem lehet pusztítani, más pedig le[n--] hogy mindenféle állat a maga vackát, fészket őrzi és azt, ha csak lehet, halá[láig tart]ja. Ez még mind nem nagy hiba, mert természetes, de hiba az, ha másokra menün[k és minden]ét elveszük. Már azt magam is nagy hibának állítom, de ki tehet róla. Tal[án--]z keresménye vagy nem igaz gyökérből származott ő maga és a gazdaság reá f[ő]--ur]alkodás alatt volna, tehát segítenének az uralkodó gazdák, hogy azon áll[atokat, m]helyek ezen a szálláson, vagy pusztán el nem férnek; a másokra küldenék, és ott [---]nek, s nem kellene vérontást tenni érettek. Amely ország gazdái így gondolk[o]znak, azok csak mégis szerencsések, noha nem parancsolatból, hanem az egek gondv[ise]léséből, rendeléséből esnek meg. Azért vannak háborúk, melyet el is lehe[tné] kerülni.

Tudom barátom, hogy most azon felje[bb tett írá]som szerint sokan megbotránkozottak bennem, hogy azt mondtam, hogy nem az [Is]ten parancsolja a hadakozást! Igaz, hogy nem is mondhatom parancsolatnak, ha[nem] küldött ostornak, mert aki magát felmagasztalja, megaláztatik. Amely nemzet el[gaz]ul, elkevélyedik, hidd meg, hogy

²³² Értsd: olvasd el.

²³³ Mohamed (570–632), az iszlám vallás alapítója és legfőbb prófétája.

²³⁴ Értsd: hitvallóit, az ő vallásának követőit.

²³⁵ Itt: döntő pontok, lényegi fejezetek.

²³⁶ Értsd: három-négyféleképpen lehet értelmezni.

az ostor odaküldtetetik, és nem lehet mondani parancsolatnak, hanem ostornak, büntetésnek. Mivel a vétek közönséges²³⁷, tehát közönségesnek kell lenni a büntetésnek is. Amely vétek magános, magánosnak kell lenni a büntetésnek is, és látva látjuk mindezeket a büntetéseket. Mégis elegen vannak közöttünk, hogy mindaddig azokat nem hiszik, amíg nem történik rajtok, akkor [ke]zdek azután kiáltani az Istent, mint a veisenburgi batáliában, mikor már inségben vannak. (Mikor Sváborgszágra bégött az ellenség, elvette lovait, marháit, kincseket a lakosoktól, hol²³⁸ sírva panaszkodva előnkbe jövének. Egy a többi közt megszólal: Ti panaszkodtok! Hát nem tudjátok, hogy ez most ostor rajtunk, de hát micsoda háború volna az, ahol ostort nem kellene szenvedni. Min ket ez által, másokat pedig mással ostromoz az Isten.)

[...] ²³⁹

Azt mondják egynémelyek éretlen ésszel, hogy a mostani emberek okosabbak, mint a régiek voltak, pedig mind a régiektől és azok[na]k életfolytatásából tanulunk min deneket. Talán jobb volna, ha azt mondanák, hogy gyakorlatosabbak²⁴⁰ egynémelyek, mint a régiek voltak; de nem okosabbak, mert a természeti okosság mindenféle állatban csak az volt, aki most vagyon, és a világ öröktől fogva csak olyan volt, és csak az az ég és föld volt, aki most vagyon. Hanem hogy egyszer egy részében, másszor más részében voltak ostorok, kik miatt a tudomány elenyésződött (mint manapság), hogy nem is tudjuk hova lett. Azért láttatik ezek[ne]k a mostani ifiak[na]k, kik csak röviden gondolkoznak a közel való dolgokról, és még nem látták a távul valókat.

[...] ²⁴¹

Csak természetesen gondolkozzunk minden erőltetés nélkül, mit okoznak a nyughatatlanságok és engedetlenségek egy hazában. Lesz-e annak a hazának haszna, avagy gyarapodása, aki engedetlen, v[a]kmerő, vagy volt-e valaha vagy egynek abban valami jövedelme?²⁴² Soha sem hallottam [és] nem is olvastam egyet is, sőt mindenkor kárára volt minden nyughatatlanysága [annak], kinek valami kicsiny, azaz két-háromszáz esztendeig való volt is, azt azután [hétsz]eressen maradéki megfizették, mert bosszút állottak azok[na]k maradéki azokon[, akik n]em a középutat tartották. Lásd bár a világ eleitől fogva való írást [---]fénéteket, Bibliát, és mértékletesen, azaz mértékről-mértékre, fontról [fontra szed]ed össze mindegyiket. Mi jön ki belőle? Szabad akaratjára hagyok minden[kinek és nem] magyarázok semmit, mert én még keveset tanultam az azoknak megismerte[tésére és] magyarázatokra. Csak elég az, hogy a hívség és engedelmesség

²³⁷ Értsd: közös (közösen, a közösség tagjaként elkövetett).

²³⁸ Értsd: ahol.

²³⁹ Kihagyva fol. 15v. 42–46. sora és fol. 16r. 1–35. sora: elmékedése az isteni kegyelemről a megtérők iránt, eszemefuttatás a különféle vallásokról, a közös pontjaikról; tanmese a királyról és a szántó-vető parasztról.

²⁴⁰ Értsd: gyakorlatiasabbak.

²⁴¹ Kihagyva fol. 16r. 45–46. sora és fol. 16v. 1–12. sora: a korábban említett tanmese tanulságairól, valamint ehhez kapcsolódóan a hivatalnokok, tisztviselők kötelességeiről.

²⁴² Értsd: haszna abból.

visz mind[enkor] mindenféle nemzeteket, és az teszi boldoggá őket. Ez a hív[sége]s engedelmesség nemcsak a katonákra; hanem mindenféle rendűkre terjed, még a b[ar]-mokra²⁴³ is. Ezeknek is vagyon hívségek az ők urokhoz.²⁴⁴ Noha ezek nincsenek az-
zal az aján[dé]kkel felruházva, amellyel az emberi nemzet felruházott, mégis hívek, engedelmet [tanúsítana]k urokhoz. Még csak beszédjeket, jó kedvet, haragjokat is megismérik.

Ann[ál] is inkább gondolhatni azt, hogy a lélekkel felruházott²⁴⁵ minden testi, lelki előjáróját megismeri, és annak rendelkezéseit híven cselekszi, mivel mindenféle rendelkezések a közönséges jónak véghezvitelére parancsoltatnak. A közönséges jónak osztogatott parancsolatai sok részből állanak. Egy részét magyarázzák a papok, más részét pedig a hadi tisztviselők, a harmadikat az ország tisztviselői, és ennek, mint a láncszemek[ne]k, úgy össze kell egyik a másikával kapcsolódni, és mindegyikét a maga hivataljához való szorgalmatossággal intézni, kinek-kinek foglalatosságát hivataljához alkalmaztatni, melyeket talán nem is volna szükség leírnom. Hanem m[ég]is emlékeztül felteszem, netalántán valaki gondolja azt,²⁴⁶ hogy én is hivatalomról elfelejtkeztem, és a drágán letett hitemet megszegtem volna. Soha rossz vélekedéssel nem kell lenni egy igaz hazafiról. Egy igaz hazafi tartozásképpen tartozik mindenkor józan erkölcsi gondolkozással lenni hazájához, és azt közönségesen, a többiekkel együtt boldogítani.

Ez a boldogítás sokféle módokkal, (valamint másfélék) esnek meg. Kik mesterségekkel, kik kereskedésekkel, kik pediglen az iskolában való jó tanulásokkal s iparkodásokkal boldogítják hazájokat. Itt a mi hazánkban ugyan tanulnak mindent, ami országunkban szükséges (és olyan klíma alatt vagy ez az ország Európában, hol jobban nem lehetne folytatni a bölcsességet sehol is, mint itt. Most is kitetszett, hogy innét voltak többnyire a legjobb hadi tisztviselők, kik innét vették, ebből a levegőből bölcsességeket), de ami a hadi fortélyokat [illeti], és [hogy] annak fundamentoma²⁴⁷ miből áll, azt nem tanulják. Igaz, hogy sokáig nem is folytatják az iskolákat. Azt pedig azután jó tanulni, mikor már erős az elme, s megfoghat²⁴⁸ minde[ne]ket. A katonák közt is jó, ha az ország törvényét tudja az ember, de még az is jó, ha a hadi tiatriumot,²⁴⁹ geometriát, mappát²⁵⁰ [az] iskolában megtanulta, és itten csak próbákat teszen rajta. Egyszersmind annak idejében szerencséjét is próbálja, mert ha azt nem tudja, az egész hadakozása semmit sem ér [a] mostani világban.

Változik a világ, változnak az emberek, változnak a törvények, és még mindenfélék, viseletek, szokások, egy szóval mondván, *amit ennek előtte tiltottak*, most azokat

²⁴³ Értsd: állatokra.

²⁴⁴ Értsd: gazdájukhoz.

²⁴⁵ Nyilván az élőlényekre gondol itt Vántsits.

²⁴⁶ Értsd: ne gondolja senki azt.

²⁴⁷ Alapja, alapvetése.

²⁴⁸ Értsd: felfoghat.

²⁴⁹ Minden bizonnyal a hadi teátrum, vagyis a hadszíntér ismeretére, a tereptanra gondol.

²⁵⁰ Térképet.

parancsolják, és mindenkor csak a mostani világhoz kell magunkat alkalmaztatnunk, s azok[na]k foglalatosságához mindenféle munkáinkat egyeztetnünk. NB. Ennek előtte, ha elcsapták a katonát, elvágták²⁵¹ a haját, most pedig nem csapják el, mégis elvágják.²⁵² A lónak fülüt, farkát elvágják, ha kimustrálták. Most a legnagyobb urak járnak a fülit-farkát vágott lovakon. A rosszéletű asszonyi állatok[na]k tollú²⁵³ bokrétát csináltak, úgy csúfoltak velük²⁵⁴. Most már szoká[s]ban vagyon a legnagyobb helyeken is ezt hordozók²⁵⁵. Csak ilyen a világ és a mulandóság.

[...]²⁵⁶

Erdély éppen az az a hely, ahol mindent lehet csinálni, vízi mes[terségeket is,] és ahol minden feltaláltatik, aki ritka ország Európában. Csak egyezés[---]ttök, eleinten ugyan fog költségbe kerülni, de a maradványok boldogok [--és] folytatni a foglalatosságokat meg nem szűnnek, melyet a marus vásárhelyi²⁵⁷ társaságnak tetszésére hagy[na]k, kiknek betű szerént való munkájik nem kétlem, hogy füstbe vettet[éne]k, s ami pediglen nem arra való, kissebségire szolgálni valakinek, azt [köz]önségessé nem teszik,²⁵⁸ mivel már úgyis világ eleibe terjedett,²⁵⁹ és mivel m[aga]m is majd maholnap más hivatalba lépek, ahol ezen munkáknak gyakorlásában nem értékelhetek. Új munkák foglalatosságához szokni, a jövődöbéli kenyeremnek megnyeréséért iparkodnom, igyekeznem, amellet, ha az Isten segít párosodni²⁶⁰ és örökséget is szerezni,²⁶¹ az abban való foglalatosságot és folytatást, hogy a házasság gyümölcsök, ahhoz többet magok[na]k lassanként háríthassanak²⁶², hogy ők is boldogul élhessenek, én is feltett célomra mehessek, abban foglalatoskodnom kelletik. Vége.²⁶³

[...]²⁶⁴

²⁵¹ Értsd: levágták.

²⁵² Valószínűleg a magyar katonák által sokáig viselt jellegzetes hajfonat, a varkocs eltávolítására utal, melynek viselését ekkoriban kezdték beszüntetni.

²⁵³ Értsd: tollas.

²⁵⁴ Értsd: úgy csúfították, szégyenítették meg őket.

²⁵⁵ Értsd: hordani, viselni.

²⁵⁶ Kihagyva fol. 17r. 15–19. sora: saját elmékedéseinek hatásáról, mások általi esetleges értelmezéséről.

²⁵⁷ Marosvásárhely, ma: Târgu Mureș, Románia.

²⁵⁸ Értsd: nem teszik közzé.

²⁵⁹ Értsd: nyilvánosságra került.

²⁶⁰ Itt: párt találni.

²⁶¹ Értsd: örökösöket nemzeni.

²⁶² Értsd: háramoltathassanak, vagyis megszerezzenek, osztályrészül nyerjenek.

²⁶³ Az erre utaló kijelentéssel ellentétben a kézirat nem ér véget itt, csupán a főszöveg zárul le.

²⁶⁴ Kihagyva fol. 17r. 34–45. sora, valamint fol. 18r. és v. egésze: elmékedése majdnem öregségéről; eszmefuttatás, hogy mivel lehet felkelteni az olvasók érdeklődését; magyar nyelvű szentencia; az ösztönző vetélkedések és a viták hasznáról; a tanulásról, a tudományokról; az emberi jellemfejlődés stációiról; a barátok megválogatásáról, a barátságról; egy általa kedvelt szépség elhervadása és saját elmúlt ifjúsága feletti rövid siránkozás; György nevű barátjához 1801. október 9-én írt levelének fogalmazványa (Függelék II., 8. sz. levél); ezredeséhez 1802-ben írt köszönőlevelének fogalmazványa (9. sz. levél).

Vántsits János lapszéli jegyzetei
(válogatás)

1.

A fösvényiségről, gazdagságról²⁶⁵

A fösvény mutatja meg legjobban, mely kevéssel megéri²⁶⁶ az ember, mégis telhetetlen az ő kívánsági,²⁶⁷ és szükségben pediglen meg kell lenni, hogy kevéssel beérje.

A gazdagság nem egyéb, hanem avval való zálog, hogy mi bírunk mindazokkal a jókkal, amelyeket ez a világ adhat, aki nem él a maga javaival, pénzen vesz magának szegénységet, szükségét. A fösvény a szegénységnek csudája az emberi nemből.

2.

Viszonya a halálhoz²⁶⁸

Az igaz és bátor vitéz nem sárgul el a harcon a halálnak látásáért, kétségbe sem ejti ötét, nem is rémítik el ötét az étettel járó nyomorúságok, mint az[t], aki maga magát megöli. Magával is szembe megyen az a halállal.

3.

Elmélkedése az egyházzól²⁶⁹

Ha én tehetném ezen feltételeket, 1mo 270 minden pap házasodjon. 2do 271 az úrvacsora kenyér és bor színe alatt vétetődjön, 3^{tio} 272 minden isteni szolgálatok a nemzetségek²⁷³ nyelveken magokén tétetődjenek, 4to 274 semmiféle pap addig papnak ne tétetődjön, amíg a király oskolájában; amelynek egy helyett²⁷⁵ kellene lenni egy uradalomból; ott nem tanulna, és annak bizonyos fizetés rendeltetne élelmére. A többi papoknak lenne az a gondjok, ha ugyan csak reducálni²⁷⁶ nem akarják, hogy tanítsanak oskolákat, de azt is közönségeset, s mindenféle nemzetből és a vallások együtt. A vallás semmit sem hibázna²⁷⁷ azért.

²⁶⁵ Vántsits napló fol. 3r. A lap bal szélére, függőlegesen írt megjegyzés.

²⁶⁶ Beéri.

²⁶⁷ Értsd: telhetetlenek az ő kívánságai.

²⁶⁸ Vántsits napló fol. 5r. A lap bal szélére függőlegesen írt megjegyzés.

²⁶⁹ Uo. fol. 8r. A lap bal szélére, függőlegesen írt megjegyzés.

²⁷⁰ Pro primo = először.

²⁷¹ Pro secundo = másodszor.

²⁷² Pro tercio = harmadszor.

²⁷³ Értsd: nemzetek.

²⁷⁴ Pro quarto = negyedszer.

²⁷⁵ Egy helyen, vagyis ugyanott.

²⁷⁶ Csökkenteni, egyszerűsíteni.

²⁷⁷ Értsd: semmi hátrányt nem szenvedne.

4.

Megjegyzései a különféle nemzetbeli nőkről²⁷⁸

Aki pompás feleséget vesz, sohasem lesz abból jó gazda, legyen az nemes, polgár, avagy paraszti ágból. Tégy próbaüléseket bár, meg fogod látni. Én már láttam eleget, noha nőtelen voltam, mégis azokra vigyáztam²⁷⁹, félvén attól, hogy talán valaha reá jutok a házasságra. Az ánglus²⁸⁰ as[s]zonyok uralkodók, az olaszok reá tartók²⁸¹; az németek gazdasszonyok, noha fajtalanok²⁸². A többiekről semmit sem írnak. Nem is lehet, mert még az ágyban sem jók; aki nem hiszi, próbálja. Aki semmit sem próbált, azt gondolja, hogy mindegyik emberséges ember az, aki néki jó szót ad.

5.

A nagyravágyókról²⁸³

Aki nagyra vágyakodik, annak jó kedvéből kell a szolgaságot vinni, és nem kényszerből, mint másféle szolgák vagy jobbágyok viszik. A nagyravágyónak kimenetele éppen olyan boldogtalan, mint a szegényé.

Vántsits János levelei
(válogatás)

1.

Vántsits János levele bátyjának²⁸⁴

H. n., 1794 vége – 1795 eleje

Kedves Urambátyám!

Bizonyítom az ég és a Földdel, hogy amidőn 19-dik Xbris 1794. 18-dik 8bris írt levelet urambátyámnak vettem,²⁸⁵ könyveztek²⁸⁶ szemeim örömemben, hogy még egyszer

²⁷⁸ Vántsits napló fol. 12v. A lap bal szélére, függőlegesen írt megjegyzés.

²⁷⁹ Értsd: ügyeltem.

²⁸⁰ Angol.

²⁸¹ Rátartiak.

²⁸² Erkölcstelenek, buják.

²⁸³ Vántsits napló fol. 17v. A lap bal szélére, függőlegesen írt megjegyzés.

²⁸⁴ Uo. fol. 3v.–4r.

²⁸⁵ Értsd: 1794. december 19-én kapta kézhez a bátyja által október 18-án írt levelet.

²⁸⁶ Értsd: könnyeztek.

idegen, egyszersmind bujdosó, bolyongó országban is levelét vehettem. Reményilem, hogy már siburgi²⁸⁷ postára tett levelemből kiláthatta állapotunkat. Midőn ezen, és a különösen írt cédulámra²⁸⁸ (mivel gyakran vizsgálják leveleinket; noha semmit országunk ellen valót nem írunk)²⁸⁹ két-három szóbul álló feleletét elvárnám. Ajánlom magamat holtig való szívességekben mindnyájok[na]k, főképpen annak, aki meg nem vonta atyafiságos szíves szeretetét az ő öccsétül.

V. J.

P.S.²⁹⁰

Közbeszédben az itt lakosokkal a magyarok felől, micsoda derék emberek voltak eleink, beszélgettünk.²⁹¹ Azt felelék reá, hogy kezdetek²⁹² minden munkában igen jó, de rosszul végezik, nem állnak meg szavaik[na]k,²⁹³ gyakran változtatják, árnyék után kapkodnak, [s] csalathatnak sokakban, elővesznek történetkönyveket olvasni. Hallgatnom kellett, így v[e]szem észre, hogy mások írják le nemzetünk hibáikat, és azok nyilatkoztatják ki a világ előtt.

Ezek[ne]k a hesszek[ne]k²⁹⁴ oly törvények vagyon, hogy önékik mindnyájok[na]k egy bizonyos időt ki kell tölteni a fegyver szolgálatnál, azután hazabocsájtatnak gazdálkodni, s mikor pedig a szükség hozza magával, mind fegyverbe állanak.

Csudálkozik vala, hogy a francia olyan hamar tanítja az ő népét! Nem lehet csudálkozni, mert ő kicsinységítül fogvást tanulja a fegyverforgatást, mint régente a magyarok tanulták, és már ő hatszáz esztendeig pallérozza²⁹⁵ maga nyelvét.

²⁸⁷ Siegburg, Jülich-Berg Hercegség; ma Németország.

²⁸⁸ Egyfajta kódolt, kizárólag a testvére által érthető módon megfogalmazott üzenetről lehet szó.

²⁸⁹ Vántsits a cenzúrára utal, amely a francia forradalmi eszmék terjedése és a jakobinus mozgalom felszámolása nyomán különösképp szigorú volt ekkoriban a Habsburg Monarchiában, és a fentiek alapján a sajtó illetve a könyvkiadás mellett a katonák levelezésére is kiterjedt.

²⁹⁰ Post scriptum = utóirat.

²⁹¹ Értsd: arról, hogy milyen emberek voltak a magyarok.

²⁹² Értsd: kezdésük.

²⁹³ Értsd: nem állják a szavukat.

²⁹⁴ Német népcsoport. Ez időben a számos hesseni részfejedelemség (Hessen-Darmstadt, Hessen-Homburg, Hessen-Kassel stb.) lakosságának megnevezése.

²⁹⁵ Csiszolja, finomítja.

2.

Vántsits János levele bátyjához²⁹⁶

H. n., 1798 k.

Édes Urambátyám!

Levelét hogy vettem, bizonyítja válaszo[m]. Ketskemétrül a húgom, urambátyám által, hogy tisztel, igen szépen köszönöm [---] 20 esztendők elfolyása után való egyszeri megemlékezését rólam etc. Mármost szükségem volna nékem tudni, hogy a húgom férjhez ment-e, és az három testvéröcsém közül él-e még valamelyik? Mivel már 21 esztendeje fog lenni, hogy én őket nem láttam, leveleket sem vettem.²⁹⁷ Lízi húgomasszonyt tisztelvén, sok ezer szerencsét, kedves párjával hosszas életet élni kívánok, és nagy szerencsémnek tartanám, valamint Lízi húgomasszonynak, úgy a többiek[ne]k is azok férjek[ne]k neveit, és lakások hol legyen, ha urambátyámat annyi sok kéréseimmel meg nem bántanám, hogy azokról engemet tudósítana. A többi húgaimat különösen tisztelvén kedves ángyomasszonnyal²⁹⁸ és Istvány öcsémurammal együtt, s maradok

igaz atyafia,
V. J.

3.

Vántsits János levele György nevű öccséhez²⁹⁹

Bra,³⁰⁰ 1799. október 5.

Braa, d. 5t³⁰¹ 8bris 1799.

Kedves Öcsém, György!

Augusztusnak 12-dikén 1799. Izsákról küldött leveledet, vér szerént megmutatott atyafiságotat édesatyánk haláláról gyászos örömmel vettem. Jól lehet, hogy én már azt tudtam, azért írtam volt levelemben: *hosszas betegségnek halál a vége*. Azon uraságok[nak], melyek engemet tisztelnek, magamat további favorikba³⁰² ajánlom. Én már a spítálból kijöttem, és itt a regement szekereivel, mivel még a sebek bé nem gyógyultak, töltöm időmet. Él[j] békével, szerencsésen, s vagyok igaz jót kívánó

Testvérbátyád
Vantsits János

²⁹⁶ Vántsits napló fol. 3v.

²⁹⁷ Értsd: nem kapott tőlük levelet.

²⁹⁸ Itt: sógornő, minden bizonnyal a bátyja feleségét érti ez alatt.

²⁹⁹ Vántsits napló fol. 7r.

³⁰⁰ Bra városának kórházába került ugyanis 1799. szeptember 17-ei sebesülése után, és még innen írta a levelét is a kórházból való kijövétele után.

³⁰¹ Helyesen: 5to (quinto).

³⁰² Kegyükbe, kegyességükbe.

4.

Vántsits János egy meg nem nevezett kisasszonyhoz³⁰³

H. n., é. n.

Kedves Kisasszony!

Engedj meg annak, aki éretted kész életét feláldozni! Ne keserítsd annak szívét, aki fáradhatatlanul gondviselésit tőled meg nem vonja! Meg ne vesd azt, aki téged boldogságba hozni kíván és akit soha többet fel nem találsz.³⁰⁴ Mindazonáltal nem viszontagságul, hanem igaz lélekből írja tenéked ezt az, kinek szívéből soha k[i] nem irtódol addig, méglen az egek ötet táplálják és utolsó pihenéséig mozg[a]tják.

hív barátod

N. N.

5.

Vántsits János egy név szerint meg nem nevezett kisasszonyhoz³⁰⁵

H. n., é. n.

Drága, Kedves Kisasszony!

Hozzám utasított³⁰⁶ leveléből *barátságát* megnyerni *szerencsémnek* magamat *képzeln* tapasztaltam. Tehát kötelességemben áll ezen *kevés* rendeimmel *bizonyossá tenni*, hogy én a kisasszonynak *legigazabb barátja* vagyok. Egyszersmind alkalmatosságot akartam magamnak nyerni, hogy a K[is] A[sszonynak] *mélyebben* magamat *szívességében* ajánlhassem; melyet megnyervén, esküszöm az egekre, hogy legszerencsésebbnek magamat, amit, hogy az egek elérnünk megengedjen, ó egek, kívánom.

N. N.

³⁰³ Vántsits napló fol. 7r.

³⁰⁴ Értsd: hozzá hasonlót, aki annyira szereti, mint ő, nem fog találni.

³⁰⁵ Vántsits napló fol. 7r.

³⁰⁶ Értsd: intézett.

6.

Vántsits János egy Klára nevű kisasszonyhoz³⁰⁷

H. n., é. n.

Drága, Kedves Kisasszony!

Engedjen meg egy ismételten barátjának, aki Klarának sok örömnapokat, hosszas életet (de nem magánost) boldogul folytatni, virágból gyümölcsöt nevelni, kívánság szerint való örömet, a szárnyon forgó szerencse környezését, fájdalmas szívinek vigasztalását jó lelkiismeretből megnyerni, s gyorsan eltölteni kívánja. Ezen neve napját pediglen nyájas kis barátival vígan tölthesse, óhajtja szívéből a

T[ekin]t[et]es K[is] A[sszony]nak

egy alázatos hív szolgál³⁰⁸

7.

A 2. számú huszárezred ötödik osztályában szolgáló altisztek levele

az ezredparancsnokhoz³⁰⁹

H. n. 1797–1798 k.

Méltóságos Báró Óbester Úr!

Nékünk Kegyes Atyánk!

Instáljuk egész alázatossággal Nagyság[od]at ezen Nemes Seregnek³¹⁰ ötödik osztályában lévő alrendű individuák³¹¹ eze[n--j]ő századról megemlékezni, mivel ebben a században is tapasztalunk közülün[k *éred*]emes embereket a szolgálatnak véghez vitelére, de mivel a Nemes Seregnek Ve[zérét]ül mindenkor távollétünk miatt és mentessé nem tehetjük magunkat, utoljára kelletik várakozni Kegyességednek hozzánk nyújtott adományára, melyeket a Conduit Listából³¹² tapasztalta N[agy]ságod kik légyenek azok, és azok közül, melyek[ne]k kevés hibájok béváltával³¹³ is, azokat mind helyrehozták jó viseletek által, és kívánnak mindenkor a Nemes Regementnek becsületjére járni,

³⁰⁷ Vántsits napló fol. 7v.

³⁰⁸ Az eredetileg itt álló „baráttya” szó áthúzva és fölé írva a „szolga” kifejezés.

³⁰⁹ Vántsits napló fol. 9v. Feltételezésünk szerint a levelet az első koalíciós háborút (1792–1797) követő rövid békeidőszakban írhatták. Így a címzett báró Knesevich Vince, akkori ezredparancsnok lehetett.

³¹⁰ Értsd: az ezrednek.

³¹¹ Értsd: alacsonyabb rendű, alárendelt személyek. Itt minden bizonnyal az altisztekről van szó.

³¹² A hadseregek esetében régóta fontos volt, hogy átfogó ismeretekkel rendelkezzenek az egyes tisztek és altisztek képességeivel, érdemeivel, alkalmazhatóságával kapcsolatosan. Így 1761-ben porosz mintára a császári-királyi hadseregben is előírták a *Conduitelisten* elnevezésű, magyarul minősítésinek vagy viseletinek is nevezett jegyzékek vezetését. Sajnos napjainkra mindössze a tisztekről készült minősítési jegyzékek maradtak fenn, jellemzően azok is csak az 1820-at követő időszakból. Fenti megjegyzés mellett ugyanakkor néhány egyéb adat is alátámasztja, hogy minősítések nem csupán a tisztekről, de az altisztekről is készültek.

³¹³ Értsd: bevallásával.

és Na[gy]ságodnak különös hálaadással emlékezetiért lenni, amely emlékezetét megnyervén ajánljuk magunkat, mint Atyának édes fiai: Kegyességében.

Nagyságodnak

alázatos szolgálai

Allrenden lévő Individuák

NB. Ezen kérést úgy meghallgatta az óbester, hogy csak kevés időre, aki csak arra való volt,³¹⁴ mind onnét avancírozott³¹⁵. Már a többi svadronok szinte panaszra fakadtak, noha annak előtte mindazokból tölt ki³¹⁶ minden.

8.

Vántsits János levele György nevű barátjához³¹⁷

Zágor, 1801. október 9.

Kedves Barátom [---] György!

Írhatom én is már ezeket: Siratom az [--i]úságomnak elrepült gazdagságát, melyet fájdalmas szívemnek, siralmas [---] szemeimnek az ellenkező vetélkedések összevetőközése tündököltetn[---] elrejtett szikráit az én barátomnak megmutatják. Oh! Ha én az én kíván[---]ját előre jól megvizsgáltam volna, mely sok keserűségekől s bánattól [megszabadulta]m volna. Olyan a tanulás, mint a jótétemény; mikor adunk, magun[k is kapunk,] mikor tanítunk, tanulunk.

Harmincesztendőskorában kezd az embe[r rájön]ni, hogy balgatagul él, negyvenben elhiszi, ötvenben kezd szegényleni. Ugy[---] haszontalan foly az idő, és változtatja az én óráimat; haszontalanul [---] én is az én helyemet s állapotomat. De micsoda a bölcsesség, ha nem [a bold]ogság megtalálásának mestersége.

Vigyázz, meg ne csalat[t]assál! Nem m[indene]k, akik jó szöveggel illettek, igyekeztek a te javadra. Az én gondolatom fá[radhata]tlan volt az én gyötrelmeimre, és kínozott engemet éjjel-nappal. Mikor a term[észet] csendesén aludt; visszahúzott engemet az elmúltakra, ígervén: négy-öt eszte[ndők]től fogva, hogy majd vigasztal.

Vigasztalt mai napon egy nagy érdemű [óbe]sterem³¹⁸ a cameralis hivatalokra való áttalálésemre, hogy csak jó rem[ény]ségben legyek, mert mennél hamarabb eljön a resolútióm³¹⁹. Én is kegyes gratiáját³²⁰ megköszönvén [el]mentem. Ha virtuosus baráti szívből mondotta, elvégezte szólásával, te[kinte]tes segítségével való becsit gondolatának.

³¹⁴ Értsd: érdemes volt rá.

³¹⁵ Avancírozott = előbbre lépett a ranglétrán.

³¹⁶ Telt ki, került ki.

³¹⁷ Vántsits napló fol. 18v.

³¹⁸ Szabó Ferenc (1755–1819) ezredesről van szó, aki 1800. november 26. és 1804. november 1. között a 2. számú huszárezred parancsnoka volt. Életére lásd Réfi 2014. 400. o.

³¹⁹ Határozat, döntés, rendelet.

³²⁰ Jóindulatát.

Érzékenységre hozta lelkemet, mely[eket] barátommal közleni hathatósnak állítottam,³²¹ aki vagyok öröktől fogva
Zágor, D[ie] 9a 8bris³²² 1801. hív barátod

9.

Vántsits János levele ezredeséhez, a 2. számú huszárezred parancsnokához³²³
Zágor (?), 1802³²⁴

Méltó[ságos Ó]bester Úr!
Nékem kül[önös] gondviselő Atyám!

Nagyságodhoz gyakorta engem [---] ki nem állhattam,³²⁵ hogy ezen csekély rendemmel alázatos [tiszte]lője ne legyek, annyival is inkább indít engemet szíves indulatom³²⁶, hogy [---]közben hozzám mutatott gratiáját, melyre érdemetlen³²⁷ voltam, [sz]égyenlettem írásommal mindedig alkalmatlankodni, jól tudván [szíve]sségét, hogy amit erántam a cameralis hivataloknál elvégeze[n--]teszen azokra; ki is egész és örökös hálaadással fogok lenni, [---] és még magamat N[agy]ságod gratiájához érdemesíteni igyeke[zem.]

Nagyságodnak

alázatos hív szolgálja
V. J.

RÖVIDÍTÉSEK

ÖStA KA	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien
HR	Husaren-Regiment
ML	Personalunterlagen, Musterlisten
ST	Personalunterlagen, Standestabellen
Vántsits napló	HM HIM Hadtörténelmi Levéltár VII. Fondfőcsoport, Personalia 172. Vántsits János strázsamester naplója 1793–1801.

³²¹ Értsd: hasznosnak tartottam.

³²² Nona octobris (lat.) = október 9-én.

³²³ Vántsits napló fol. 18v. A címzett ekkor a Knesevichet követő ezredparancsnok, Szabó Ferenc ezredes volt.

³²⁴ Ezen levelét valószínűsíthetően akkor írta, mikor már bizonyossá vált a kamarai szolgálatba történő átvétele.

³²⁵ Értsd: meg nem állhattam.

³²⁶ Itt: lelkesültségem, késztetésem.

³²⁷ Érdemtelen.

BIBLIOGRÁFIA

- A magyar katona A magyar katona vitézségének ezer éve. II. k. Szerk. *Pilch Jenő*. Budapest, [é. n.]
- Domokos* 1986. *Domokos György*: Várépítészet és várharcászat Európában a XVI–XVII. században. Buda 1686. évi ostromának technikai elemzéséhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 99. (1986) 1. sz. 47–110. o.
- Nagy-L.* 2020. *Nagy-L. István*: A császári-királyi hadsereg magyarországi tábornokai, 1787–1815. Budapest, 2020.
- Nagy-L. – Réfi* 2022. *Nagy-L. István – Réfi Attila*: Tiszti portrék a Wurmser-huszárezred történetéből (1775–1797). Budapest, 2022.
- Österreichs Kriege Österreichs Kriege seit 1495. Chronologisches Zusammenstellung der Schlachten, Belagerungen etc. Zusammengestellt aus den *Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs* Jahrgang 1876, 1877 und 1878. Wien, 1878.
- Őri* 2022. *Őri Péter*: A történeti demográfia Franciaországban. In: Történeti demográfiai évkönyv, 2002. Szerk. *Faragó Tamás – Őri Péter*. Budapest, 2002. 299–318. o.
- Pizzighelli* 1905. *Pizzighelli, Cajetan*: Geschichte des k. u. k. Husaren-Regimentes Friedrich Leopold Prinz von Preussen Nr. 2, 1742–1905. Kronstadt, 1905.
- Réfi* 2005. *Réfi Attila*: Egy legendás vasi huszár. Hertelendy Gábor, 1742–1820. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 32. (2005) 4. sz. 36–52. o.
- Réfi* 2014. *Réfi Attila*: A császári-királyi huszárság törzstiszti kara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792–1815). Budapest–Sárvár, 2014.
- Réfi* 2016. *Réfi Attila*: A császári-királyi ulánusezredek törzstisztjei a francia háborúk idején (1792–1815). Életrajzi lexikon. Pápa, 2016.
- Réfi* 2025. *Réfi Attila*: „Addig hadakoztok, amíg az egész emberi nemzetet koldussá teszitek nagyravágástok miatt”. Vántsits János huszár strázsamester feljegyzései és elmélkedései (1784–1802). I. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 138. (2025) 1. sz. 385–425. o.

- Sasvári* 1977. *Sasvári László*: A hazai görög katolikusok sajátos egyházi szavai. *Magyar Nyelv*, 73. (1977) 3. sz. 325–335. o.
- Vadász* 1998. 19. századi egyetemes történet, 1789–1890. Szerk. *Vadász Sándor*. Budapest, 1998.

Attila Réfi

„YOU KEEP FIGHTING UNTIL YOU MAKE
THE WHOLE HUMAN NATION BEGGARS BECAUSE OF YOUR AMBITION”

Notes and reflections of János Vántsits, Hussar Sergeant (1784–1802)

Part I

(Summary)

In the second part of our source publication, we present the latter half of the manuscript written by János Vántsits, Hussar Sergeant of the 2nd Hussar Regiment, held in the Military History Archives of the Institute and Museum of Military History. This includes Vántsits's notes from 1799 to 1802, as well as his reflections on various aspects of life and the world. The source publication also contains some retrospective descriptions, embedded in the main text, of certain military events that occurred in 1788, 1789 as well as between 1794 and 1796. Finally, a selection of the most important letters and marginal notes in the manuscript are also published.

Attila Réfi

„IHR FÜHRT SO LANGE KRIEG, BIS IHR WEGEN EURES EHRGEIZES DAS GANZE
MENSCHENVOLK ZU BETTLERN MACHT“

Aufzeichnungen und Überlegungen von Husaren-Wachtmeister János Vántsits (1784–1802)

Teil 2

(Resümee)

In der vorliegenden Arbeit setzen wir die Veröffentlichung des Manuskriptes von János Vántsits, Husaren-Wachtmeister des 2. Husarenregiments, fort, das sich ursprünglich im Archiv für Militärgeschichte des Instituts und Museums für Militärgeschichte befand. Dieses Mal veröffentlichen wir die Notizen von Vántsits aus den Jahren 1799 bis 1802 sowie seine Überlegungen zu verschiedenen Aspekten des Lebens und der Welt. Die Quellenpublikation enthält zudem einige in den Haupttext eingefügte Rückblicke, die mit bestimmten militärischen Ereignissen in den Jahren 1788, 1789 und 1794–1796 zusammenhängen. Schließlich geben wir auch eine Auswahl der wichtigeren Briefe und Randvermerke des Manuskriptes kund.

Atila Réfi

« VOUS VOUS BATTREZ JUSQU'À CE QUE VOUS FASSIEZ DE TOUTE LA NATION
DES MENDIANTS À CAUSE DE VOTRE AMBITION »

Notes et réflexions du sergent de hussard János Vántsits (1784–1802)

Deuxième partie

(Résumé)

Dans cet écrit, nous poursuivons la publication du manuscrit de János Vántsits, sergent du 2e régiment de hussards, conservé à l'origine dans les Archives d'histoire militaire de l'Institut et du Musée d'histoire militaire. Cette fois-ci, nous publions les notes de Vántsits sur la période de 1799 à 1802, ainsi que ses réflexions sur divers aspects de la vie et du monde. Cette publication de source comprend également quelques descriptions rétrospectives insérées dans le texte principal qui concernent certains événements militaires des années 1788, 1789 et 1794 à 1796. Enfin, nous publions également, sous forme de sélection, les lettres et les notes marginales les plus importantes figurant dans le manuscrit.

Атила Рефи

«ВЫ СРАЖАЕТЕСЬ ДО ТЕХ ПОР, ПОКА ИЗ-ЗА СВОИХ ЧЕСТОЛЮБИВЫХ
СТРЕМЛЕНИЙ НЕ ПРЕВРАТИТЕ ВЕСЬ РОД ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ В НИЩИХ».

Заметки записки и размышления гусарского сержанта Яноша Вантсица (1784–1802).

Часть II.

(Резюме)

В настоящей работе мы продолжаем публикацию рукописи гвардейца 2-го гусарского полка Яноша Вантсица, первоначально находившейся в Военно-Историческом Архиве Института и в Музее Военной Истории. На этот раз публикуются заметки Вантсица за период с 1799 по 1802-ие годы, а также его размышления, связанные с различными жизненными и мирскими делами. Публикация источника также содержит дальнейшие некоторые ретроспективные описания, вставленные в основной текст, которые связаны с отдельными военными событиями 1788, 1789 и 1794-1796-их годов. В заключении, мы также публикуем в виде избранной подборки наиболее важные письма и заметки на полях, содержащиеся в рукописи.

EGY RÁCKEVEI HUSZÁR

NAPÓLEON SEREGEI ELLEN
Horváth Nepomuki János emlékezete

2024

Horváth János

A HUSSAR OF RÁCKEVE AGAINST NAPOLEON'S ARMIES —
the memory of János Horváth Nepomuk, 2024

KIÁLLÍTÁSI KATALÓGUS

BIBLIOGRÁFIA

MOHÁCSI ZOLTÁN

A 2023. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A bibliográfia beosztása

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények	1–27
A hadtörténelem határterületei	28–85

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet	86–92
A hadművészet és a fegyveres erők története	93–166
Csapattörténetek	167–175
A katonaság kiképzésének története és a haderő résztvevői	176–190
Hagyományápolás, emlékezetkultúra	191–208
Haditechnika	209–314
Katonai jog, holokauszt, veszteség, hadifogság	315–370
Helytörténet	371–379
Életrajzok, visszaemlékezések, naplók	380–454

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

A kezdetektől a 15. század végéig	455–467
16–17. század	468–486
18. század	487–493
19. század	494–499
1848–1849	500–522
1914–1918	523–535
1919–1938	536–545
1939–1945	546–583
1946–1989	584–596
1990–2023	597–606

IV. NÉVMUTATÓ

V. TÁRGYMUTATÓ

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények

1. Among Freedom Fighters. John Sadovy's photographs of the 1956 Hungarian Revolution. Ed. by Réka Kiss – László L. Simon. Budapest, Hungarian National Museum–Committee of National Remembrance, 2023. 155 o.
2. Cziráki Zsuzsanna: Kora újkori oszmán vonatkozású dokumentumok a bécsi Haditanács levéltári hagyatékában. *Aetas*, 38. (2023) 4. sz. 173–186. o.
3. Cseh Gergő Bendegúz: Trezorból levéltár. Titkosszolgálati iratok 1990 előtt és után. *Rubicon*, 34. (2023) 1. sz. 68–75. o.
4. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 23. Szerk. Závodi Szilvia. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 419 o.
5. Havasné Berek Tünde – Mohácsi Zoltán: Hermann Róbert munkásságának bibliográfiája, 1984–2022. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. Medgyesy Zsófia – Pásztai László. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 457–525. o.
6. Horváthné Tóth Zsuzsanna – Horváth Tibor: Mueller Othmár Robbantástechnikai Különgyűjtemény. *Haditechnika*, 57. (2023) 4. sz. 67–70. o.
7. Jankó Annamária: Az Erdélyi Fejedelemség kataszteri és katonai térképezése a 19. században. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. Medgyesy Zsófia – Pásztai László. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 395–404. o.
8. Kárpáti Endre: Helsinki megmentői. Egy bátor ország légvédelmi relikviái. *Aranyas*, 23. (2023) 10. sz. 46–51. o.
9. Kárpáti Endre: Légi harcok emlékei. Rendhagyó múzeumlátogatás. *Aranyas*, 23. (2023) 4. sz. 44–51. o.
10. Katonai szabályzatok a Kossuth-emigráció korszakából. Szerk. Süli Attila. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 263 o.
11. Kedves Gyula: Görgei pisztolya az egykori Aradi Ereklyemúzeumból. Egy tárgyi emlék az oroszokkal való tárgyalási kísérletből. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. Medgyesy Zsófia – Pásztai László. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 405–414. o.
12. Magyarország történeti atlasza, 1526–1711. A térképeket készítette Nagy Béla. Főszerk. Oborni Teréz. Szerk. Pálffy Géza – Varga Szabolcs. Budapest, HUN–REN Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet, 2023. 332 o.
13. Mohácsi Zoltán: A 2021. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 3. sz. 709–751. o.
14. Pallos Lajos – Sallay Gergely: Csillag és kereszt. 100 éves a Magyar Érdemrend. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2023. 81 o.
15. Petrik Iván: Az utolsó pillanatig kitartani – Egy katonatiszti visszaemlékezés kiadásának buktatói a létezett szocializmusban. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 281–298. o.

16. Radnóti Klára: „Görgei Arthur könyvtára”. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 2. sz. 439–506. o.
17. Rainer Pál: „KEDVES ANYIKÁM!” Horváth József egyévi önkéntes levelei a nagy háborúból édesanyjához Enyingre. In: A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei 31. Szerk. Pátkai Ádám Sándor. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2023. 85–115. o.
18. Sárhegyi Tamás: A kiállított múlt. A Magyar Királyi Fegyveres Erők Múzeuma Torontóban. *Valóság*, 66. (2023) 6. sz. 19–30. o.
19. A szabadságharc vértanúi. Kiállítás Dobák Géza és Hermann Róbert magángyűjteményéből. A katalógust összeállította és a bevezetőt írta Hermann Róbert. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, 2023. 34 o.
20. Szabadságharcosok között. John Sadovy fényképei az 1956-os magyar forradalom napjairól. Szerk. Kiss Réka – L. Simon László. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum–Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2023. 151 o.
21. Szabó Ádám: Római hadtudósok Csikban – Vegetius és Frontinus, mellettük Cicero is, egy rejtőző kódexben. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 329–348. o.
22. Tóth Ferenc: Ex libris Comte de Bercheny. Újabb kutatások a franciaországi Bercsényi család könyvtára történetéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 1. sz. 115–172. o.
23. Törös István: Határ a csillagos ég. Elvárás a folyamatos megújulás. *Aranyas*, 23. (2023) 7. sz. 62–64. o.
24. Törös István: Lehull a vasfüggöny. Kecskemét, 1990. augusztus 18–19. *Aranyas*, 23. (2023) 8. sz. 60–63. o.
25. Törös István: Minden kezdet nehéz! Kecskemét, 1913. április 6. *Aranyas*, 23. (2023) 8. sz. 52–55. o.
26. Törös István: A változások kora. A múlt a jövő szolgálatában. *Regiment*, 18. (2023) 4. sz. 8–11. o.
27. Vesztróczy Zsolt: Kiállítás a budapesti Honvédménház történetéről. *Honismeret*, 51. (2023) 2. sz. 53–55. o.

A hadtörténelem határterületei

28. Bacsoni, Tamás: „Bohnentopf”. Die braunen Gesellschaftskappen der ungarischen Armee. *Pallasch*, 27. (2023) 83. sz. 93–96. o.
29. Bálint Ferenc: Az „oldenburgi vaskereszt”. A Frigyes Ágost Kereszt adományozásai a cs. és kir. 12. gyalogezred katonáinak 1917–1918-ban. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. Medgyesy Zsófia – Pászti László. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 35–40. o.
30. Berkesi Balázs: Két zubbony Dél-Afrikából, 1970–1990. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 23. Szerk. Závodi Szilvia. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 323–332. o.
31. Czink, Peter: Hungarian Military Daggers after the Second World War, and Presentation Daggers of the Ministry of Defence. *Magyar Front*, 25. (2023) 4. sz. 8–15. o.
32. Czink, Peter: The Royal Hungarian Defense Forces Officer’s and NCO’s General Issue Dagger. *Magyar Front*, 25. (2023) 4. sz. 4–7. o.

33. *Etényi Nóra, G.*: Thököly Imre képe a korabeli Nyugat-Európában. In: Imrich Thököly. Jeho život, povstanie a doba. Ed. *Peter Kónya*. Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2023. 33–57. o.
34. *Farkas Judit Antónia*: Ed Sullivan, a magyarok szabadságtörekvésének amerikai szószólója a hidegháború éveiben. In: „Emlékeztek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 255–266. o.
35. *Gyura Sándor – Jójárt György*: A ceglédi laktanyák és a helyőrség története 1949-ig. (Ceglédi füzetek 47.) Cegléd, Kossuth Múzeum, 2023. 295 o.
36. *Harangi-Tóth Zoltán*: A csataelemzés fortélyai. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. *Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 73–89. o.
37. *Hermann Róbert*: Saulusból Paulus – Krúdy Gyula honvédszázados esete Görgei Artúrral. In: VERITAS évkönyv 2022. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár–Magyar Napló, 2023. 85–111. o.
38. *Hinterstoisser, Hermann*: Ungarische Stahlhelme. *Pallasch*, 27. (2023) 85. sz. 61–74. o.
39. *Juhász Katalin*: Orosz ellenség a magyar katonadalokban. *Honismeret*, 51. (2023) 2. sz. 34–47. o.
40. *Kálmánfi Gábor*: Rendkívüli lelet. Repülőgéproncs a föld alól. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 5. sz. 40–45. o.
41. *Káplár Zsolt*: A mátraházai Vak Bottyán Honvéd Tiszti Üdülő története 1946-ig. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 237–252. o.
42. *Karácsony Ágnes*: Honvéd színészek a szabadságharcban. „Vendégszerepet fogok játszani a véres drámában”. *Múzeumcafé*, 17. (2023) 1–2. sz. 243–275. o.
43. *Kedves Gyula*: Skandalum az Országházban, avagy a Képviselőházi Őrség első parancsnokhelyettesének túlfellett becsületérzéke. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. *Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 109–128. o.
44. *Kerék Eszter*: Korai fényképészeti eljárások (1839–1890) a Fotóarchívum gyűjteményében. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 311–321. o.
45. *Kerka-poly Piroska*: Tintaceruzával írott tábori levél. Zánka, Kerkapoly Családi Alapítvány, 2023. 440 o.
46. *Kincses Katalin Mária*: A müncheni akadémizmus magyarországi hatása II. Rákóczi Ferenc szoborkultuszának tükrében. In: VERITAS évkönyv 2022. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár–Magyar Napló, 2023. 181–199. o.
47. *Kovács István*: Egy 1849-es lengyel legionista helytállása. Jan Aleksander Fredro festményen megörökített hőstette. In: „Emlékeztek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 471–478. o.
48. *Kozicz János – Sümegi György*: Thorma János: Aradi vértanúk. A téma a képzőművészetben a 19–21. században. (Halasi albumok 22.) Kiskunhalas, Halasi Városmenedzser Nonprofit Kft., 2023. 120 o.

49. *Krámlí Mihály*: Egy krumpliszsák és pár zsák cukor. Hétköznapi bosszúságok az első világháborúból. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztí László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 493–499. o.
50. *Kulesár Viktor*: Második világháborús konfliktusrégészeti kutatások Gödöllő térségében. In: Gödöllő a második világháborúban. Szerk. *Kerényi B. Eszter*. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2023. 174–191. o.
51. *Kulesár Viktor – Polgár Balázs*: Terepi kutatások az 1849. évi tápióbicskei és váci ütközetek helyszínén. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztí László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 521–530. o.
52. *Makai Agnes – Szoleczky Emese*: The Military History Museum. *Magyar Front*, 25. (2023). 3. sz. 4–14. o.
53. *Marton Gyula András*: Katonavégzet. Don-kanyar, 1943. Tiszaföldvár, Tiszazugi Földrajzi Múzeum, 2023. 369, 14 o.
54. *Marton Gyula András*: Katonavégzet. Don-kanyar, 1943. 2. kiadás. Budapest, Kairosz Kiadó, 2023. 369, 14 o.
55. *Mátyássy Gabriella*: A rudkinói gyűjtőtemető leletanyagának fertőtlenítési eljárása és egy sírból előkerült bicska restaurálása. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 335–342. o.
56. *Mészáros Kálmán*: A Lónyay család a Rákóczi-szabadságharcban. In: Örökségünk. A Lónyayak eltűnt és felfedezett világa. Szerk. *Cieger András – Klicsu Ferenc*. Tuzsér, Tuzsér Községért Közalapítvány, 2023. 93–111. o.
57. *Nagy Péter*: Egy abafalvi lány a történelem viharaiban. Talián Irma és családja története az 1940-es évek második felében. In: Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában. Szerk. *Bognár Zsolt – Pomázi-Bárdonics Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 345–359. o.
58. *Nánay Mihály*: Nagy rőfögés a határon. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia sertesháborúja. *Rubicon*, 34. (2023) 1. sz. 22–27. o.
59. *Pilgrim, David*: A nagy Napóleon. Fordította *Visy Miklós*. Pécs, Alexandra, 2023. 494 o.
60. *Polgár Balázs*: Az 1809. évi győri ütközet francia szemmel. Francia tudósítások és képi ábrázolások a győri összecsapásról. I. rész. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 147–167. o.
61. *Polgár Balázs*: A második világháború régészete. Az Attila-vonal (1944–1945) régészeti kutatásának perspektívái. In: Gödöllő a második világháborúban. Szerk. *Kerényi B. Eszter*. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2023. 117–139. o.
62. *Prohászka László*: Arnold Hartig első világháborúval kapcsolatos alkotásai. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 169–188. o.
63. *Rácz János*: Az 1956-os forradalom és szabadságharc következményei az angolszász sajtó tükrében. (Veritas Könyvek 29.) Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár–Magyar Napló, 2023. 367 o.
64. *Rosonczy Ildikó*: Egy hanyatott sorsú festmény az 1849. augusztus 13-ai fegyverletételről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 4. sz. 953–966. o.

65. *Rosonczy Ildikó*: Orosz festők művei az 1849. augusztus 13-ai fegyverletételről. In: „Emlékeztek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pászti László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 215–225. o.
66. *Sajti Enikő, A.*: „Kis Bácskából süvít a szél...” Összeomlás, hatalomátvétel, kisebbség-politika a Délvidéken 1918–1947. Pécs, Kronosz Kiadó, 2023. 399 o.
67. *Sallay, Gergely Pál*: On the Ribbons of Orders, Decorations and Medals Worn During the Hungarian Regency, Including Those of the Austro–Hungarian Empire. *Magyar Front*, 25. (2023) 1. sz. 4–9. o.
68. *Sallay Gergely Pál*: „Utolsó tulajdonosa Frigyes fhg volt”. A Mária Terézia Katonai Rend nagykeresztjének csillaga a Hadimúzeumban. In: „Emlékeztek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pászti László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 237–244. o.
69. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*: Egy családi levelezés mint hadtörténeti forrás. Mágóri Rezső élete és katonai pályafutása. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 227–236. o.
70. A Section of Ribbon Bars from the Hungarian Military History Museum. Fényképezte: *Szikits Péter*. *Magyar Front*, 25. (2023) 1. sz. 10–15. o.
71. *Somogyi Gréta*: Görgei Artúr és Mikó Imre barátsága. In: „Emlékeztek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pászti László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 267–276. o.
72. *Somogyi László*: Civil internáltak megjelenítése az I. világháborús magyarországi sajtó-propagandában. *Korall*, 24. (2023) 93. sz. 49–72. o.
73. *Soós Péter*: Az Attila-vonal és erősítési elemeinek terepi nyomai. In: Gödöllő a második világháborúban. Szerk. *Kerényi B. Eszter*. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2023. 140–173. o.
74. *Sőregi Zoltán*: Katonai zászlóavatások 1920–1945 között. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 359–406. o.
75. *Számadó Emese*: Régészeti kutatások Brigetióban, 1922–2022. *Honismeret*, 51. (2023) 2. sz. 108–113. o.
76. *Takács Vivien*: Forradalmi jelkép. A kokárda története. *Magyar Honvéd*, 34. (2023). 5. sz. 38–39. o.
77. *Tóth Orsolya*: A m. kir. Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala néhány jótékony célú kiadványa, 1914–1918. In: „Emlékeztek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pászti László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 355–366. o.
78. *Vadas, András*: The Environmental Legacy of War on the Hungarian–Ottoman Frontier, c. 1540–1690. (Environmental Humanities in Pre-modern Cultures.) Amsterdam, Amsterdam University Press, 2023. 290 o.
79. *Varga József*: Lukácsy Lajos, a rábaközi hadiszobrász. *Honismeret*, 51. (2023) 5. sz. 83–89. o.

80. *Varga A. József*: A Protestáns Tábori Püspökség története a megalakulástól az 1951-es megszűnéséig. 1–3. rész. *Honvédségi Szemle*, 151. (2023) 3. sz. 130–143. o., 4. sz. 93–110. o., 5. sz. 93–102. o.
81. *Vay Sándor*: Régi katonahistóriák. Szerk. *Valentyik Ferenc*. Budapest, Magánkiadás, 2023. 306 o.
82. *Wagner Sarolta*: Újabb adalékok Wágner László katonai épületterveihez. *Honvédségi Szemle*, 151. (2023) 2. sz. 110–119. o.
83. *Závodi Szilvia*: A katonatiszti házasságkötések és azok szabályozása a 20. század első felében. In: Magyar menyasszony. Tanulmányok. Szerk. *Kiss Erika – Orgona Angelika – Simonovics Ildikó*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2023. 199–222. o.
84. *Závodi Szilvia*: A sibyllenorti esküvő. József Ferenc főherceg és Anna szász királyi hercegnő menyegzője. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 441–448. o.
85. *Zmák Tamás*: „...szomorú vonatoknak érkezését várja a szfinksz...” Szabadkőműves hadikórházak az első világháború idején Magyarországon. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 189–211. o.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet

86. „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. 1–2. kötet. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 539, 525 o.
87. *Kincses Katalin Mária*: Szalay László a Rákóczi-szabadságharcról. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 429–442. o.
88. *Kis Péter*: Hadtudományi előadások a Budapesti Tudományegyetemen a két világháború között. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. *Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 163–174. o.
89. *Kranzieritz Károly*: Zsigmond király dobori megtorlása. Eberhard Windecke emlékiratának egy epizódja. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 1. sz. 173–193. o.
90. *Szakály Sándor*: A Horthy-korszakról, ahogy azt 2023-ban látom. *Somogy*, 51. (2023) 2. sz. 81–91. o.
91. *Veszprémy László*: A tárnokvölgyi csata helye a hun–magyar hagyományban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 1. sz. 3–19. o.

A hadművészet és a fegyveres erők története

92. *Bandi István*: A szovjet diktatúrától a nemzeti szakszolgálatok kialakulásáig. Fejezetek a moldovai titkosszolgálatok történetéből 1944–1991. *Szakmai Szemle*, 21. (2023) 1. sz. 39–58. o.
93. *Bárány Attila*: Nagy Lajos hadserege és hadszervezete. Hadvezetés, stratégia, fegyvernek. *Világtörténet*, 45. (2023) 2. sz. 175–220. o.
94. *Bene Krisztián*: Magyarok 1939–1940-ben a francia hadseregben. Általános jellemzők és egyéni életutak. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 1. sz. 47–82. o.
95. *Benkő Tibor*: A Magyar Honvédség a haderőfejlesztés útján, 2018–2022. / The Hungarian Defence Forces on the path of force development, 2018–2022. In: A Magyar Honvédség 175 éve. / 175 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 347–396. o.
96. *Bobay István Zoltán*: 1848–1849-es honvéd életutak Habsburg Miksa császár mexikói osztrák önkéntes hadtestéből. 1. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 4. sz. 991–1017. o.
97. *Bobay István Zoltán*: „Ha csak egy kevés hasznára lehetünk is a köztársaságnak, vérünket örömmel adjuk”. Magyarok a mexikói köztársasági oldalon az 1860-as években. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 2. sz. 259–302. o.
98. *Boda Mihály*: A háborús ideológiák története. A háború igazolása Nyugat-Európában és Magyarországon az ókortól a 20. század végéig. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 436 o.
99. *Boda Mihály*: Az oszmán török háborús ideológia és a Magyar Királyság. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. *Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 25–36. o.
100. *Bonhardt Attila*: A Magyar Királyi Honvédség és a rejtett haderő az 1920–1930-as években. / Royal Hungarian Defence Forces and the concealed armed forces in the 1920–1930s. In: A Magyar Honvédség 175 éve. / 175 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 141–157. o.
101. *Chorvát, Peter*: Antimilitarizmus v rakúsko-uhorskeji armáde pred prvou svetovou vojnou. *Obrana*, 31. (2023) 2. sz. 32–33. o.
102. *Cserényi-Zsitnyányi Ildikó*: Erőszaktechnikák. *Rubicon*, 34. (2023) 1. sz. 64–67. o.
103. *Csikány Tamás*: A Mikó-vár mint ezredparancsnokság, 1762–1851. In: Mikó 400. A csíkszeredai Mikó-vár 400 éves története. Szerk. *Kelemen Imola – Kósa Béla*. Csíkszereda, Csíkszereda Kiadóhivatal–Csíki Székely Múzeum, 2023. 172–189. o.
104. *Csorba György*: Dobosok az 1848–1849-es szabadságharcban. Szervezés, kiképzés, felszerelés. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 2. sz. 377–416. o.
105. *Feith László*: Hadsereg születik. 175 éves a honvédség. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 5. sz. 14–19. o.
106. *Felderítők Társasága Egyesület Évkönyv 2023*. Szerk. és sajtó alá rendezte: *Gál Csaba*. Budapest, Felderítők Társasága Egyesület, 2023. 139 o.
107. *Fercsák Balázs*: Vallási alapú fegyveres konfliktusok Afrikában a hidegháborút követően. *Honvédségi Szemle*, 151. (2023) 2. sz. 27–41. o.

108. *Fekete Tamás – Balázs Benedek*: A modern dunai vízi- és folyamrendészet szervezeti története, 1897–2022. 1. rész. *Honvédségi Szemle*, 151. (2023) 6. sz. 126–144. o.
109. *Forgács Balázs*: Variációk egy témára – Lawrence és Von Lettow-Vorbeck irreguláris harcai az első világháborúban. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. *Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 51–72. o.
110. *Fórizs Sándor*: A határőrség sorállományának utolsó évei. *Hadtudomány*, 33. (2023) 2. sz. 73–84. o.
111. *Fórizs Sándor*: Honvéd-határőr gyakorlatok 1951–1952-ben. *Honvédségi Szemle*, 151. (2023) 1. sz. 112–122. o.
112. *Fórizs Sándor*: A magyar határőrség helyzete az 1956-os évben október 23-át megelőzően. *Hadtudomány*, 33. (2023) 3. sz. 97–109. o.
113. *Fróna Imre – Kedves Gyula*: Az Országgyűlési Őrség. (Országközi séták.) Budapest, Országközi Könyvkiadó, 2023. 143 o.
114. Giorgio Basta hadtudományi művei. Emlékirata Rudolf császárhoz az állandó hadsereg ügyében. A könnyűlovasság vezetéséről. A tábornagy. Szerk. *Padányi József*. Fordította *Nagy Levente*. A bevezető tanulmányt és jegyzeteket írta *Négyesi Lajos*. (Pro Militum Artibus.) Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 238 o.
115. *Hajagos József*: Heves vármegyei nemzetőrség megszervezése és tevékenysége 1848-ban. In: Az 1848–49-es szabadságharc Heves vármegyéjében. XXI. Dr. Renn Oszkár emlékülés, Eger, 2023. november 18. Az emlékülésen elhangzott előadások. Szerk. *Balogh Tibor Tamás*. Eger, Egri Szt. György Lovagok Alapítvány, 2023. 31–51. o.
116. Határeset. Szerk. *Bandi István*. (RETÖRKI Források 4.) Budapest, Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár, 2023. 277 o.
117. *Horváth Miklós*: 1956 – a nemzet őrségének megalakulása és fontosabb jellemzői. In: „Emlékezetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesi Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 377–384. o.
118. *Horváth Miklós*: Honvédségből néphadsereg. A haderő újjászervezésétől a forradalom és szabadságharc leveréséig, 1944–1956. / From Defence Forces to the People's Army. From the reorganization of the armed forces to the suppression of the Revolution and Freedom Fight, 1944–1956. In: A Magyar Honvédség 175 éve. / 175 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 215–265. o.
119. *Horváth Miklós*: A Magyar Néphadsereg a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek kötelékében, 1957–1991. / The Hungarian People's Army in the Unified Armed Forces of the Warsaw Pact, 1957–1991. In: A Magyar Honvédség 175 éve. / 175 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 267–301. o.
120. *Horváth Viktor*: Hazátlanok légiója. 1. rész: Királyi parancsra hozták létre. *Regiment*, 18. (2023) 5. sz. 16–21. o.
121. Illustrated Military History of Hungary. Revised edition. Edited and indices compiled by *Róbert Hermann*. Translation *Alan Campbell – Kosztasz Panajotu*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 302 o.
122. *Jobst Ágnes*: Hontalan hadsereg? Epizódok a hidegháborús hírszerzés történetéből. (Modern magyar történelem.) Budapest, Jaffa Kiadó, 2023. 269 o.

123. *Kántás Balázs*: Mellékkormány, árnyékhadsereg, másik államhatalom? Radikális jobb-oldali, titkos félkatonai szervezetek a Horthy-korszak Magyarországon és kapcsolatuk a magyar állammal. Budapest, L'Harmattan 2023. 418 o.
124. *Kenyeres István*: Pénz a háborúra – A Német-római Birodalom rendjeinek töröksegélyei a 16–18. században. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. *Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 129–151. o.
125. Kis magyar hadtörténet. Szerk., összeállította *Hermann Róbert*. 3., átdolgozott kiadás. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 299 o.
126. *Kiss Gábor*: Népfelkelő-hadtápuszlóalak szervezése a m. kir. Honvédségben az I. világháború idején. In: „Emlékezetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 451–459. o.
127. *Kovács Tamás*: A magyar kémelhárítás a II. világháború idején. Budapest, Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat, 2023. 239 o.
128. *Kovács Tamás*: Titkosszolgálatok a II. világháború időszakában. *Rubicon*, 34. (2023) 1. sz. 54–63. o.
129. *Krajcsír Lukács*: „Méltósággal tölt el, hogy patkányok lettünk”. A II. világháború közel-keleti és észak-afrikai hadszíntereit megjáró önálló csehszlovák kontingens története. *Szakmai Szemle*, 21. (2023) 2. sz. 97–110. o.
130. *Krámlí Mihály*: Shore Bombardment Actions of Austro–Hungarian Capital Ships During the First World War. *Hadttörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 3. sz. 633–685. o.
131. *Lukács László*: Szemelvények a hazai katonai robbantástechnika és a föld alatti aknaharc fejlődéstörténetéről. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 576 o.
132. A Magyar Honvédség 175 éve. / 175 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 404 o.
133. *Markó György*: Magyar katonai alakulatok és hátországi szervezetek, 1945–1956. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2023. 473 o.
134. *Martí Tibor*: Vitézül vesztek el Istenért és a hazáért. Az Eszterházyak vezekényi véráldozata. *Múlt-kor*, 14. (2023) Ősz. 72–79. o.
135. A megfigyelt ember. Napi operatív információs jelentések. 4. kötet. 1983. Szerk. *Bank Barbara – Soós Viktor Attila*. Szentendre, Erdélyi Szalon Könyvkiadó, 2023. 372 o.
136. *Mikita János – Ternyák István – Horváth László Ferenc – Sáfár József*: A magyar katonai híradás története. 1. kötet. A hadsereg és a haditengerészet hírközlése, összekötő, táviró- és postai szervezetei az 1848–49-es szabadságharctól az első világháború végéig (1848–1918). Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 254 o.
137. *Mokánszki Zoltán*: Combat Training of the Assault Troops of the Austro–Hungarian Monarchy. *Hadtudomány*, 33. (2023) 2. sz. 85–94. o.
138. *Mokánszki Zoltán*: A huszárság, mint identitás a Nagy Háború első felében. *Hadtudomány*, 33. (2023) 3. sz. 86–96. o.
139. *Moore, Jonathan J.*: Kémek, titkok, árulók. A hírszerzés története. Fordította *Pál Attila*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2023. 208 o.
140. *Nagy-L. István*: Könnyűcsapatok éléről a vezérletbe. A könnyűcsapatok integrációja a császári–királyi hadseregbe. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. *Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 175–197. o.

141. *Négyesi Imre*: Mesterséges intelligencia katonai felhasználásának lehetőségei. 2. kötet. Mesterséges intelligencia a XXI. századi hadművészetben és a háborúkban. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 283 p.
142. *Négyesi Lajos*: Győzelem vagy halál! A Zrínyiek vakmerő hősei. *Múlt-kor*, 14. (2023) Ősz. 62–69. o.
143. *Novák Ádám*: Mindig a király oldalán. Perényiek a középkori harcmezőkön. *Múlt-kor*, 14. (2023) Ősz. 42–49. o.
144. *Pásztai László*: A '48-as honvéd hatfontos gyalogüteg létszáma. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesi Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 119–126. o.
145. *Rácz Attila*: A Munkásőrség budapesti parancsnokai. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. *Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 299–312. o.
146. *Ságvári György*: A Magyar Királyi Honvédség békeévei, 1868–1914. / Peacetime years of the Royal Hungarian Defence Forces, 1868–1914. In: A Magyar Honvédség 175 éve. / 175 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 59–79. o.
147. *Sáry Zoltán*: A csend harcosai. Katonai bűvárok régen és most. *Regiment*, 18. (2023). 2. sz. 42–47. o.
148. *Segeš, Vladimír*: Druhy vojsk, stratégia a taktika v období stavovských povstání a protiosmanských vojen. In: Imrich Thököly. Jeho život, povstanie a doba. Ed. *Peter Kónya*. Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2023. 197–208. o.
149. *Semsey Viktória*: Párhuzamok és kapcsolódási pontok a spanyol és a magyar politikai emigráció történetében, 1849–1873. ('48-as könyvtár.) Budapest, Line Design, 2023. 193 o.
150. *Solymosi József*: Alapozó munka. A honvédsereg megteremtői. *Magyar Honvéd*, 34. (2023). 5. sz. 20–25. o.
151. *Számvéber, Norbert*: The army of the Horthy era, 1919–1945. In: Illustrated Military History of Hungary. Revised edition. Edited and indices compiled by *Róbert Hermann*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 183–207. o.
152. *Számvéber Norbert*: A Horthy-korszak hadserege, 1919–1945. In: Kis magyar hadtörténet. Szerk., összeállította *Hermann Róbert*. 3., átdolgozott kiadás. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 183–207. o.
153. *Számvéber Norbert*: Páncélosok a Dunántúlon. Az utolsó páncélosütközetek Magyarországon 1945 tavaszán. 2. kiadás. (Hadiakadémia.) Keszthely, Peko Kiadó, 2023. 510, 46 o.
154. *Szekér Nóra*: Fedőneve: Marslakó. Világhírű magyar tudósok állambiztonsági megfigyelése. (Modern magyar történelem.) Budapest, Jaffa Kiadó, 2023. 263 o.
155. *Szende Zoltán*: Magyar katasztrófa, 1918–1919. Fejezet a nagy világegyéből. Kiadatlan levéltári okmányok és ismeretlen feljegyzések alapján. Köröstárkány–Balatonfőkajár, Kárpátia Stúdió, 2023. 378 o.
156. *Szentkirályi Endre*: Magyar fiúk idegen harcmezőkön. Clevelandi honfitársaink az amerikai haderőben. *Múlt-kor*, 14. (2023) Ősz. 10–15. o.
157. *Tabajdi Gábor*: Tartótisztek. A BM III/III. Csoportfőnökség belső történetei. (Modern magyar történelem.) Budapest, Jaffa Kiadó, 2023. 239 o.
158. *Takács Levente*: A rómaiak felderítőképességei. *Felderítő Szemle*, 22. (2023) 1. sz. 85–91. o.

159. Taktikák és stratégiák a kiberhadviselésben. Szerk. *Krasznay Csaba*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 304 o.
160. *Tóth Ferenc*: Huszárok, határok, családok. A franciaországi magyar katonai emigráció az ancien régime korában, 1692–1789. Budapest, HUN–REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2023. 352 o.
161. *Trautmann Balázs*: Fantomhadseregek. Álharckocsik, csalirepülőgépek. *Regiment*, 18. (2023). 2. sz. 48–54. o.
162. *Trautmann Balázs*: A legészakibb bástya. A finn hadsereg és haditengerészet. *Regiment*, 18. (2023). 2. sz. 55–60. o.
163. *Újváry Zsuzsanna, J.*: Négy generáció vérben és vasban. A Pálffyak és a XVI. századi törökellenes harcok. *Múlt-kor*, 14. (2023) Ősz. 52–59. o.
164. *Varga Csaba Béla*: Lenyűgöző vakmerőség. Bevetésen a SOE ügynökei. *Regiment*, 18. (2023) 3. sz. 10–15. o.
165. *Végh Ferenc*: Magyar Honvédség, 1989–2017. / Hungarian Defence Forces, 1989–2017. In: A Magyar Honvédség 175 éve. / 175 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 303–345. o.
166. *Vörös Géza*: Állambiztonsági munka a Kádár-korban. A politikai rendőrség hálózaton kívüli információszerző eszközei. *Rubicon*, 34. (2023) 1. sz. 76–82. o.

Csapattörténetek

167. *Bene János*: „Hatos tüzér, csak annak élj, hogy nagy legyen egykor a te hazád!” A Gábor Áron-tüzérek és az első Borbála-napok Nyíregyházán. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 65–72. o.
168. *Carius, Otto*: Tigrisek a sárban. Az 502. nehézpáncélos-osztály 2. százada Narvánál és Dünaburgnál. Sopron, Pult Kft., 2023. 184, 48 o.
169. *Feith László*: Keserű végjáték. A magyar 2. hadsereg hazatérése. *Magyar Honvéd*, 34. (2023). 4. sz. 40–45. o.
170. *Illésfalvi Péter*: A Huszton állomásozó 24. határvadász-zászlóalj 1939-ben. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 385–394. o.
171. *Nagy-L. István*: Létszámok, újoncok, veszteségek. A magyar csapatok létszámának és veszteségeinek rekonstrukciója a francia forradalmi és napóleoni háborúk idején a 34. gyalogezred első koalíciós háborús példáján. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 3. sz. 595–632. o.
172. *Reszegi Zolt*: A m. kir. 107. honvéd utászsorozat részvétele a „Levente I.” fedőnevű vállalkozásban. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 201–213. o.

173. *Somkutas Róbert*: A német alárendeltségbe léptetett magyar királyi I. gyorshadtest tevékenysége. 1–6. rész. *Haditechnika*, 57. (2023) 1. sz. 72–75. o., 2. sz. 73–75. o., 3. sz. 73–75. o., 4. sz. 71–75. o., 5. sz. 73–75. o., 6. sz. 71–73. o.
174. *Számvéber Norbert*: Ragadozók. A „Báke” nehézpáncélos-ezred története, 1944. január–február. (Hadiakadémia.) Keszthely, Peko Kiadó, 2023. 296, 63 o.
175. *Ványai Márton*: A magyar 2. hadsereg doni katasztrófája. Szovjet hadműveleti iratok és emlékezések tükrében, 1943. január 12–24. (Hadiakadémia.) Keszthely, Peko Kiadó, 2023. 200, 32 o.

A katonaság kiképzésének története és a haderő résztvevői

176. *Balla Tibor*: A magyar királyi Honvédség Ludovika Akadémiát végzett irányítói, 1914–1918. 2. rész. *Honvédségi Szemle*, 151. (2023) 1. sz. 91–111. o.
177. *Balla Tibor*: Az Osztrák–Magyar Monarchia Ludovika Akadémiát végzett tábornokai. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 41–48. o.
178. *Feith László*: Hadtörténelmi épület. A magyar tisztképzés bölcsője. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 9. sz. 18–23. o.
179. *Feith László*: Női vonal. Mária főhadnagy és a többiek. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 3. sz. 20–27. o.
180. *Fórizs Sándor*: A magyar határőrség tiszti állománya, 1950–1958. *Honvédségi Szemle*, 151. (2023) 4. sz. 111–123. o.
181. Hittel, becsülettel! Egy patinás, nagy múltú laktanya, illetve katonaváros áttekintő története 1990-től a jelen időig. Szerk. *Simai István – Nemes János*. Tata, Honvéd Bajtársi Klub, 2023. 136 o.
182. Honvédelem. Tankönyv. Szerk. *Hajdú Ferenc*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 174 o.
183. *Hughes, John*: Vonzó ellenfelek. Amazonok. Csatában a hadisten lányai. *Múlt-kor*, 14. (2023) Nyár. 34–39. o.
184. *Kovács Ferenc – Szilágyi Tibor*: A magyar katonai felsővezető-képzés három évtizede. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 183 o.
185. *Lázár Balázs*: Julius Haynau tábornok instrukciója a magyarországi újoncozásról. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 21–29. o.
186. *Lázár Balázs*: Szirmay gyalogezred tisztjei, 1742. Budapest, Nemzeti Portrétár, 2023. 83 o.
187. *Nagy-L. István*: A francia háborúk magyarországi tábornokainak nemzetisége. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 75–84. o.
188. *Németh Balázs*: A sorgyalogás szabályzat szerinti lőtéri tűzfegyveres kiképzésének sajátosságai az 1848–1849. évi szabadságharc idején. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 85–97. o.

189. *Reiterer, Christian*: Fliegerausbildung bei der Flek 5 in Szeged. *Österreichischen Flugzeug Historiker Nachrichten*, (2023) 4. sz. 17–21. o.
190. *Törös István*: Hivatástudat. Tanteremben és gyakorlótéren. *Regiment*, 18. (2023) 5. sz. 8–15. o.

Hagyományápolás, emlékezetkultúra

191. *Anka László*: A Honvédemlékmű felállításának története a tápióbicskei csatatéren, 1902–1910. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 11–18. o.
192. *Aranyossy-Péter Máté*: Az Attila-vonal magyar katonasírhajói Gödöllőn és térségében. In: Gödöllő a második világháborúban. Szerk. *Kerényi B. Eszter*. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2023. 192–219. o.
193. *Czeglédi Noémi*: A gánti cserkész tábor 1945 nyarán. In: Gödöllő a második világháborúban. Szerk. *Kerényi B. Eszter*. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2023. 87–108. o.
194. *Erdélyi Mónika Villő*: Függetlenségi ünnep Pest-Budán 1849-ben. *Honismeret*, 51. (2023) 2. sz. 65–73. o.
195. *Fallon, Steve*: 500 túra történelmi csataterületekhez. Barangolások a világ legnevezetesebb csataterületein. Fordította *Medgyesy Zsófia*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2023. 400 o.
196. *Feith László*: Ünnepi pillanat. A tisztavatás magyarországi története. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 9. 10–17. o.
197. *Hollósi Gábor*: A közelmúlt emlékezete a két világháború közötti emléktörvényeinkben. *Somogy*, 51. (2023) 3. sz. 11–16. o.
198. *Holmár Zoltán*: „Hozzon egy szál virágot”. A nyíregyházi 1848-as sírkert. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle*, 58. (2023) 2. sz. 40–55. o.
199. Honvédelmi alapismeretek. Munkafüzet. Szerk. *Demeter József – Isaszegi János – Kiss Dezső*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 146 o.
200. Honvédelmi alapismeretek. Tankönyv. Szerk. *Demeter József – Isaszegi János – Kiscelli Piroska*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 554 o.
201. Hősök parcellája. Fiumei úti sírkert, 52-es parcella. Összeállította *Baráth Szilárd – Rózsa Attila*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 47 o.
202. *Ress-Wimmer Zoltán*: A '48-as honvéd, a szabadságharc emlékezetének ápolója. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 189–200. o.
203. *Ságvári György*: Egy „derék magyar katona megérdemelt dicsérete” és elmarasztalása. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 227–235. o.
204. *Schipper, Paul*: Remembering the Hungarian Second Army's Tragedy on the Don River. *Magyar Front*, 25. (2023). 2. sz. 8–9. o.
205. *Tóth Zsolt*: A Nemzeti Sírkert 1848–1849-es honvédsírhajói. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk.

- Medgyesy Zsófia – Pásztai László.* Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 375–380. o.
206. *Valentyik Ferenc:* Lázár Zsigmond emléke. Kossuth hadnagyának sírja a dabasi református temetőben. *Honismeret*, 51. (2023) 2. sz. 84–88. o.
207. *Vesztróczy Zsolt:* Egy éjszaka a Darvay-kúriában. A szamoskrassói Bem-emlékház története. *Honismeret*, 51. (2023) 2. sz. 79–83. o.
208. *Zsalakó István:* Erőt, tisztességet! 30 év után hogyan tovább? *Magyar Honvéd*, 34. (2023). 2. sz. 34–41. o.

Haditechnika

209. *Bakondi József:* Páncélosok és harceljárásaik a II. világháború befejező szakaszában. Teoretikusok, harceljárások, haditechnika. In: Gödöllő a második világháborúban. Szerk. *Kerényi B. Eszter.* Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2023. 35–58. o.
210. *Bánsági Andor:* Görög lobogó alatt. Osztrák–magyar torpedónaszádok sorsa. *Regiment*, 18. (2023) 2. sz. 8–13. o.
211. *Benedek Levente:* Dávid-csillagos lökösök. A jetkorszak beköszönte Izraelben. *Aero Magazin*, 25. (2023) 9. sz. 58–61. o.
212. *Benedek Levente:* Elbúcsúztak a cseh Mi–24-esek. Negyvenöt év szolgálat után nyugdíjazták a harci vasat. *Aero Magazin*, 25. (2023) 10. sz. 62–65. o.
213. *Benedek Levente:* Az erősebb Dassault színre lép. Super Mystère-történetek a Közel-Kéleten. *Aero Magazin*, 25. (2023) 11. sz. 60–63. o.
214. *Benedek Levente:* Kémkedés a kínai atomprogram után. A Lop-nór titka. *Aero Magazin*, 25. (2023) 7. sz. 56–59. o.
215. *Benedek Levente:* Mosquitók Dávid-csillaggal. Szúnyogok különböző akciókban. *Aero Magazin*, 25. (2023) 6. sz. 58–61. o.
216. *Benedek Levente:* Tu–95-ös történetek. Orosz medvék a világ körül. *Aero Magazin*, 25. (2023) 4. sz. 76–79. o.
217. *Benedek Levente:* Az utolsó győzelmek és a program vége. Felderítő repülések Kína felett. 5. rész. *Aero Magazin*, 25. (2023) 2. sz. 58–61. o.
218. *Caliaro, Luigino:* Commemorative Air Force – B–29-es Superfortress „Fifi”. A leghalálabbal nehézbombázó volt. *Aero Magazin*, 25. (2023) 4. sz. 38–45. o.
219. *Caliaro, Luigino:* Fairchild Aerospace PT–19-es Cornell. A legsikeresebb monoplán iskolagép. *Aero Magazin*, 25. (2023) 6. sz. 40–45. o.
220. *Caliaro, Luigino:* Royal Aircraft Factory B.E.2-es. A britek I. világháborús mindenese. *Aero Magazin*, 25. (2023) 5. sz. 38–45. o.
221. *Caliaro, Luigino:* Ryan PT–22-es Recruit. Sport- és túragépből katonai változat. *Aero Magazin*, 25. (2023) 8. sz. 40–45. o.
222. *Caliaro, Luigino:* Saab J 29-es Tunnan. A svéd „repülő hordó”. *Aero Magazin*, 25. (2023) 7. sz. 38–45. o.
223. *Cockle, Tom:* Sturmgeschütz-Abt. 226 on the battlefield. (World War Two Photobook Series 24.) Keszthely, Peko Kiadó, 2023. 138 o.
224. *Cockle, Tom:* WW2 vehicles through the lens. TTL 1. Keszthely, Peko Kiadó, 2023. 123 o.
225. *Csorba György:* Tüzokádó sárkánygép, kábító lőszer, homokvető, aknamező, légi bombázás és Árpád tábora. Civil fegyverzetfejlesztési és stratégiai javaslatok az 1848–1849-es szabadságharc idején. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok

- Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 161–170. o.
226. *Domokos György*: Egy építési jelentés Győr erődtámaszairól 1577-ből. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 209–219. o.
227. *Feenstra, Jon*: Panzerwaffe on the Battlefield 4. (World War Two Photobook Series 25.) Keszthely, Peko Kiadó, 2023. 110 o.
228. *Feenstra, Jon*: WW2 vehicles through the lens. TTL 2. Keszthely, Peko Kiadó, 2023. 123 o.
229. *Feith László*: Ellentmondásos felszabadító. B–24: nem volt a hajózók kedvence. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 6. sz. 38–43. o.
230. *Feith László*: Fantomok az égen. F–4: korszakos sikertörténet. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 8. sz. 26–31. o.
231. *Feith László*: A páncélosok réme. A–10: Villámcsapásból varacskos disznó. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 8. sz. 38–43. o.
232. *Feith László*: Szuperszonikus filmsztár. F–14: drága mulatság volt. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 8. sz. 32–37. o.
233. *Feith László*: Tüzes méregzsák. Spitfire: az angliai csata tette ismertté. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 8. sz. 20–25. o.
234. *Gondos László*: Brit csappantyús tercerol-pár készletdobozban. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 307–310. o.
235. *Heidler, Michael*: Korai francia öntöltő hadipuskák. Meunier AG és RSC 1917. *Kaliber*, 26. (2023) 2. sz. 18–21. o., 3. sz. 40–45. o.
236. *Hintermeier, Heino*: Ersatzbajonette für eigene und fremdländische Gewehrmodelle in Österreich–Ungarn, 1915–1918. *Pallasch*, 27. (2023) 84. sz. 53–70. o.
237. *Hintermeier, Heino*: Das Mannlicher–Repetiergewehr Mod. 85. Österreich–Ungarns erster Mehrlader mit Paketladung. *Pallasch*, 27. (2023) 83. sz. 83–91. o.
238. *Holík, Peter*: Rakúsko-uhorské jednoranové pušky a karabíny Wernld zastúpené v múzejnom fonde Vojenského historického ústavu vo Svidníku. Pripomienka Karpatskej ofenzívy, 1914–1915. *Vojenská história*, 27. (2023) 2. sz. 136–148. o.
239. *Horváth Gábor*: Forradalmasított hadviselés. Neumann János haditechnikai hagyatéka. *Haditechnika*, 57. (2023) 5. sz. 65–69. o.
240. *Horváth Viktor*: Bázis útikalauz. 1–2. rész. *Aranyas*, 23. (2023) 11. sz. 42–49. o., 12. sz. 44–55. o. (1. rész: Szerencselovagok és pilóták földje, 2. rész: A Luftwaffe pilótáit is itt képezték ki)
241. *Horváth Viktor*: Méltó ellenfél volt. A Tigrisekkel harcoló Firefly. *Regiment*, 18. (2023) 5. sz. 44–51. o.
242. *Illés András*: Magyar páncélvonatok a második világháborúban. Szerelvények és személyek. In: Gödöllő a második világháborúban. Szerk. *Kerényi B. Eszter*. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2023. 7–34. o.
243. *Illés András*: Sosemvolt páncélvonatok. Az Osztrák–Magyar Monarchia meg nem valósult páncélvonat-tervezetei. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 213–226. o.

244. *Kárpáti Endre*: Amerikai palacsinta. Megalkotni és elpusztítani is nagy feladat volt. *Aranyas*, 23. (2023) 11. sz. 50–56. o.
245. *Kárpáti Endre*: Elszállt felettük az idő. Pedig volt benne fantázia. *Aranyas*, 23. (2023) 12. sz. 58–64. o.
246. *Kárpáti Endre*: A harcterek mindenese. Hómezőn és sivatagban. *Aranyas*, 23. (2023) 6. sz. 44–51. o.
247. *Kárpáti Endre*: A vasmadarak atyja. Amikor a történelem közbeszól. *Aranyas*, 23. (2023) 5. sz. 42–49. o.
248. *Kékesy György*: Katonai szolgálati pisztolyok. 8–19. rész. *Kaliber*, 26. (2023) 1. sz. 12–15. o., 2. sz. 10–13. o., 3. sz. 10–14. o., 4. sz. 10–13. o., 5. sz. 10–13. o., 6. sz. 10–13. o., 7. sz. 10–13. o., 8. sz. 10–13. o., 9. sz. 10–12. o., 10. sz. 10–13. o., 11. sz. 10–13. o., 12. sz. 10–13. o. (8. rész: Osztrák–Magyar Monarchia, 9. rész: Magyar Királyság, 10. rész: Magyar Néphadsereg és Magyar Honvédség 1945-től, 11. rész: Ausztria 1918-tól napjainkig, 12. rész: Oroszország és Szovjetunió 1., 13. rész: Oroszország és Szovjetunió 2., 14. rész: Oroszország és Szovjetunió 3., 15. Nagy-Britannia 1., 16. Nagy-Britannia 2., 17. rész: Franciaország 1., 18. rész: Franciaország 2., 19. rész: Belgium)
249. *Kiss Roland*: A hírnév kötelez. A harcterek Tigrise is veszélyes fenevad volt. *Regiment*, 18. (2023) 2. sz. 22–27. o.
250. *Kiss Roland*: Napi 1700 bevetés. Sokkolás és megfélemlítés. *Aranyas*, 23. (2023) 3. sz. 58–64. o.
251. *Kozák-Kígyóssy Szabolcs László*: „A the barathod”. A pajzsgyártó mesterség elfeledett eszközei. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pászti László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 479–491. o.
252. *Magó Károly*: Ék és kereszt. A Magyar Királyi Honvéd Légierő álcázófestékei és álcázófestései. / Chevron and Cross. Camouflage Paints and Camouflage Schemes of the Royal Hungarian Air Force. Szolnok, Magánkiadás, 2023. 334 o.
253. *Magó Károly*: Újra az égen. A magyar légierő legendás iskolagépe. *Aranyas*, 23. (2023) 9. sz. 52–57. o.
254. *Magó Károly*: Velünk élő múlt. 35–46. rész. *Aranyas*, 23. (2023) 1. sz. 78–82. o., 2. sz. 78–82. o., 3. sz. 78–82. o., 4. sz. 78–81. o., 5. sz. 78–82. o., 6. sz. 78–82. o., 7. sz. 78–82. o., 8. sz. 78–82. o., 9. sz. 78–82. o., 10. sz. 78–82. o., 11. sz. 78–82. o., 12. sz. 78–82. o. (35. rész: Magyar virtus, 36. rész: Honi légvédelem, 37. rész: Harc az amerikai kötelékek ellen, 38. rész: A Lightningek réme, 39. rész: A Frantic-hadművelet, 40. rész: Amikor az időjárás nekünk segített, 41. rész: Már csak az ejtőernyő segíthetett, 42. rész: Kettőt egy csapásra, 43. rész: Vadászok és zuhanóbombázók, 44. rész: Égi párbajok és rejtélyes esetek, 45. rész: A háború nem az úriemberek sportja, 46. rész: A 100. légi győzelem.)
255. *Németh Balázs*: A kémiai gyűjtés bevezetése a császári–királyi hadseregben. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. *Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 217–260. o.
256. *Németh Balázs – Padányi József – Hamza Emil*: Tűzfegyverek hatékonysága Zrínyi-Újvár 1664. évi ostrománál I. A 17. századi tűzfegyverek hatásvizsgálatának problematikája és Zrínyi-Újvár lövedékei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 3. sz. 555–594. o.
257. *Obuch László*: Csak a csillag színe változott. Roncsfeltámadás: P–40E Kittyhawk. *Aranyas*, 23. (2023) 2. sz. 58–62. o.

258. *Obuch László*: Az első Air Force One. Roncsfeltámadás: Lockheed Constellation. *Arany-
sas*, 23. (2023) 12. sz. 65–69. o.
259. *Obuch László*: Az első bevetés. Roncsfeltámadás: Bristol Blenheim Mk IF. *Arany-
sas*, 23. (2023) 8. sz. 64–68. o.
260. *Obuch László*: Az első brit bombázó. Roncsfeltámadás: Airco DH.9. *Arany-
sas*, 23. (2023) 3. sz. 65–69. o.
261. *Obuch László*: Hadizsákmányok. Roncsfeltámadás: Mitsubishi A6M Zero. *Arany-
sas*, 23. (2023) 5. sz. 72–77. o.
262. *Obuch László*: Ikertestvérek. Roncsfeltámadás: Bf 109E. *Arany-
sas*, 23. (2023) 9. sz. 64–68. o.
263. *Obuch László*: Jobb mint újkorában. Roncsfeltámadás: Spitfire Mk. IX. *Arany-
sas*, 23. (2023) 10. sz. 64–69. o.
264. *Obuch László*: A legenda születése. Roncsfeltámadás: MiG–3-as. *Arany-
sas*, 23. (2023) 11. sz. 64–68. o.
265. *Obuch László*: A repülő tank. Roncsfeltámadás: Il–2 Sturmovik. *Arany-
sas*, 23. (2023) 5. sz. 56–61. o.
266. *Obuch László*: Vodkaért vadászgépet. Roncsfeltámadás: Focke–Wulf 190A–5. *Arany-
sas*, 23. (2023) 4. sz. 52–56. o.
267. *Oross András*: Magyarországi várak katonai objektumként való megszüntetése II. József idején. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pászti László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 99–109. o.
268. *Pap Péter*: A löfegyver fejlesztés második vonala, 1945–1965. Leszámolás a 44 M géppisztoly legendáival. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 253–277. o.
269. *Pászti László*: Adalékok a hatfontos gyalogűteg működtetéséhez. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. *Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 261–279. o.
270. *Punka György*: Az első vörös csillagos sugárhajtású gép. A Jakovlev Jak–15–ös. *Aero Ma-
gazin*, 25. (2023) 10. sz. 58–61. o.
271. *Punka György*: A Messerschmitt P.1101-estől a Bell X–5-ösig. A változtatható szárny-
nyílazás kezdete. *Aero Magazin*, 25. (2023) 9. sz. 54–57. o.
272. *Punka György*: Németek és magyarok Ferihegyen. Rombolóképzés Magyarországon,
1943–44. *Aero Magazin*, 25. (2023) 1. sz. 80–83. o.
273. *Punka György*: A RAF V-repülőgéptípusai. 2. rész: Az Avro Vulcan bombázó. *Aero Ma-
gazin*, 25. (2023) 1. sz. 76–79. o.
274. *Punka György*: Skandináv úttörők. A svéd katonai repülés történetéből. *Aero Magazin*,
25. (2023) 11. sz. 56–59. o.
275. *Punka György*: A szövetséges bombázásoktól Zeltwegig. Rombolóképzés Ferihegyen,
2. rész. *Aero Magazin*, 25. (2023) 2. sz. 54–57. o.
276. *Punka György*: Az XF–91-es Thunderceptor. A nagy reménység. *Aero Magazin*, 25.
(2023) 8. sz. 52–55. o.
277. *Sajtos Zoltán*: Messerschmitt 262-es Schwalbe. Megelőzte a korát, mégis elkészt. *Aero
Magazin*, 25. (2023) 3. sz. 40–45. o.

278. *Sajtos Zoltán*: Robert J. Gilliland, a világ leggyorsabb pilótája. Aki az SR-71-es Blackbirdöt berepülte. *Aero Magazin*, 25. (2023) 6. sz. 54–57. o.
279. *Sarus Ferenc*: A Mészáros hadigőzös. 1–2. rész. *Haditechnika*, 57. (2023) 5. sz. 70–72. o., 6. sz. 67–70. o.
280. *Sáry Zoltán*: Civilek a pályán. US Civil Air Patrol. *Aranyas*, 23. (2023) 6. sz. 34–39. o.
281. *Sáry Zoltán*: A Duce büszkeségei. A Littorio-osztály. *Regiment*, 18. (2023) 1. sz. 16–21. o.
282. *Sáry Zoltán*: Egyszer volt, hol nem volt. A dél-vietnámi légierő. *Aranyas*, 23. (2023) 7. sz. 42–49. o.
283. *Sáry Zoltán*: Az ember az első. Harckocsik túlélőképessége. *Regiment*, 18. (2023) 5. sz. 62–66. o.
284. *Sáry Zoltán*: Felemás kezdetek. A MiG-család születése. *Aranyas*, 23. (2023) 6. sz. 52–57. o.
285. *Sáry Zoltán*: Gina, Sophia és társai. Svéd katonai helikopterek. *Aranyas*, 23. (2023) 9. sz. 36–41. o.
286. *Sáry Zoltán*: Hangtalan fuvarosok. Szovjet katonai vitorlázók. *Aranyas*, 23. (2023) 1. sz. 34–41. o.
287. *Sáry Zoltán*: A hetedik flotta árvái. A harci kutató-mentés úttörője: SH-2 Seasprite. *Aranyas*, 23. (2023) 1. sz. 28–33. o.
288. *Sáry Zoltán*: Jessica legendája. A Texas Raiders története. *Aranyas*, 23. (2023) 2. sz. 42–49. o.
289. *Sáry Zoltán*: Két hét alatt született. Ontos páncéltörő harcjármű. *Regiment*, 18. (2023) 4. sz. 46–49. o.
290. *Sáry Zoltán*: A győzelem fegyvere. Láncaltapas legenda: T-34. *Regiment*, 18. (2023) 3. sz. 26–31. o.
291. *Sáry Zoltán*: Mélytengeri akvárium. Retro nukleáris tengeralattjárók. *Regiment*, 18. (2023) 5. sz. 57–61. o.
292. *Sáry Zoltán*: Merkava. Láncaltapas harci szekér. *Regiment*, 18. (2023) 4. sz. 50–55. o.
293. *Sáry Zoltán*: Modernizált klasszikus. A T-62-es harckocsi. *Regiment*, 18. (2023) 1. sz. 48–55. o.
294. *Sáry Zoltán*: Rossz korban született. Boulton Paul Ballion. *Aranyas*, 23. (2023) 7. sz. 50–55. o.
295. *Sáry Zoltán*: Sugárhajtású égi rája. Douglas Skyray. *Aranyas*, 23. (2023) 8. sz. 48–51. o.
296. *Sáry Zoltán*: A szlovák felkelés égi támogatói. Lavocskin légszaváros gépei. *Aranyas*, 23. (2023) 12. sz. 26–31. o.
297. *Sáry Zoltán*: Az utolsó párbajhős. F-8 Crusader, az égi kandi kamera. *Aranyas*, 23. (2023) 11. sz. 34–41. o.
298. *Sáry Zoltán*: Varázslat az égen. F-101 Voodoo. *Aranyas*, 23. (2023) 2. sz. 35–41. o.
299. *Simon László*: Hidegháborús évek. Amit a békeszerződés megtiltott. *Aranyas*, 23. (2023) 10. sz. 34–39. o.
300. *Somkutas Róbert*: Az „első igazi” felderítő-harcjármű. A Magyar Királyi Honvédség felderítőcsapatainak Csaba típusú páncélgépkocsija. In: Felderítők Társasága Egyesület Évkönyv 2023. Szerk. és sajtó alá rendezte: *Gál Csaba*. Budapest, Felderítők Társasága Egyesület, 2023. 90–112. o.
301. *Süli Attila*: Gábor Áron kontra Bodor Ferenc. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy*

- Zsófia – Pászt László.* Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 277–284. o.
302. *Szatmári András Zoltán:* A Magyar Légierő szovjet eredetű sugárhajtású repülőgépeinek gépágyú fegyverzete, 1951–2010. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia.* Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 279–304. o.
303. *Szórád Tamás:* OH–58D Kiowa Warrior. A légi lovasság apró harcosa. *Aero Magazin*, 25. (2023) 7. sz. 32–34. o.
304. *Titkos bunkerek.* A magyarországi óvóhelyek története, 1917–2022. Szerk., a térképeket és vázlatokat készítette: *Mihályi Balázs.* Szentendre, Erdélyi Szalon Könyvkiadó, 2023. 321 o.
305. *Toldi Miklós:* Vontatott megoldások. Kezdetleges úszó repülőterek. *Aranyas*, 23. (2023) 12. sz. 52–56. o.
306. *Törös István:* A szikla. Gibraltár, a 425 méter magas őrszem. *Regiment*, 18. (2023) 3. sz. 16–21. o.
307. *Trautmann Balázs:* Acél és műanyag. M16-os: megszolgált dicsőség. *Regiment*, 18. (2023) 5. sz. 52–56. o.
308. *Trautmann Balázs:* Hadikölcsön. Megvették, kapták, használják. *Regiment*, 18. (2023) 4. sz. 56–61. o.
309. *Trautmann Balázs:* Hadseregépítők. Haderőfejlesztés lengyel módra. *Regiment*, 18. (2023) 1. sz. 56–61. o.
310. *Trautmann Balázs:* Tengeralattjáró-vadász. VVA–14: A hidegháború rozsdás mementója. *Aranyas*, 23. (2023) 5. sz. 50–55. o.
311. *Varga Csaba Béla:* A fekete özvegy. Az USA első éjszakai vadásza. *Aranyas*, 23. (2023) 4. sz. 70–77. o.
312. *Varga Csaba Béla:* Öngyilkos drónok. Az Aphrodité-hadművelet. *Aranyas*, 23. (2023) 8. sz. 69–77. o.
313. *Varga Csaba Béla:* Párbaj életre-halálra! A légi hadviselés hajnala. *Aranyas*, 23. (2023) 1. sz. 50–57. o.
314. *Varga Imre:* A Magyar Megszálló Erők III. csoportjának mozgósítása és gépjárművei. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pászt László.* Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 389–401. o.

Katonai jog, holokauszt, veszteség, hadifogság

315. *Bajcsi Ildikó:* Nemzethűség és őrségváltás. Komáromi és környékbeli zsidóság jogfosztása, 1938–1944. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó–Clio Intézet–Impulzus, 2023. 203 o.
316. *Benedek Levente:* Amerikai gépek lelövése Kína felett. Jenki pilóták rabságban. *Aero Magazin*, 25. (2023) 5. sz. 60–63. o.
317. *Bimba Brigitta:* A szovjet–magyar határon 1939–1941 között átszökött, Gulág-rabságra ítélték szenvedéstörténetei. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában.* Szerk. *Bognár Zalán – Pomázi-Bárdonicsek Dominika.* Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 173–197. o.
318. *Bognár Zalán:* „Mai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájóbb kérdése a fogoly-ügy”. A (hadi)fogolykérdés jelentősége a magyar társadalomban és politikában,

- 1944–1948–1956. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában*. Szerk. *Bognár Zalán – Pomázi-Bárdonicsek Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 23–53. o.
319. *Bognár Zalán*: Az NKVD GUPVI székesfehérvári hadifogolytáborairól dióhéjban. In: „Emlékeztek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 107–119. o.
320. *Búr Gábor*: Dél-Afrika. Hosszú távon működő szankciók. *Rubicon*, 34. (2023) 1. sz. 40–46. o.
321. *Csákvári-Makra Mónika*: „Nekem nem szabad magyarnak lennem?” Deportálások a rác-kevei járásból 1944–1945-ben. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában*. Szerk. *Bognár Zalán – Pomázi-Bárdonicsek Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 315–341. o.
322. *Cservenka Ferdinánd*: A felső-bodrogi településekről „malenkij robot” ürügyén elhurcolt felvidékiek. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában*. Szerk. *Bognár Zalán – Pomázi-Bárdonicsek Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 129–150. o.
323. *Csoma Mózes*: Szemben a világgal. Nemzetközi büntetőintézkedések és autarkia. *Rubicon*, 34. (2023) 1. sz. 48–53. o.
324. *Dovhovich, Levko*: Egy élet krónikája. A 2A 424-es számú politikai fogoly. Fordította *Shrek Timea*. (Gulág könyvek.) Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2023. 463 o.
325. *Dupka György*: A náci megtorlást túlélő kárpátaljai zsidók, egyéni sorsok a szovjet hadifogoly lágerekben, munkatáborokban. A „jogtalanul letartóztatott” kárpátaljai zsidók a szolvyai és a sztari szamori gyűjtőlágerekben. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában*. Szerk. *Bognár Zalán – Pomázi-Bárdonicsek Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 391–411. o.
326. *Fábián Balázs*: A gödöllői hadifogolytábor. In: Gödöllő a második világháborúban. Szerk. *Kerényi B. Eszter*. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2023. 220–249. o.
327. *Feith László*: Elátkozott hely. A katyni erdő sötét titka. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 2. sz. 14–21. o.
328. *Feith László*: A hóhér halála. Sikeres merénylet, kegyetlen megtorlás. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 2. sz. 22–27. o.
329. *Fodor Pál – Kitanics Máté – Pap Norbert*: Kik nyugszanak a tömegsírokban? A mohácsi vész számokban. *Múlt-kor*, 14. (2023) Nyár. 84–91. o.
330. *Fodor Pál*: Mi is veszett Mohácsnál? Oszmán-török veszteséglista az 1526. évi hadjáratról. *Történelmi Szemle*, 65. (2023) 2. sz. 193–235. o.
331. *Forgács Márton*: Első világháborús hadifogság a turkesztáni Fergána-völgy táborában. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 47–83. o.
332. *Horváth Miklós*: „Szibériába visznek!” Magyar deportáltak szovjet fogságban, 1956–1957. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában*. Szerk. *Bognár Zalán – Pomázi-Bárdonicsek Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 151–170. o.
333. *Huhák Heléna*: Lágernaplók. Magyar zsidó deportáltak mindennapjai a koncentrációs és kényszermunkatáborokban, 1944–1945. *Történelmi Szemle*, 65. (2023) 3. sz. 545–565. o.

334. *Kecskés D. Gusztáv*: Az 1956-os magyar menekültek befogadása Franciaországban. In: Titkos cikkek az örök békéhez. Ünnepi tanulmányok a 70 éves Fülöp Mihály tiszteletére. Szerk. *Zachar Péter Krisztián – Barna Attila*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 191–204. o.
335. *Kelbert Krisztina*: Anya–lány szerepek a holokauszt idején Blau Márta kéziratos memoárjában. *Múzeumcafé*, 17. (2023) 1–2. sz. 24–57. o.
336. *Körösi Mihály*: A „málenkij robotra” hurcolás – közösségi és egyéni válaszok (Mezőberény 1944.10.06 – 1945.01.30). A „málenkij robotra” hurcolás előzményei és végrehajtása Mezőberényben a levéltári források, a végrehajtók, az áldozatok, a személyükben nem érintettek néhány jellegzetes példáján, megnyilatkozásain keresztül. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában*. Szerk. *Bognár Zalán – Pomázi-Bárdonics Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 296–314. o.
337. *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában*. A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága IX. nemzetközi konferenciájának tanulmányötte. Szerk. *Bognár Zalán – Pomázi-Bárdonics Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 465 o.
338. *Krake, Frank*: Az utolsó túlélő. A férfi, aki megmenekült három koncentrációs táborból. Fordította *Bérczes Tibor*. Budapest, HVG Könyvek, 2023. 374 o.
339. *Kreutzer Andrea – Szołeczky Emese*: „Sokra sír, sokra vak börtön borul”. Egy josefstadti fogolynévsor a Hadimúzeum gyűjteményéből. In: „Emlékezetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 501–519. o.
340. *Kurucz György*: Haditörvényszéki eljárás gróf Festetics György alezredes ellen 1790-ben. In: „Emlékezetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 531–539. o.
341. *Lidergaard, Bo*: Honfitársak. A dán zsidók menekülése 1943 októberében. Fordította *Bogdán Ágnes*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2023. 506 o.
342. *Margittai Linda*: „Zsidókérdés” a Délvidéken, 1941–1944. Pécs, Kronosz Kiadó, 2023. 499 o.
343. *Márkus Beáta*: Törés a vidéki magyar társadalomban – a német lakosság Szovjetunióba hurcolásának következményei. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában*. Szerk. *Bognár Zalán – Pomázi-Bárdonics Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 360–374. o.
344. *Mészáros Gyula*: Tragikus díszszemle. A Vér(t)es ’73 hadgyakorlat. *Aranyas*, 23. (2023) 1. sz. 63–69. o.
345. *Molnár András*: Lázítás a nemzetőrök tábori szolgálata ellen. Rögtönítélő bíraskodás Zala megyében 1848 nyarán. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 4. sz. 843–868. o.
346. *Molnár D. Erzsébet*: „Málenkij robot”. A kárpátaljai magyarság egyéni és közösségi traumája. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában*. Szerk. *Bognár Zalán – Pomázi-Bárdonics Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 111–128. o.
347. *Murádin János Kristóf*: „Akiket elhurcoltak, azok térhessenek vissza szülőföldjükre”. Az erdélyi magyar és német civilek szovjet fogságba hurcolásának hatásai és leképeződése

- a korabeli társadalomban 1944–1945-ben. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában*. Szerk. *Bognár Zalán – Pomázi-Bárdonicsek Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 54–73. o.
348. *Murádin János Kristóf*: Felejtésre ítélve. Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban, 1944–1953. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 223 o.
349. *Muskovics Andrea Anna*: A tárnokiak elhurcolástörténete a mikrotörténeti források tükrében. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában*. Szerk. *Bognár Zalán – Pomázi-Bárdonicsek Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 247–265. o.
350. *Olosz Levente*: Narratívák fogságában. A Kasztner-ügyről szóló tudományos és közéleti diskurzusok története. 2. javított, bővített kiadás. Budapest, Erőszakkutató Intézet, 2023. 221 o.
351. *Pete László*: Veszélyes elemek? A szegedi olasz foglyokról. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 139–146. o.
352. *Pomázi-Bárdonicsek Dominika*: Az integráció és a kapcsolatok szerepe a Gulág női táborában, 1934–1953. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában*. Szerk. *Bognár Zalán – Pomázi-Bárdonicsek Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 224–243. o.
353. *Snoj Péter*: Rosszkor, rossz helyen. Tömegsír a templomkertben. *Regiment*, 18. (2023) 3. sz. 65–67. o.
354. *Solymosi József*: A munkácsi statusbörtön foglyai, avagy 1848-as sorsok. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 257–265. o.
355. *Somogyi László*: Internálás és internálótáborok Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében az első világháború alatt. (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 8.) Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2023. 360 o.
356. *Stark Tamás*: Előholokauszt Kelet-Európában. In: Titkos cikkek az örök békéhez. Ünnepi tanulmányok a 70 éves Fülöp Mihály tiszteletére. Szerk. *Zachar Péter Krisztián – Barna Attila*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 383–395. o.
357. *Stark Tamás*: Hosszú út az első magyarországi deportáláshoz. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.) Budapest, HUN–REN Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet, 2023. 308 o.
358. *Szoleczky Emese*: Kálvária temesvári megállóval. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 119–144. o.
359. *Takács Bálint*: Magyar hadifogolysors Olaszországban. Kozeschnik János örveztető hosszú fogsága. (Italianistica Pannonica 6.) Budapest, Gondolat Kiadó, 2023. 288 o.
360. *Tóth Norbert*: A szankciók kérdése a nemzetközi jogban. *Rubicon*, 34. (2023) 1. sz. 4–11. o.
361. *Tóth Orsolya*: Élet a krasznaja rjecskai hadifogolytáborban. 2. rész. 1918. szeptember – 1920. március 28. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 85–118. o.
362. *Váradiné Dán Vanda*: Magyarországról a Gulágra hurcolt nők rabságának stációi. Magyar nők a Gulág lágerbirodalmában. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak*

- kontextusában. Szerk. *Bognár Zsolt – Pomázi-Bárdonicsek Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 198–223. o.
363. *Veszprémy László Bernát*: Kápók a múlt fogságában. Náci koncentrációs táborok magyar zsidó funkcionáriusai a népbíróság előtt. (Magyar zsidóság a diktatúrában.) Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2023. 328 o.
364. *Veszprémy László Bernát*: A táborokból a tárgyalóterembe. Káóperek Magyarországon. *Rubicon*, 34. (2023) 8. sz. 48–61. o.
365. *Veszprémy László Bernát*: Tanácstalanság. A zsidó vezetés Magyarországon és a holokauszt, 1944–1945. (Modern magyar történelem.) Budapest, Jaffa Kiadó, 2023. 319 o.
366. *W. Müller Judit*: „Előbb elhurcoltak, aztán meg kitelepítettek minket...” A „málenkij robotra” hurcoltak emlékezete a Magyarországról kitelepített németek közösségében. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában*. Szerk. *Bognár Zsolt – Pomázi-Bárdonicsek Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 375–387. o.
367. *Xantus Zoltán*: Gödöllő második világháborús embervesztése. In: *Gödöllő a frontvonalban*. A település a második világháborúban. A Gödöllői Városi Múzeum 2023. április 29. és 2024. november 30. között megrendezett kiállításához kapcsolódó tanulmánykötet és kiállítási katalógus. Szerk. *Kerényi B. Eszter*. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2023. 7–106. o.
368. *Zakar Péter*: Lelkészekre kiszabott halálos ítéletek a pozsonyi cs. kir. hadbírószágon. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 4. sz. 975–989. o.
369. *Zakar Péter*: Saaghy Vendel plébános a pozsonyi cs. kir. hadbírószág előtt. Egy hadbírószági eljárás és annak következményei. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 433–440. o.
370. *Zebegegyiek kényszermunkán a Szovjetunióban 1945–47-ben*. Szerk. *Paulisineczné Willem Vera*. 3. kiadás. Zebegegy, Sonnenblumen Hagyományörző Alapítvány, 2023. 120 o.

Helytörténet

371. *Balogh Máté*: Adalékok a csákányi vár 17. századi építéstörténetéhez. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 49–56. o.
372. *Fábián Balázs*: Gödöllő a frontvonalban. Gödöllő helyzete a második világháború alatt. In: *Gödöllő a frontvonalban*. A település a második világháborúban. A Gödöllői Városi Múzeum 2023. április 29. és 2024. november 30. között megrendezett kiállításához kapcsolódó tanulmánykötet és kiállítási katalógus. Szerk. *Kerényi B. Eszter*. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2023. 107–196. o.
373. *Gödöllő a frontvonalban*. A település a második világháborúban. A Gödöllői Városi Múzeum 2023. április 29. és 2024. november 30. között megrendezett kiállításához kapcsolódó tanulmánykötet és kiállítási katalógus. Szerk. *Kerényi B. Eszter*. (Gödöllői Múzeumi Füzetek 20.) Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2023. 259 o.

374. *Gulyás Martin – Vincze Gábor*: „Minden felszerelés orosz tulajdon”. Tanulmányok, források az 1944–45-ös hatalomváltás Csongrád vármegyei történetéhez. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2023. 432 o.
375. *Kaján Marianna*: A Gödöllői Királyi Kastély a II. világháború éveiben. In: *Gödöllő a második világháborúban*. Szerk. *Kerényi B. Eszter*. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2023. 59–86. o.
376. *Kis József – Kunt Gergely*: Nagy-Miskolc és a „málenkij-robot”. In: *Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában*. Szerk. *Bognár Zsolt – Pomázi-Bárdonics Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 266–295. o.
377. *Mikó 400*. A csíkszeredai Mikó-vár 400 éves története. Szerk. *Kelemen Imola – Kósa Béla*. Csíkszereda, Csíkszereda Kiadóhivatal–Csíki Székely Múzeum, 2023. 295 o.
378. *Nemeskér. Háborúk – katonák*. Írta, szerk. és a képeket gyűjtötte: *Tompáné Simon Sarolta*. Sopron, Nemeskér község Önkormányzata–Nemeskérért Alapítvány, 2023. 325 o.
379. *Petercsák Tivadar*: Az egri vár kultusza. A győzelem híre, a várvédők példája. *Élet és Tudomány*, 78. (2023) 12. sz. 358–361. o.

Életrajzok, visszaemlékezések, naplók

380. *Bálint Ferenc*: Az első magyar egyenruha-történész, Dr. Barcy Zoltán élete és munkássága. In: *A Hadtörténelmi Múzeum Értésítője* 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 345–355. o.
381. *Báró felsőkubini Meskó József* altábornagy visszaemlékezései életére és hadi szolgálatára, 1762–1813. A kéziratot fordította, szerk., jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta *Réfi Attila*. Budapest, Nemzeti Portrétár, 2023. 205 o.
382. *Basics Beatrix*: Degré Alajos. A forradalom krónikása. *Rubicon*, 34. (2023) 4. sz. 38–43. o.
383. *Báthory Csaba*: A lovag meséje. Rosenfeldi Pawlowsky Ede alezredes regényes élete. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pászti László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 57–64. o.
384. *Bobay István Zoltán*: Egy elfeledett forrásdokumentum a mexikói kalandból. Érkésérői Fráter Farkas naplótöredéke Tardy Lajos (1914–1990) történetírói hagyatékából. *Fons*, 30. (2023) 1. sz. 81–117. o.
385. *Budapest védelmében*. Részlet Budapest védőinek naplóiból. (Zsarátnok könyvek 35.) Budapest, Ősi Örökségünk Alapítvány, 2023. 164 o.
386. *Czigány István*: Egy ifjú száműzött, aki felforgatta a Magyar Királyságot. In: *Imrich Thököly. Jeho život, povstanie a doba*. Ed. *Peter Kónya*. Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2023. 9–32. o.
387. *Csorba Csilla, E.*: A forradalmár. Irányi Dániel, akiről Jókai Baradlay Ödönt formázta. *Rubicon*, 34. (2023) 4. sz. 30–37. o.
388. *Csorba László*: Akit a sors jókedvében teremtett. Tüköry Lajos életútja (1830–1860). / Tanrı'nın neşeyle yarattığı adam. Lajos Tüköry'nin Hayatı (1830–1860). / Nato nella gioia del destino. La vita di Lajos Tüköry (1830–1860). Fordította: *Giulia Cicerone – Sermann*

- Eszter – Lorenzo La Nave – Stefano De Bartolo – Szöllősy Balázs – Schmidt Szonja Emese – Barış Yilmaz.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 248 o.
389. *Csorba László:* A politikus Petőfi. Kultusz nélkül, tisztelettel. *Rubicon*, 34. (2023) 4. sz. 4–11. o.
390. *Erdei Iván Márk:* Egy fiatal főúr helykeresése a magyar arisztokrácia köreiben. Zrínyi Ádám küzdelme a muraközi és légrádi kapitányi cím elnyeréséért két 1687 nyarán Baththyány II. Kristófhoz írt levele tükrében. *Aetas*, 38. (2023) 4. sz. 100–117. o.
391. *Feith László:* Bosszúállók. Jamamoto admirális halála. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 6. sz. 44–47. o.
392. *Fejes Erik:* Emlékkötet Dr. Kovács Tamás (1940–2020) altábornagy legfőbb ügyész tiszteletére. Budapest, Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 2023. 281, 15 o.
393. *Fleisz János:* Irinyi József. Aki a 12 pontot megfogalmazta. *Rubicon*, 34. (2023) 4. sz. 24–29. o.
394. *Forgács Márton:* Adalékok Ömer Lütfi pasa és a magyarok kapcsolatához. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pászti László.* Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 277–284. o.
395. *Freedland, Jonathan:* A szabadulóművész. Az ember, aki megszökött Auschwitzból és beszélt róla a világnak. Fordította *Torma Péter.* Budapest, Athenaeum, 2023. 447 o.
396. *Gröber Krisztián:* A Memento of Service. *Magyar Front*, 25. (2023) 2. sz. 4–7. o.
397. *Gulyás Adrienn:* „Görgei táborának egy szép virága!” Adalékok Lebstüch Mária, a leghíresebb magyar honvédnő életéhez. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pászti László.* Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 331–338. o.
398. *Hajagos József:* Knezić Károly tábornok, a szabadságharc horvát vértanúja. (Aradi Vértanúk sorozat 15.) Budapest, Line Design, 2023. 236 o.
399. *Hermann Róbert:* Leiningen-Westerburg Károly vezérőrnagy, Magyarhon német hőse. (Aradi Vértanúk sorozat 11.) Budapest, Line Design, 2023. 300 o.
400. *Hermann Róbert:* Mindig az első között. Poeltenberg Ernő vezérőrnagy. (Aradi Vértanúk sorozat 14.) Budapest, Line Design, 2023. 447 o.
401. *Hermann Róbert:* A szép akasztott. Andrássy Gyula 1848–1849-es tevékenysége. *Élet és Tudomány*, 78. (2023) 10. sz. 294–297. o.
402. *Hermann Róbert:* Vasvári Pál. A nagy nap másik vezére. *Rubicon*, 34. (2023) 4. sz. 12–23. o.
403. *Hetés Tibor:* Liptai Ervin (1927–2023). *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 3. sz. 757–762. o.
404. *Holmár Zoltán:* Lónyay László. Egy aransarkantyús vitéz a Lónyay családból. In: Örökségünk. A Lónyayak eltűnt és felfedezett világa. Szerk. *Cieger András – Klicsu Ferenc.* Tuzsér, Tuzsér Községért Közalapítvány, 2023. 467–476. o.
405. *Horváth Béla:* Lenkey János tábornok. „Ezt is elszenvedem a hazáért!” (Aradi Vértanúk sorozat 12.) Budapest, Line Design, 2023. 260 o.
406. *Karacs Zsigmond:* Adalékok Károlyi Sándor életéhez. *Honismeret*, 51. (2023) 4. sz. 39–41. o.
407. *Kemény Krisztián:* Aulich Lajos tábornok, a „kiváló ember”. (Aradi Vértanúk sorozat 13.) Budapest, Line Design, 2023. 276 o.

408. *Kemény Krisztián*: Toll helyett kard. Petőfi Sándor, a katona. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 5. sz. 32–37. o.
409. *Kertész Botond*: „A hadseregnek is tudnia kell, hogy én egy valóban istenfélő katona vagyok.” Benedek Lajos altábornagy mint egyházpolitikus. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. *Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 153–162. o.
410. *Kertész István*: Hannibál. Budapest, Kocsis Kiadó, 2023. 318, 16 o.
411. *Komáromi Csaba*: Katonából történétíró. Felpétzi Győry Jenő életútja. *Honismeret*, 51. (2023) 4. sz. 59–62. o.
412. *Koós Levente*: Oltalomkeresők védőangyala. Sztéhlo Gábor gyermekmentő tevékenysége a holokauszt árnyékában. *Múlt-kor*, 14. (2023) Tél. 10–15. o.
413. *Kovács István*: Az örökkévalóságig kiegészíthető életrajzi lexikonok. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 4. sz. 967–974. o.
414. *Kretz, Michael*: Die Belagerung von Budapest. Lebensbericht eines Vertriebenen. Bearbeitet von *Adrian Matthes*. Dover, Carpe Diem Publishing, 2023. 135 o.
415. *Kreutzer Andrea – Szoleczky Emese*: „vagyok hazafias tisztelettel igaz híve...” Czetz János magyar katonai szaknyelvi munkásságáról. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 11–46. o.
416. *Ligeti Dávid Ádám*: Franz Conrad von Hötzendorf cs. és kir. tábornagy temetése, megítélése és személyisége. In: VERITAS évkönyv 2022. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár–Magyar Napló, 2023. 220–237. o.
417. *Maderspach Viktor*: Menekülésem Erdélyből. Élményeim a nyugat-magyarországi szabadságharcból. Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2023. 233 o.
418. *Magó Károly*: A Dörflinger fiúk. Két háború, két testvér, két pilóta. *Aranyas*, 23. (2023) 11. sz. 58–63. o.
419. *Mészáros Kálmán*: Egy aradi vértanú ükapja II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában. Adatok báró Vécsey Sándor kuruc főstrázsamester életéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 4. sz. 777–794. o.
420. *Nagy Miklós Mihály*: Móricz Lajos életműve. *Hadtudomány*, 33. (2023) 4. sz. 28–41. o.
421. *Németh László*: Adj király katonát! Sopron, Magánkiadás, 2023. 108 o.
422. *Ortayli, Ilber*: Gázi Musztafa Kemál Atatürk. Fordította *Pál Laura*. 2. javított kiadás. Budapest, Napkút Kiadó, 2023. 503, 8 o.
423. *Papp Annamária*: Apák és fiaik a szovjet kényszermunkatáborokban. Vass Károly és Kelemen István emlékezése. In: Közösség és egyén a szovjet fogságba hurcoltak kontextusában. Szerk. *Bognár Zoltán – Pomázi-Bárdonicsek Dominika*. Budapest–Miskolc, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 2023. 412–425. o.
424. *Pawłowicz, Jacek*: Witold Pilecki lovassági kapitány, 1901–1948. Budapest–Varsó, Lengyel Intézet–Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2023. 259 o.
425. *Polgár Tamás*: Egy kis nemzet hőse. Ilan Ramon kalandos élete és tragikus halála. *Aranyas*, 23. (2023) 2. sz. 50–56. o.
426. *Réfi Attila*: Báró felsőkubini Meskó József altábornagy visszaemlékezése az 1809. évi háborúra (1811–1813). *Fons*, 30. (2023) 2. sz. 225–266. o.
427. *Réfi Attila*: Egy huszárporthrét nyomában. Vrancsics Pál ezredes élete és katonai pályafutása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 2. sz. 344–376. o.

428. *Réfi Attila*: Ulmtól Isaszegig. Alfred zu Windisch-Grätz herceg élete és katonai pályafutása. In: „Emlékezetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 165–172. o.
429. *Reviczky Ádám*: Vesztes háborúk, megnyert csaták. Emlékezés Reviczky Imre ezredesre. Gencsapáti, Szülőföld Könyvkiadó, 2023. 558 o.
430. *Serdült Benke Éva*: Honvédsorsok üzenete. Bíró Sándor emlékezete. *Honismeret*, 51. (2023) 2. sz. 73–79. o.
431. *Stenge Csaba, B.*: Herceg Odesalchi Miklós, a pilóta. In: Örökségünk. A Lónyayak eltűnt és felfedezett világa. Szerk. *Cieger András – Klicsu Ferenc*. Tuzsér, Tuzsér Községért Közalapítvány, 2023. 446–466. o.
432. *Süli Attila*: Gábor Áron, a székely nemzet legendás hőse. ('48-as könyvtár.) Budapest, Line Design, 2023. 212 o.
433. *Süli Attila*: Petőfi Sándor, a katona (1823–1849). *Somogy*, 51. (2023) 1. sz. 89–95. o.
434. *Szakály Sándor*: Aki a Moszkvában 1944. szeptember–októberében tárgyaló magyar fegyverszüneti küldöttséget vezetett. Vitéz Faragho Gábor vezérezredes életútjának rövid vázlata. In: Titkos cikkek az örök békéhez. Ünnepi tanulmányok a 70 éves Fülöp Mihály tiszteletére. Szerk. *Zachar Péter Krisztián – Barna Attila*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 397–406. o.
435. *Szűcs László*: Ősök nyomában. A két „negyvennyolcas” Egyed. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 11. sz. 40–45. o.
436. *Toldi Lóránt*: Ivánka Imre a balszárnyon, avagy a (hamis) Merkúr pályája. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. *Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 349–370. o.
437. *Tomori Pál*: Sodró László ezredes élete és munkássága. *Honvédségi Szemle*, 151. (2023) 6. sz. 145–149. o.
438. *Tóth Ferenc*: „...számtalanszor bizonyította bátorságát, képességeit és tapasztalatait...” Egy magyar gróf franciaországi marsallá váló kinevezésének körülményei. *Történelmi Szemle*, 65. (2023) 3. sz. 463–483. o.
439. *Újszállási Rácz Lajos*: Surány hősei. A beregsurányi 1848/49-es hősök emlékére. (Honvéd hősök 6.) H. n., Magánkiadás, 2023. 120 o.
440. *Varga Csaba Béla*: Egy ász három háborúja. Hadifogság helyett akciófilmbe illő szökés. *Aranyasas*, 23. (2023) 5. sz. 70–77. o.
441. *Varga Csaba Béla*: Bosszúvágytól vezérelve. Viktória-kereszt az angliai csatáért. *Aranyasas*, 23. (2023) 10. sz. 70–77. o.
442. *Varga Csaba Béla*: Ceylon megmentője. Volt esély a második Pearl Harbor-ra. *Aranyasas*, 23. (2023) 11. sz. 70–77. o.
443. *Varga Csaba Béla*: Egy felszállás, öt győzelem. Vadmacska a Zerók ellen. *Aranyasas*, 23. (2023) 7. sz. 70–77. o.
444. *Varga Csaba Béla*: Az elnyűhetetlen Katona. Őfelsége felszemű fenegyereke. *Regiment*, 18. (2023) 1. sz. 8–15. o.
445. *Varga Csaba Béla*: Halálos versenyfutás. Neel E. Kearby, a Thunderbolt ász. *Aranyasas*, 23. (2023) 7. sz. 70–77. o.

446. *Varga Csaba Béla*: Hitler bizalmi embere. 1–2. rész. *Regiment*, 18. (2023) 1. sz. 34–39. o., 2. sz. 28–35. o. (1. rész: Erich von Manstein tábornok, 2. rész: Erich von Manstein a keleti fronton)
447. *Varga Csaba Béla*: Kiállhatatlan, de legyőzhetetlen. René Fonck, a francia ászpilóta. *Aranyasas*, 23. (2023) 2. sz. 70–77. o.
448. *Varga Csaba Béla*: Kötelességtudat. Meggyőző udvarlás vadászpilóta módra. *Aranyasas*, 23. (2023) 1. sz. 70–77. o.
449. *Varga Csaba Béla*: Lovagkeresztes őrzetű. A legjobb német mesterlövész. *Regiment*, 18. (2023) 4. sz. 20–27. o.
450. *Varga Csaba Béla*: Ravasz róka Vietnamban. Az Oscar-díjas dzsungelharcos. *Regiment*, 18. (2023) 4. sz. 34–39. o.
451. *Varga Csaba Béla*: Sisánról a felhők közé. Ola Aanjesen norvég ászpilóta. *Aranyasas*, 23. (2023) 12. sz. 70–77. o.
452. *Varga Csaba Béla*: Sztálin árnyékában. Rokosszovszkij a második világháborúban. *Regiment*, 18. (2023) 2. sz. 14–21. o.
453. *Varga Csaba Béla*: Vietnám phantomja. Az utolsó amerikai ászpilóta. *Aranyasas*, 23. (2023) 3. sz. 70–77. o.
454. *Varga Csaba Béla*: A vörös dragonyos. Az ifjú Rokosszovszkij. *Regiment*, 18. (2023) 1. sz. 22–27. o.

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

A kezdetektől a 15. század végéig

455. *Armitage, David*: A Rubicon átlépése. A római polgárháború emlékezete. *Rubicon*, 34. (2023) 4. sz. 66–75. o.
456. *Feith László*: Európa védelmében. Nándorfehérvár, 1456. *Magyar Honvéd*, 34. (2023). 7. sz. 20–23. o.
457. *Galambosi Péter*: III. Henrik német király 1042. évi hadjárata Magyarország ellen. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 1. sz. 21–46. o.
458. Mongol invázió Európa ellen, 1236–1242. Szerk. *B. Szabó János – Uhrin Dorottya*. Budapest, Corvina Kiadó, 2023. 440 o.
459. Oroszlánszívú Richard keresztes hadjárata. A Zarándokok útja és Richard király tettei című krónikából. Fordította, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta *Kiss Sándor*. Mária-besnyő, Attraktor, 2023. 191 o.
460. *Szabados György*: Ördögi huj-huj. Két magyar március 15. a 10. századból. *Rubicon*, 34. (2023) 4. sz. 62–65. o.
461. *Szabó János, B.*: Levedi és Álmos „hosszú menetelésének” hátteréhez. A rugalmas elszakadás és erőgyűjtés ázsiai startégiájának példái. In: „Emlékezetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 19–24. o.
462. *Szilágyi József*: A mithridatészi háborúk hadi eseményei és a terepi adottságok kapcsolata. *Hadtudomány*, 33. (2023) 1. sz. 121–134. o.

463. *Thuküdidész*: A peloponnészoszi háború. Fordította *Muraközy Gyula*. A jegyzeteket és az utószót írta, a szöveget a görög eredetivel egybevetette *Hegyi Dolores*. (Osiris társadalomtudományi könyvtár.) Budapest, Osiris Kiadó, 2023. 657 o.
464. *Tóth Dominik*: Husziták, partizánok, gerillák. Carl Schmitt partizánelméletének vizsgálata 15. századi keretek között. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 339–346. o.
465. *Veszprémy László*: II. András, a keresztes vezér. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 403–410. o.
466. *Veszprémy László*: Magyarország hadtörténete a kalandozásoktól Mohácsig, 862–1526. In: Kis magyar hadtörténet. Szerk., összeállította *Hermann Róbert*. 3., átdolgozott kiadás. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 13–61. o.
467. *Veszprémy, László*: The military history of Hungary from the first contacts with Europe to Mohács, 862–1526. In: *Illustrated Military History of Hungary*. Revised edition. Edited and indices compiled by *Róbert Hermann*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 13–61. o.

16–17. század

468. *Bagi Zoltán Péter*: Ferdinand Graf von Hardegg szatmári szolgálata alatti feladatai a részére kiállított iratok alapján. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 3. sz. 531–554. o.
469. *Bagi Zoltán Péter*: Tervezetek a győri végvidék költségeinek csökkentésére a 16. század végén. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 25–33. o.
470. *Balogh Máté*: Egy kimagasló szervitori karrier. Id. felsőkálai Káldy Ferenc Batthyány I. Ádám szolgálatában. *Aetas*, 38. (2023) 4. sz. 30–49. o.
471. *Borbély Zoltán*: „...fő nélkül csak egy nap sem jó volna azt a földet hadni”. A felső-magyarországi főkapitányi tisztség hatásköre Homonnai Drugeth János főkapitány példáján keresztül. *Aetas*, 38. (2023) 4. sz. 50–72. o.
472. *Czigány, István*: The military history of Hungary, 1606–1790. In: *Illustrated Military History of Hungary*. Revised edition. Edited and indices compiled by *Róbert Hermann*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 85–119. o.
473. Elsüllyedt Mohács. Újabb tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből. / *Sunken Mohács*. New Studies Using the Research Achievements relating to the Battle of Mohács. Szerk. *Varga Szabolcs*. Budapest, Martin Opitz Kiadó–Janus Pannonius Múzeum–Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság–Mohács 500 Egyesület, 2023. 288 o.
474. *Feith László*: Egy korszak vége. Mohács, 1526. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 7. sz. 24–29. o.
475. *Feith László*: Majdnem győztek. Mezőkeresztes, 1596. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 7. sz. 30–31. o.
476. *Feith László*: Visszavívták. Buda, 1686. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 7. sz. 32–37. o.
477. *Gonda Bence*: Sárkányok a Kanizsával szembeni végvidéken. Katonai karriertörténetek vázlata a 17. századból. *Aetas*, 38. (2023) 4. sz. 135–149. o.

478. *Kelenik, József*: Hungary, defender of Christianity, 1526–1606. In: *Illustrated Military History of Hungary*. Revised edition. Edited and indices compiled by *Róbert Hermann*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 63–83. o.
479. *Kelenik József*: Magyarország, a kereszténység védőbástyája, 1526–1606. In: *Kis magyar hadtörténet*. Szerk., összeállította *Hermann Róbert*. 3., átdolgozott kiadás. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 63–83. o.
480. *Kruppa Tamás*: A lepantói csata. A Szent Liga és az Oszmán Birodalom harca a tengeri hegemoniáért, 1571. *Rubicon*, 34. (2023) 5. sz. 42–49. o.
481. *Mészáros Kálmán*: Thököly Imre ismeretlen hadiszabályzata, 1680. In: *Imrich Thököly. Jeho život, povstanie a doba*. Ed. *Peter Kónya*. Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2023. 138–144. o.
482. *Padányi József*: Zrínyi-Újvár védelmének újragondolása. *Hadtudomány*, 33. (2023) 3. sz. 64–85. o.
483. *Pálffy Géza*: Felszabadítás vagy megszállás? Katonai, pénzügyi és polgári igazgatás a visszafoglalt Magyarországon a nagy török háború idején, 1683–1699. *Történelmi Szemle*, 65. (2023) 3. sz. 393–415. o.
484. *Szalai Ágnes*: Erdély és a váradi vilajet határkonfliktusa 1671–1672-ben. *Történelmi Szemle*, 65. (2023) 2. sz. 237–255. o.
485. Tokaj 1565. évi ostromának híre és ábrázolása. A tanulmányokat írta *Szalai Béla – N. Kis Tímea – Orbán Áron*. Szerk. *Monok István*. (Europica varietas Tokajensis. Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakinii – Patrimonium culturale – Fontes 6.) Budapest–Sárospatak, L'Harmattan–Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2023. 135 o.
486. *Végh Ferenc*: Kanizsától Olmützig. Magyar végvári alakulatok a harmincéves háború birodalmi hadszínterein, 1642. *Aetas*, 38. (2023) 4. sz. 73–85. o.

18. század

487. *Czigány István*: Magyarország hadtörténelme, 1606–1790. In: *Kis magyar hadtörténet*. Szerk., összeállította *Hermann Róbert*. 3., átdolgozott kiadás. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 85–119. o.
488. *Czigány, István*: The military history of Hungary, 1606–1790. In: *Illustrated Military History of Hungary*. Revised edition. Edited and indices compiled by *Róbert Hermann*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 85–119. o.
489. *Feith László*: A ködbe veszett csata. Nándorfehérvár, 1717. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 7. sz. 38–41. o.
490. *Lázár Balázs*: A kontinens urai. A pozsareváci béke. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 7. sz. 42–45. o.
491. *Mészáros Kálmán*: A váradi járás katonaállítása a Rákóczi-szabadságharcban. III. Legénység. 1. Nagyvárad és környéke (Várad, Olaszi, Püspöki, Szőlős, Fugyi és Vásárhely). In: „...munkálkodom is örömet én Várad építésén és megtartásában”. Várad és Bihar vármegye a kora újkorban. (Tanulmányok Biharország történetéről 11.) Szerk. *Mátyás-Rausch Petra – Oborni Teréz*. Oradea, Editura Collegium Varadinum, 2023. 65–148. o.
492. *Mészáros Kálmán – Tuza Csilla*: Károlyi Sándor kuruc generális Bécs alatti portyái. 1–2. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 2. sz. 303–343. o., 3. sz. 687–708. o.

493. *Tóth Ferenc*: Rákóczi világot hódít? A száműzött fejedelem különös keleti hadjáratának gondolata 1726-ból. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 347–353. o.

19. század

494. *Balogh Ádám Tibor*: Flottalázadás a globalizáció és a kolonizáció összefüggéseiben. A brazil haditengerészet lázadása, 1893–1894. *Aetas*, 38. (2023) 1. sz. 42–62. o.
495. *Hahner Péter*: Napóleon kontinentális blokádjá. *Rubicon*, 34. (2023) 1. sz. 12–21. o.
496. *Hermann Róbert*: Magyarország hadtörténete a francia forradalomtól a kiegyezésig, 1790–1867. In: Kis magyar hadtörténet. Szerk., összeállította *Hermann Róbert*. 3., átdolgozott kiadás. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 121–151. o.
497. *Hermann, Róbert*: The military history of Hungary from the French revolution to the Compromise, 1790–1867. In: *Illustrated Military History of Hungary*. Revised edition. Edited and indices compiled by *Róbert Hermann*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 121–151. o.
498. *Pete László*: Polgárháború Dél-Olaszországban. A brigantaggio és a magyar légio. (Italienistica Pannonica 4.) Budapest, Gondolat Kiadó, 2023. 408 o.
499. *Sears, Stephen W.*: Gettysburg. Fordította *Molnár György*. (Hadiakadémia.) Keszthely, Peko Publishing, 2023. 621 o.

1848–1849

500. *Bagi Zoltán Péter*: A magyar Marseille. Forradalmi forrongás Győrben 1848 márciusának idusán. *Rubicon*, 34. (2023) 4. sz. 44–45. o.
501. *Csikány Tamás*: Hová tűnt a 6. század, vagyis mi történt Csíkszépvízen a forradalom éveiben? *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 4. sz. 795–820. o.
502. *Csikány Tamás*: Vetter altábornagy körei. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 141–150. o.
503. *Egyed Ákos*: Erdővidéken történt 1848 novemberében és decemberében. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 241–246. o.
504. *Feith László*: Mozgalmas ősz. A honvédsereg első győzelmei. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 10. sz. 32–37. o.
505. *Hermann Róbert*: Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc hadtörténete. / The military history of the 1848–49 Revolution and War of Independence. In: *A Magyar Honvédség 175 éve. / 175 Years of the Hungarian Defence Forces*. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 11–39. o.
506. *Hermann Róbert*: Ki volt a tápióbicskei hídroham hőse? In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk.

- Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt.* Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 91–108. o.
507. *Hermann Róbert:* A márciusi ifjak. *Rubicon*, 34. (2023) 4. sz. 46–61. o.
508. *Hermann Róbert:* Egy nap krónikája. Az 1848. március 15-i forradalom eseményei. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 5. sz. 26–31. o.
509. *Hermann Róbert:* Pákozdtól Schwechatig. Az 1848. őszi hadműveletek a Dunántúlon és Alsó-Ausztriában. (Hadiakadémia.) Keszthely, Peko Kiadó, 2023. 360, 24 o.
510. *Hermann Róbert:* Az újságíró-százados és a főhadnagy. Zerffi Gusztáv és Arthur von Seherr Thoss gróf konfliktusa 1849 júniusában. *Századok*, 157. (2023) 3. sz. 451–468. o.
511. *Hermann Róbert:* Witalis Söll és a tirolai légió 1848-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 4. sz. 869–895. o.
512. *Kedves Gyula:* Az 1848–49. évi szabadságharc katonai emigrációja. / Military emigration of the 1848–49 War of Independence. In: *A Magyar Honvédség 175 éve. / 175 Years of the Hungarian Defence Forces.* Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 41–57. o.
513. *Kemény Krisztián:* Az alsóturceseki ütközet, 1849. január 16–17. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László.* Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 415–427. o.
514. *Kemény Krisztián:* A kompolti rajtaütés, 1849. február 18. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 4. sz. 897–908. o.
515. *Molnár András:* Meszlényi százados esete a zalai népfelkelőkkel. Rögtönítélő bíraskodás Keszthelyen 1849 júliusában. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László.* Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 65–73. o.
516. *Pelyach István:* Görgei Artúr és Damjanich János. A szabadságharc két legendás alakjának első találkozása. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László.* Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 127–137. o.
517. *Rosonczy Ildikó:* Egy balti német báró az 1849. augusztus 13-ai fegyverletételtől. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 2. sz. 417–438. o.
518. *Seres István:* Rózsa Sándor és Guyon Richárd. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László.* Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 253–256. o.
519. *Solymosi József:* Dembiński második esélye. A Vogel-hadtest felső-magyarországi hadjárata 1849-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 4. sz. 909–925. o.
520. *Somogyi Gréta:* Horváth Janka író nő visszaemlékezései a szabadságharcról és az azt követő eseményekről Erdélyben. 1. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 4. sz. 927–951. o.
521. *Süli Attila:* A csíkszeredai Mikó-vár története 1848–49-ben. In: *Mikó 400. A csíkszeredai Mikó-vár 400 éves története.* Szerk. *Kelemen Imola – Kósa Béla.* Csíkszereda, Csíkszereda Kiadóhivatal–Csíki Székely Múzeum, 2023. 206–223. o.
522. *Süli Attila:* Esztergom város nemzetőrsége 1848-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 4. sz. 821–842. o.

1914–1918

523. *Balla Tibor*: Az épített örökség, az erődök és a környezet pusztítása az első világháború olasz hadszínterén. *Hadtudomány*, 33. (2023) 4. sz. 42–56. o.
524. *Balla Tibor*: Magyar katonák a Nagy Háború hadszínterein, 1914–1918. / Hungarian soldiers in the theatres of the Great War, 1914–1918. In: *A Magyar Honvédség 175 éve. / 175 Years of the Hungarian Defence Forces*. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 81–125. o.
525. *Balla, Tibor – Pollmann, Ferenc*: Hungarians in the Austro–Hungarian military and the Red Army, 1868–1919. In: *Illustrated Military History of Hungary*. Revised edition. Edited and indices compiled by *Róbert Hermann*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 153–181. o.
526. *Balla Tibor – Pollmann Ferenc*: Magyarok az Osztrák–Magyar Monarchia haderejében és a Vörös Hadseregben, 1868–1919. In: *Kis magyar hadtörténet*. Szerk., összeállította *Hermann Róbert*. 3., átdolgozott kiadás. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 153–181. o.
527. *Chorvát, Peter*: Bitka pri Komarówe. *Obrana*, 31. (2023) 4. sz. 28–29. o.
528. *Chorvát, Peter*: Rozpad rakúsko–uhorskej armády na Slovensku. *Obrana*, 31. (2023) 8. sz. 32–33. o.
529. *Chorvát, Peter*: Slováci na frontoch prvej svetovej vojny. *Obrana*, 31. (2023) 6. sz. 32–33. o.
530. *Chorvát, Peter*: Vojsko v zázemi. *Obrana*, 31. (2023) 7. sz. 32–33. o.
531. *Chorvát, Peter*: Vpád ruskej armády na Slovensko v rokoch 1914–1915. Po porážke rakúsko–uhorských armád v Haliči v prvej polovici septembra 1914 sa severný (ruský) front začal približovať ku Karpatom, a teda aj k ich slovenkému úseku. *Obrana*, 31. (2023) 5. sz. 32–33. o.
532. *Chorvát, Peter*: Všeobecná mobilizácia rakúsko–uhorskej armády v auguste 1914. *Obrana*, 31. (2023) 3. sz. 32–33. o.
533. *Marosvári Attila*: A vidék lázadása 1918 őszén. Erőszak és hatalomátrendeződés Csanád vármegyében. 2., javított, bővített kiadás. Budapest, Erőszakkutató Intézet, 2023. 370 o.
534. *Pollmann Ferenc*: Ha békét akarsz: foglald el Belgrádod? Avagy Hötzendorfi Konrád kapitális bűne. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 147–154. o.
535. *Tóth Péter András*: IV. Károly békekezdeményezései és katonapolitikája 1917 hadieseményeinek tükrében. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 367–374. o.

1919–1938

536. *Bánsági Andor*: A kronstadti rajtaütés. Motorcsónakkal csatahajók ellen. *Regiment*, 18. (2023). 5. sz. 22–27. o.
537. *Borhegyi Péter*: Az olasz–etióp háború. Az első nemzetközi gazdasági szankció egy háborút indító országgal szemben. *Rubicon*, 34. (2023) 1. sz. 28–31. o.

538. *Horváth Csaba*: Ellenforradalom a Ludovikán. In: „Emlékeztek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 347–366. o.
539. *Kántás Balázs*: Magyar–bajor–osztrák revizinoista együttműködési kísérletek, 1919–1923. Budapest, Hungarovox Kiadó, 2023. 167 o.
540. *Négyesi Lajos*: Legenda és valóság. Magyarok a Török Köztársaság létrejötténél. In: „Zászló alá magam csaptam fel”. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. *Kis Péter – Petrik Iván – Toldi Lóránt*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 199–216. o.
541. *Pollmann Ferenc*: Forradalmak kora. / Age of revolutions. In: A Magyar Honvédség 175 éve. / 175 Years of the Hungarian Defence Forces. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 127–139. o.
542. *Szávai Ferenc*: Az osztrák–magyar katonai vagyongosztagja. In: „Emlékeztek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pásztai László*. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 313–321. o.
543. *Trianon enciklopédia*. Szerk. *Ablonczy Balázs – Hatós Pál – Nagy Szabolcs – Szeghy-Gayer Veronika – Zahorán Csaba*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó–Habsburg Ottó Alapítvány, 2023. 324 o.
544. *Trianoni utóhatások(k), következmények*. Szerk. *Bognár Zoltán – Rigó Róbert*. (Károli Könyvek.) Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, 2023. 286 o.
545. *Vizi László Tamás*: A kényszernek engedve. A trianoni békediktátum aláírása és ratifikációja, 1920. Budapest, Ráció Kiadó, 2023. 275 o.

1939–1945

546. *Baucsek Csaba*: Kassa bombázásának elemzése szlovák levéltári források alapján. *Hadtudomány*, 33. (2023) 1. sz. 105–120. o.
547. *Baucsek Csaba*: Kassa bombázásával kapcsolatos feltételezések, elképzelések egykor és ma, szlovák levéltári források alapján. *Hadtudomány*, 33. (2023) 2. sz. 60–72. o.
548. *Berta Kristóf*: Adalékok a Margit-állás áttörésének 1944. december 21. és 22. közötti döntő eseményeihez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 1. sz. 195–223. o.
549. *Englund, Peter*: 1942. november. A háború fordulópontja. Fordította *Papalczay Péter*. Budapest, Corvina, 2023. 399 o.
550. *Feith László*: Bombázápor. Szövetséges légitámadások 1943-ban. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 6. sz. 32–37. o.
551. *Feith László*: Doni tragédia. „Most tél van és csend és hó és halál.” *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 1. sz. 24–31. o.
552. *Feith László*: Európai belépő. Partraszállás Szicíliában. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 6. sz. 26–31. o.
553. *Feith László*: Fordul a kocka. Harc földön, vízen, levegőben. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 1. sz. 38–43. o.
554. *Feith László*: Fordult a kocka. A kurszki csata. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 6. sz. 20–25. o.

555. *Feith László*: Katlancsata. Fordulópont a keleti hadszíntéren. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 1. sz. 16–23. o.
556. *Feith László*: Könnyű léptekkel. Brit győzelem El-Alameinnél. *Magyar Honvéd*, 34. (2023) 1. sz. 32–37. o.
557. Gödöllő a második világháborúban. Szerk. *Kerényi B. Eszter*. (Gödöllői Múzeumi Füzetek 21.) Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 2023. 249 o.
558. *Grzebałkowska, Magdalena*: 1945. Háború és béke. Fordította és a jegyzeteket írta *Petneki Noémi*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2023. 339 o.
559. *Horváth Zoltán*: A Tigrisekkel harcoló. A T26-os Pershing bemutatkozása. *Regiment*, 18. (2023) 3. sz. 52–55. o.
560. *Juharos Tamás*: Páncélozott rágógumi. Amerikai harckocsik kölcsönbérletben. *Regiment*, 18. (2023) 3. sz. 32–36. o.
561. *Kiss Roland*: Visszakézből győzelem. A harmadik harkovi csata. *Regiment*, 18. (2023) 3. sz. 37–43. o.
562. *Kozma Miklós*: A magyar feltámadás napjai. Kárpátalja és Magyarország, 1938–1941. Köröstárkány–Kápolnásnyék, Kárpátia Stúdió, 2023. 547 o.
563. *Magyarics Tamás*: A kölcsönbérleti program. Az USA gazdasági segítségnyújtása Nagy-Britanniának és a Szovjetuniónak a második világháború alatt. *Rubicon*, 34. (2023) 1. sz. 32–39. o.
564. *Mujzer Péter – Ujházy László*: A küldetésorientált vezetés a magyar királyi 11. honvéd harckocsizászlóalj 1941. július 27-ei bevetése során. *Honvédségi Szemle*, 151. (2023) 5. sz. 81–92. o.
565. *Nash, Douglas E.*: A lemenő nap utolsó sugarai. 1. kötet. A IV. SS-páncélos hadtest és a varsói csaták, 1944. július–november. (20. századi hadtörténet.) Debrecen, Hajja és Fiai Könyvkiadó, 2023. 639, 24 o.
566. *Polgár Tamás*: Harckocsiroham. T–34-es koktél: német repülőbenzin és orosz gázolaj. *Regiment*, 18. (2023) 3. sz. 44–51. o.
567. *Ravasz István Dezső*: Mars rátelepszik Tündérországra. A magyarországi harcok kezdete 1944-ben. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pászti László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 155–163. o.
568. *Rees, Laurence*: Hitler és Sztálin. A két zsarnok és a második világháború. Fordította *Kisantal Tamás*. Budapest, Libri, 2023. 522, 24 o.
569. *Snoj Péter*: Farkasodú. Hitler betonvárosa. *Regiment*, 18. (2023) 3. sz. 56–59. o.
570. *Stone, Norman*: A második világháború rövid története. Fordította *Lukács Tibor*. Budapest, MCC Press Kft., 2023. 239 o.
571. *Szabó Géza – Nagy Janka Teodóra*: Stációk. Szekszárdiak a második világháborúban. (Szekszárd Alsóvárosi Emlékek 4.) Szekszárd, Szekszárd Alsóvárosi Római Katolikus Közhazsnú Egyesület, 2023. 259 o.
572. *Szabó Péter*: A Magyar Királyi Honvédség részvétele a részleges terület-visszavételekben és a második világháború küzdelmeiben. / Participation of the Royal Hungarian Defence Forces in the partial recovery of territories lost and in the battles of World War II, 1938–1945. In: *A Magyar Honvédség 175 éve. / 175 Years of the Hungarian Defence Forces*. Szerk. *Holló József Ferenc – Isaszegi János – Négyesi Lajos*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 159–213. o.

573. Szabó Péter: Sötét felhők gyülekeznek Szabolcs-Szatmár felett. Avagy a szovjet Armada bevonulása magyar földre, 1944–1945. In: „Emlékeztek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. Medgyesy Zsófia – Pásztai László. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 285–295. o.
574. Szakály Sándor: Vitéz Jány Gusztáv vezérezredes, a magyar királyi 2. honvéd hadsereg parancsnoka a hadsereg állapotáról és helyzetéről 1942. november 15-én. In: „Emlékeztek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. Medgyesy Zsófia – Pásztai László. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 297–304. o.
575. Számvéber Norbert: A 8,8-as „szentháromsága” a magyar Alföldön. Német nehéz légvédelmi ágyúk az 1944. őszi harci tapasztalatok tükrében. In: „Emlékeztek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. Medgyesy Zsófia – Pásztai László. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 2. kötet. 305–312. o.
576. Számvéber Norbert: Az alföldi páncéloscsata. Harcok a Tiszántúlon 1944. október. 3., bővített és átdolgozott kiadás. (Hadiakadémia.) Keszthely, Peko Kiadó, 2023. 576, 24 o.
577. Számvéber Norbert: Páncélosok a sivatagban. Páncélos-hadviselés Észak-Afrikában, 1940–1943. 2., bővített és javított kiadás. Keszthely, Peko Kiadó, 2023. 360 o.
578. Törös István: Egynapos főszerep. Ejtőernyősök, rangerek, hajóágyúk. *Regiment*, 18. (2023) 3. sz. 60–64. o.
579. Ványai Márton: Csend a vihar előtt. A Vörös Hadsereg harctevékenysége a kitörés előtti órákban Buda területén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. (2023) 1. sz. 83–113. o.
580. Varga Csaba Béla: Életmentő vakbélműtét. A Tengeri Sárkány tizenkét utazása. *Regiment*, 18. (2023) 5. sz. 36–43. o.
581. Varga Csaba Béla: Szigetcsaták. 1–2. rész. *Regiment*, 18. (2023) 4. sz. 12–19. o., 5. sz. 28–35. o. (1. rész: Halál a Csendes-óceánon, 2. rész: A dzsungelharcos legendája)
582. Varga Csaba Béla: A távolugrás akció. *Regiment*, 18. (2023) 3. sz. 4–9. o.
583. Zsig Zoltán: A Ladbroke hadművelet. Vízre szállt légi deszant. *Regiment*, 18. (2023) 3. sz. 22–25. o.

1946–1989

584. Benedek Levente: Dávid-csillag trikolór helyett. Francia segítség Izrael védelmére. *Aero Magazin*, 25. (2023) 4. sz. 60–63. o.
585. Benedek Levente: Drónháború Kína felett. Szentjánosbogár-irtás vadászgépekkel. *Aero Magazin*, 25. (2023) 3. sz. 58–61. o.
586. Benedek Levente: U–2-esek a Közel-Keleten. Kémkedés a szövetségesek felett. *Aero Magazin*, 25. (2023) 8. sz. 56–59. o.
587. Germuska Pál: A szovjet csapatok magyarországi tartózkodásának okmányai. In: „Emlékeztek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. Medgyesy Zsófia – Pásztai László. Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 307–319. o.
588. Kiss Dávid: Az 1947-es békeszerződés katonai részének későbbi megsértése, 1947–1956. In: Titkos cikkek az örök békéhez. Ünnepi tanulmányok a 70 éves Fülöp Mihály

- tiszteletére. Szerk. *Zachar Péter Krisztián – Barna Attila*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 221–231. o.
589. *Kiss Dávid*: Vörös János 1945–1946-os tevékenysége. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. *Medgyesy Zsófia – Pászti László*. Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Zrínyi Kiadó, 2023. 1. kötet. 443–450. o.
590. *Kiss Roland*: A homokfalak leomlanak. A Szuezi-csatorna sem akadály. *Regiment*, 18. (2023) 4. sz. 28–33. o.
591. *Kiss Roland*: Kilenc csata. Harc a Pandzsír-völgyért. *Regiment*, 18. (2023) 1. sz. 28–33. o.
592. *Maczák Márton*: A vietnami háború vége. 50 éve történt. *Élet és Tudomány*, 78. (2023) 4. sz. 102–105. o.
593. *Markó, György*: From Honvédség to People’s Army, 1944–1990. In: Illustrated Military History of Hungary. Revised edition. Edited and indices compiled by *Róbert Hermann*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 209–225. o.
594. *Markó György*: Honvédségből Néphadsereg, 1944–1990. In: Kis magyar hadtörténet. Szerk., összeállította *Hermann Róbert*. 3., átdolgozott kiadás. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 209–225. o.
595. *Punka György*: Vulcanok támadásban. Irány a Falkland-szigetek! *Aero Magazin*, 25. (2023) 4. sz. 56–59. o.
596. *Szenes Zoltán*: A NATO első bővítése, 1952. In: Titkos cikkek az örök békéhez. Ünnepi tanulmányok a 70 éves Fülöp Mihály tiszteletére. Szerk. *Zachar Péter Krisztián – Barna Attila*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2023. 407–425. o.

1990–2023

597. *Bíró Zoltán, Sz.*: Putyin háborúja. (Progress könyvek.) Budapest, Gondolat Kiadó, 2023. 232 o.
598. *Castel, Robert C.*: Független koporsó. Az orosz–ukrán háború, mítoszok nélkül. 2., bővített kiadás. Budapest, Könyv Népe Kiadó, 2023. 248 o.
599. *Isaszegi János – Ravasz, István*: The Hungarian armed forces since 1990. In: Illustrated Military History of Hungary. Revised edition. Edited and indices compiled by *Róbert Hermann*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 227–287. o.
600. *Isaszegi János – Ravasz István*: A magyar haderő 1990-től napjainkig. Magyarország nemzetközi szerepvállalásai. In: Kis magyar hadtörténet. Szerk., összeállította *Hermann Róbert*. 3., átdolgozott kiadás. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2023. 227–285. o.
601. *Kis-Benedek József*: Az orosz–ukrán háború és a hadtudomány. *Hadtudomány*, 33. (2023) 3. sz. 32–46. o.
602. *Kiss Roland*: 48 órás ultimátum. Az első lépések az akasztófaig. *Regiment*, 18. (2023) 1. sz. 40–47. o.
603. *Kiss Roland*: Black Hawk Down. Holttesteket sem hagyunk hátra. *Regiment*, 18. (2023) 4. sz. 40–45. o.
604. *Kiss Roland*: A Szervál hadművelet. A szavannák vadmacskája. *Regiment*, 18. (2023) 2. sz. 36–41. o.
605. *Murányi László, L.*: A háború árnyékában. Ukrajna, 2022. Budapest, Ad Librum Kft., 2023. 276 o.
606. *Tarjányi Péter*: Frontvonal. Budapest, Inda Press Kft., 2023. 168 o.

IV. NÉVMUTATÓ

A

Aanjesen, Ola 451
 Ablonczy Balázs 543
 András, II. 465
 Andrassy Gyula 401
 Anka László 191
 Aranyossy-Péter Máté 192
 Armitage, David 455
 Aulich Lajos 407

B

Baczoni Tamás 28
 Bagi Zoltán Péter 468–469, 500
 Bajcsi Ildikó 315
 Bakondi József 209
 Balázs Benedek 108
 Bálint Ferenc 29, 380
 Balla Tibor 176–177, 523–526
 Balogh Ádám Tibor 494
 Balogh Máté 371, 470
 Bandi István 92, 116
 Bank Barbara 135
 Bánsági Andor 210, 536
 Bárány Attila 93
 Baráth Szilárd 201
 Barczy Zoltán 380
 Bartolo, Stefano De 388
 Basics Beatrix 382
 Basta, Giorgio 114
 Báthory Csaba 383
 Batthyány I. Ádám 470
 Batthyány II. Kristóf 390
 Baucsek Csaba 546–547
 Bene János 167
 Bene Krisztián 94
 Benedek Lajos 409
 Benedek Levente 211–218, 316, 584–586
 Benkő Tibor 95
 Bérczes Tibor 338
 Bercsényi László 438
 Berkesi Balázs 30
 Berta Kristóf 548
 Bimba Brigitta 317
 Birchall, Leonard 442

Bíró Sándor 430
 Bíró Zoltán, Sz. 597
 Blau Márta 335
 Bobay István Zoltán 96–97, 384
 Boda Mihály 98–99
 Bogdán Ágnes 341
 Bognár Zalán 318–319, 337, 544
 Bonhardt Attila 100
 Borbély Zoltán 471
 Borhegyi Péter 537
 Búr Gábor 320

C–Cs

Caliaro, Luigino 219–223
 Campbell, Alan 121
 Carius, Otto 168
 Carr, Bruce 440
 Castel, Robert C. 598
 Chorvát, Peter 101, 527–532
 Cicerone, Giulia 388
 Cockle, Tom 225
 Curdes, Louis Edward 448
 Czeglédi Noémi 193
 Czetz János 415
 Czigány István 386, 472, 487–488
 Czink, Peter 31–32
 Cziráki Zsuzsanna 2
 Csákvári Makra Mónika 321
 Cseh Gergő Bendegúz 3
 Cserényi-Zsitnyányi Ildikó 102
 Cservenka Ferdinánd 322
 Csikány Tamás 103, 501–502
 Csoma Mózes 323
 Csorba Csilla, E. 387
 Csorba György 104, 226
 Csorba László 388–389

D

Damjanich János 516
 Degré Alajos 382
 Dembiński, Henryk 519
 Demeter József 199–200
 Dobák Géza 19
 Domokos György 227

Dovhovics, Levko 324
 Drugeth János, homonnai 471
 Dupka György 325

E

Egyed Ákos 503
 Englund, Peter 549
 Erdei Iván Márk 390
 Erdélyi Mónika Villő 194
 Etényi Nóra, G. 33

F

Fábián Balázs 326, 372
 Fallon, Steve 195
 Faragho Gábor 434
 Farkas Judit Antónia 34
 Feenstra, Jon 228
 Feith László 105, 169, 178–179, 196, 229–233,
 327–328, 391, 456, 474–476, 489, 504, 550–556
 Fejes Erik 392
 Fekete Tamás 108
 Felpétzi György Jenő 411
 Fercsák Balázs 107
 Festetics György 340
 Fleisz János 393
 Fodor Pál 329–330
 Fonck, René 447
 Forgács Balázs 109
 Forgács Márton 331, 394
 Fórizs Sándor 110–112, 180
 Fráter Farkas, érkeserűi 384
 Fredro, Aleksander 47
 Freedland, Jonathan 395
 Fróna Imre 113

G–Gy

Gábor Áron 432
 Gál Csaba 106
 Galambosi Péter 457
 Germuska Pál 587
 Gilliland, Robert J. 278
 Gonda Bence 477
 Gondos László 234
 Görgői Artúr 16, 37, 71, 516
 Graham, Vernon 443
 Gröber Krisztián 396

Grzebałkowska, Magdalena 558
 Gulyás Adrienn 397
 Gulyás Martin 374
 Guyon Richárd 518
 Gyura Sándor 35

H

Hahner Péter 495
 Hajagos József 115, 398
 Hajdú Ferenc 182
 Hamza Emil 256
 Hannibál 410
 Harangi-Tóth Zoltán 36
 Hardegg, Ferdinand Graf von 468
 Hartig, Arnold 62
 Hatos Pál 543
 Havasné Berek Tünde 5
 Haynau, Julius Jacob von 185
 Heidler, Michael 235
 Hegyi Dolores 463
 Henrik, III. 457
 Hermann Róbert 19, 37, 86, 88, 121, 125,
 399–402, 496–497, 505–511
 Hetés Tibor 403
 Hetzenauer, Matthäus 449
 Hintermeier, Heino 236–237
 Hinterstoisser, Hermann 38
 Hitler, Adolf 568–569
 Holik, Peter 238
 Holló József Ferenc 132
 Hollósi Gábor 197
 Holmár Zoltán 198, 404
 Horváth Béla 405
 Horváth Csaba 538
 Horváth Gábor 239
 Horváth Janka 520
 Horváth József 17
 Horváth László Ferenc 136
 Horváth Miklós 117–119, 332
 Horváth Tibor 6
 Horváth Viktor 120, 240–241
 Horváth Zoltán 559
 Horváthné Tóth Zsuzsanna 6
 Hötzenndorf, Franz Conrad von 416
 Hughes, John 183
 Huhák Heléna 333

I

Illés András 242–243
 Illésfalvi Péter 170
 Irányi Dániel 387
 Irinyi József 393
 Isaszegi János 132, 199–200, 599–600
 Ivánka Imre 436

J

Jamamoto Iszoroku 391
 Jankó Annamária 7
 Jány Gusztáv 574
 Jobst Ágnes 122
 Jójárt György 35
 Juharos Tamás 560
 Juhász Katalin 39

K

Kaján Marianna 375
 Káldy Ferenc, felsőkáldi 470
 Kálmánfi Gábor 40
 Kántás Balázs 123, 539
 Káplár Zsolt 41
 Karacs Zsigmond 406
 Karácsony Ágnes 42
 Károly, IV. 535
 Károlyi Sándor 406, 492
 Kárpáti Endre 8–9, 244–247
 Kearby, Neel E. 445
 Kecskés Gusztáv, D. 334
 Kedves Gyula 11, 43, 113, 512
 Kékesy György 248
 Kelbert Krisztina 335
 Kelemen Imola 377
 Kelemen István 423
 Kelenik József 478–479
 Kemál Atatürk, Musztafa 422
 Kemény Krisztián 407–408, 514
 Kenyeres István 124
 Kerék Eszter 44
 Kerényi B. Eszter 373, 557
 Kerkapoly Piroska 45
 Kertész Botond 409
 Kertész István 410
 Kincses Katalin Mária 46, 87
 Kis József 376

Kis Péter 88
 Kis Tímea, N. 485
 Kis-Benedek József 601
 Kisantal Tamás 568
 Kiscelli Piroska 200
 Kiss Dávid 588–589
 Kiss Dezső 199
 Kiss Gábor 126
 Kiss Réka 1, 20
 Kiss Roland 249–250, 561, 590–591, 602–604
 Kiss Sándor 459
 Kitanics Máté 329
 Knezić Károly 398
 Komáromi Csaba 411
 Koós Levente 412
 Kósa Béla 377
 Kovács Ferenc 184
 Kovács István 47, 413
 Kovács Tamás 127–128
 Kovács Tamás, Dr. 392
 Kozák-Kigyóssy Szabolcs László 251
 Kozicz János 48
 Kozma Miklós 562
 Körösi Mihály 336
 Krajcsír Lukács 129
 Krake, Frank 338
 Krámlí Mihály 49, 130
 Kranzieritz Károly 89
 Krasznay Csaba 159
 Kretz, Michael 414
 Kreutzer Andrea 339, 415
 Krúdy Gyula 37
 Kruppa Tamás 480
 Kulcsár Viktor 50–51
 Kunt Gergely 376
 Kurucz György 340

L

Lajos, I. 93
 Lázár Balázs 185–186, 490
 Lázár Zsigmond 206
 Lebstück Mária 397
 Leiningen-Westerburg Károly 399
 Lenkey János 405
 Lidergaard, Bo 341
 Ligeti Dávid Ádám 416

Liptai Ervin 403
Lónyay László 404
Lukács László 131
Lukács Tibor 570
Lukácsy Lajos 79
Lütfi, Ömer 394

M

Maczák Márton 592
Maderspach Viktor 417
Magó Károly 252–254, 418
Mágori Rezső 69
Magyarics Tamás 563
Makai Ágnes 52
Manstein, Erich von 446
Margittai Linda 342
Markó György 133, 593–594
Márkus Beáta 343
Marosvári Attila 533
Martí Tibor 134
Marton Gyula András 53–54
Matthes, Adrian 414
Mátyássy Gabriella 55
Medgyesy Zsófia 86, 195
Meskó József 381
Mészáros Gyula 344
Mészáros Kálmán 56, 419, 481, 491–492
Meszlényi József 515
Mihályi Balázs 304
Mikita János 136
Mikó Imre 71
Miksa, I. 96
Mohácsi Zoltán 5, 13
Mokánszki Zoltán 137–138
Molnár András 345, 515
Molnár Erzsébet, D. 346
Molnár György 499
Monok István 485
Moore, Jonathan J. 139
Móricz Lajos 420
Mujzer Péter 564
Murádin János Kristóf 347–348
Muraközy Gyula 463
Murányi László, L. 605
Muskovics Andrea Anna 349
Müller Judit, W. 366

N

Nagy Béla 12
Nagy Janka Teodóra 571
Nagy Miklós Mihály 420
Nagy Péter 57
Nagy Szabolcs 543
Nagy-L. István 140, 171, 187
Nánay Mihály 58
Nash, Douglas E. 565
Nave, Lorenzo La 388
Négyesi Imre 141
Négyesi Lajos 132, 142, 540
Nemes János 181
Németh Balázs 188, 255–256
Németh László 421
Neumann János 239
Nicolson, James Brindley 441
Novák Ádám 143

O

Oborni Teréz 12
Obuch László 257–266
Odesalchi Miklós 431
Olosz Levente 350
Orbán Áron 485
Oross András 267
Ortayli, Iber 422

P

Padányi József 256, 482
Pál Attila 139
Pál Laura 422
Pálffy Géza 12, 483
Pallos Lajos 14
Panajotu, Kosztasz 121
Pap Norbert 329
Pap Péter 268
Papolczy Péter 549
Papp Annamária 423
Pászti László 86, 144, 269
Paulisineczné Willem Vera 370
Pawłowicz, Jacek 424
Pawlowsky Ede, rosenfeldi 383
Pelyach István 516
Pete László 351, 498
Peterscsák Tivadar 379

Petneki Noémi 558
 Petőfi Sándor 389, 408, 433
 Petrik Iván 15
 Pilecki, Witold 424
 Pilgrim, David 59
 Poeltenberg Ernő 400
 Polgár Balázs 51, 60–61
 Polgár Tamás 425, 566
 Pollmann Ferenc 525–526, 534, 541
 Pomázi-Bárdonicsek Dominika 337, 352
 Prohászka László 62
 Punka György 270–276, 595
 Putyin, Vlagyimir Vlagyimirovics 597

R

Radnóti Klára 16
 Rainer Pál 17
 Rácz Attila 145
 Rácz János 63
 Rácz Lajos, újszállási 439
 Rákóczi Ferenc, II. 46
 Ramon, Ilan 425
 Ravasz István 567, 599–600
 Rees, Laurence 568
 Réfi Attila 381, 426–428
 Reiterer, Christian 189
 Ress-Wimmer Zoltán 202
 Reszegi Zsolt 172
 Reviczky Ádám 429
 Reviczky Imre 429
 Richárd, I. 459
 Rigó Róbert 544
 Ritchie, Steve 453
 Rokosszovszkij, Konsztantyin
 Konsztantyinovics 452, 454
 Rosonczy Ildikó 64–65, 517
 Rózsa Attila 201
 Rózsa Sándor 518

S

Sadovy, John 1, 20
 Sáfár József 136
 Ságvári György 146, 203
 Sajti Enikő, A. 66
 Sajtos Zoltán 277–278
 Sallay Gergely Pál 14, 67–69

Sárhegyi Tamás 18
 Sarus Ferenc 279
 Sárly Zoltán 147, 280–298
 Schipper, Paul 204
 Schmidt Szonja Emese 388
 Schmitt, Carl 464
 Sears, Stephen W. 499
 Segeš, Vladimír 148
 Semsey Viktor 149
 Serdült Benke Éva 430
 Seres István 518
 Sermann Eszter 388
 Shrek Tímea 324
 Simai István 181
 Simon László 299
 Simon László, L. 1, 20
 Snoj Péter 353, 569
 Sodró László 437
 Solymosi József 150, 354, 519
 Somkutas Róbert 173, 300
 Somogyi Gréta 71, 520
 Somogyi László 72, 355
 Soós Péter 73
 Soós Viktor Attila 135
 Sőregi Zoltán 74
 Stark Tamás 356–357
 Stenge Csaba, B. 431
 Stone, Norman 570
 Studi, Wes 450
 Süli Attila 10, 301, 432–433, 521–522
 Sümegi György 48
 Szabados György 460
 Szabó Géza 571
 Szabó János, B. 458, 461
 Szabó Péter 572–573
 Szakály Sándor 90, 434, 574
 Szalai Ágnes 484
 Szalai Béla 485
 Számadó Emese 75
 Számvéber Norbert 151–153, 174,
 575–577
 Szatmári András Zoltán 302
 Szávai Ferenc 542
 Szeghy-Gayer Veronika 543
 Szekér Nóra 154
 Szende Zoltán 155

Szenes Zoltán 596
 Szentkirályi Endre 156
 Szikits Péter 70
 Szilágyi József 462
 Szilágyi Tibor 184
 Szoleczky Emese 52, 339, 358, 415
 Szórád Tamás 303
 Szöllősy Balázs 388
 Sztálin, Jozsif Visszarionovics
 568
 Sztehlo Gábor 412
 Szűcs László 435

T

Tabajdi Gábor 157
 Takács Bálint 359
 Takács Levente 158
 Takács Vivien 76
 Tardy Lajos 384
 Tarjányi Péter 606
 Ternyák István 136
 Thorma János 48
 Thököly Imre 481
 Thuküdidész 463
 Toldi Lóránt 436
 Toldi Miklós 305
 Tomori Pál 437
 Tompáné Simon Sarolta 378
 Torma Péter 395
 Tóth Dominik 464
 Tóth Ferenc 22, 160, 438, 493
 Tóth Norbert 360
 Tóth Orsolya 77, 361
 Tóth Péter András 535
 Tóth Zsolt 205
 Törös István 23–26, 190, 578
 Törös István, ifj. 306
 Trautmann Balázs 161–162,
 307–310
 Tuza Csilla 492
 Tüköry Lajos 388

U–Ú

Uhrin Dorottya 458
 Ujházy László 564
 Újváry Zsuzsanna, J. 163

V

Vadas András 78
 Valentyik Ferenc 81, 206
 Ványai Márton 175, 579
 Váradiné Dán Vanda 362
 Varga Csaba Béla 164, 311–313, 440–454, 580–582
 Varga Imre 314
 Varga József 79
 Varga József, A. 80
 Varga Szabolcs 12, 473
 Vass Károly 423
 Vasvári Pál 402
 Vay Sándor 81
 Vécsey Sándor 419
 Végh Ferenc 165
 Végh Ferenc 486
 Veszprémy László 91, 465–467
 Veszprémy László Bernát 363–365
 Vesztróczy Zsolt 27, 207
 Vincze Gábor 374
 Vizi László Tamás 545
 Vörös Géza 166
 Vörös János 589
 Vrancsics Pál 427
 Vrba, Rudolf 395

W

Wágner László 82
 Wagner Sarolta 82
 Wiart, Adrian de 444
 Windisch-Grätz, Alfred zu 428

X

Xantus Zoltán 367

Y

Yilmaz, Barış 388

Z–Zs

Zahorán Csaba 543
 Zakar Péter 368–369
 Závodi Szilvia 4, 69, 83–84, 369
 Zmák Tamás 85
 Zrínyi Ádám 390
 Zsalakó István 208
 Zsig Zoltán 583

V. TÁRGYMUTATÓ

1848/1849-es forradalom és szabadágharc 19, 42, 51, 64–65, 76, 96, 104, 115, 144, 188, 191, 194, 198, 202, 205, 225, 269, 345, 354, 401, 500–522

1956-os forradalom és szabadságharc 1, 63, 117, 334

A–Á

állambiztonság 15, 154, 166

Attila-vonal 61, 73, 192

B

bibliográfia 5, 13

bombázás 546–547, 550

búvárok 147

C–Cs

Cegléd 35

Csikszépvíz 501

Csikszereda 377, 521

D

Délvidék 66, 342

deportálás 57, 321–322, 325, 332–333, 336–337, 343, 346–349, 357, 366, 370, 376

Don-kanyar 53–54, 169, 175, 204, 551

E–É

Eger 379

egészségügy 85

egyenruha, felszerelés 28, 30, 38, 380

első világháború 17, 29, 49, 62, 72, 77, 85, 109, 126, 130, 331, 355, 523–535

emigráció 149, 160, 512

emlékhely 191, 207

építészet 82, 371

erődítmény 226, 267, 306, 371, 523

F

felderítés 106, 158, 300

fényképészet 1, 44

folyami hadviselés 279

G–GY

Gettysburg 499

Gödöllő 50, 61, 73, 192, 326, 367, 372–373, 375, 557

Gulág 317, 352, 362

Győr 226, 500

H

haderőfejlesztés 95, 308–309, 596

haderőszervezet 94, 100, 105, 118–119, 121, 125, 132–133, 140, 144, 146, 150–152, 162, 165, 171, 594, 599–600

hadifogság 318–319, 326, 331, 339, 351, 354, 359, 361

hadigazdálkodás 124

hadisír 192, 198, 201, 205–206, 329

haditengerészet 130, 210, 494, 536

hadkiegészítés 185

Hadtörténelmi Intézet és Múzeum 4, 26, 30, 44, 52, 234, 339

hagyományörzés 208

határőrség 110–112, 116, 180

hidegfegyver 31–32

híradástechnika 136

hírszerzés 122, 139

holokauszt 315, 335, 338, 341–342, 350, 356, 365

Honvédménház 27

huszárság 138, 160

I

irreguláris hadviselés 109

J

jog, katonai jog 323, 340, 345, 360, 363–364, 368–369

jótekonyság 77

K

Kassa 546–547

katonai oktatás 182, 184, 190, 199–200

katonai szabályzatok 10

katonai vezetés 176–180, 184, 186–187

Kecskemét 24–25

képzőművészet 33, 46–48, 60, 62, 64–65, 79, 485

keresztes hadjárat 459

kiállítás 1, 8–9, 11, 14, 18–19, 23, 27

kiberhadviselés 159

kisebbség 53–54, 66

kitüntetés 14, 29, 68, 70

Komárom 315

könyvtár 6, 16, 22

L

laktanya 35, 181

légvédelem 8

levelezés 17, 45, 69

levéltár 2–3

lovasság 114, 138

lőfegyver 11, 234–238, 248, 256, 268, 302, 307

Ludovika Akadémia 176–177, 538

M

második világháború 50, 53–54, 61, 73, 127, 129, 223–224, 227–228, 367, 372–373, 375, 546–583

Mátraháza 41

menekültek 334

mesterséges intelligencia 141

Miskolc 376

mohácsi csata 329–330, 473–474

Munkásőrség 145

múzeum 1, 4, 8–9, 11, 14, 18, 30, 44, 52

műszaki csapatok 172

N–Ny

Nándorfehérvár 456, 489

NATO 596

Nemeskér 378

nemzetőrség 115, 522

numizmatika 14, 29, 68, 70

Nyíregyháza 198

O–Ó

orosz–ukrán konfliktus 597–598, 601, 605–606

Országgyűlési Őrség 113

óvóhelyek 304

P

pajzs 251

páncélos hadviselés 153, 168, 174, 209, 223–224, 227–228, 241, 249, 283, 289–290, 292–293, 300, 559, 564–566, 576–577

Protestáns Tábori Püspökség 80

R

Rákóczi-szabadságharc 56, 87, 491

régészet, hadirégészet 40, 50–51, 61, 73, 75

rendészet 108

repülés 23–25, 211–222, 229–233, 240, 244–247, 250, 252–254, 257–266, 270–278, 280–282, 284–288, 294–299, 302–303, 305, 310–313, 316, 584–586

restaurálás 55

robbantástechnika 6, 131

S–Sz

sajtó 63, 72

Szekszárd 571

T

Tápióbicske 51, 191, 506

Tata 181

tatárjárás 458

tengeralattjáró 291

térképészet 7, 12

tisztavetés 196

tisztképzés 176–178

titkosszolgálat 3, 92, 127–128, 135, 157

Tokaj 485

Trianon 543–545

tüzérség 144, 167, 269

V

Vác 51

vallás 80

veszteség 316, 329, 367

visszaemlékezés 15, 520

Z

zászló 74

Zrínyi-Újvár 256, 482

SZEMLE

BODA MIHÁLY

A HÁBORÚS IDEOLÓGIÁK TÖRTÉNETE

**A háború igazolása Nyugat-Európában és Magyarországon
az ókortól a 20. század végéig**

(Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2023. 436 o. ISBN 978-963-531-894-0)

Háborúink velünk élnek, viszonyítási pontokat képeznek és korszakokat választanak el egymástól; némely esetben pedig érvelésünk legitimálása érdekében hivatkozunk rájuk. Sokszor romantizáljuk, jónéhány alkalommal pedig démonizáljuk az emberi vér és sikolyok közepette lezajlott eseményeket – persze tudjuk: minden csak perspektíva kérdése. Azt viszont kevésbé ismerhetjük, hogy milyen gondolati struktúrák szülik és irányítják a háborúkat.

Boda Mihály tanulmányait filozófiából és hadtudományokból végezte, és itt bemutatandó könyvében is e két tudományterület nézőpontjából elemzi végig a háborúk igazolására született elméleteket az ókori civilizációktól egészen a 20. század közepéig. A szerző utazásra invitál egy olyan világba, ahol az emberek a háborúk kirobbanásának okait és jogosságát különböző elképzelésekkel, ideológiákkal igyekeztek igazolni, könyvében a háborúk mögött megbúvó filozófiát, a mozgatórugóként működő gondolatokat és azok fejlődését keresi és tárja elénk.

A múlt háborúit vizsgáló mű nagyrészt a hadtörténelem kategóriájába tartozik, de mivel a hangsúly a konfliktusok mögötti gondolatok és az azok szülte tettek közötti korrelációk miérettjein van, a katonai etika is fontos szerepet kap benne.

A munka fő része, a bevezető egység után, öt nagy témakörre (korszakra) oszlik. Az ókori civilizációk hadászata mögött rejlő elképzelések bemutatásától a középkor vallási jelleget öltő hadászati eszméin és a kora újkori, illetve az újkori, már tudományok felé hajló gondolatokon keresztül egészen a 20. századi paradigmaváltó háborús ideológiákig bemutatásra kerülnek az ember szülte konfliktusok mögött megbúvó kognitív mozgatórugók. Kiemelendő aspektusa a könyvnek, hogy az európai és a magyar szegmensek szorosan összefonódva, mégis markánsan különválasztva kerülnek kifejtésre, hiszen hiába kapcsolta össze az évszázadok során a keresztény kultúra a kettőt, más origóval rendelkeznek a nyugat-európai hadászati ideológiák, mint a honfoglaló magyaroké: előbbiek az ókori közel-keleti civilizációkig, míg a magyaroké a nomád népekig nyúlik vissza. Éppen ezért legitim őket egymás mellett, de külön vizsgálni. Egy

másik érv a különválasztott vizsgálatra, hogy ily módon jobban kitűnnek az egyedi, territoriális motívumok is.

A témának megfelelően a forrásbázis terebélyes és reprezentatív. Egyaránt mérít a külföldi szak- és forrásirodalomból, ahogyan a magyarból is. Az egyes fejezetek az adott korszak főbb primer forrásaira támaszkodva adják át az olvasónak a lényeges mondanivalókat. Mindez jól mutatja, hogy a téma a szerteágazó hadtudományi és filozófiai tudás mellett más tudományok ismeretét is megköveteli.

A szerző a *Bevezetésben* (7–12. o.) ismerteti a témában felállítható csoportosítási metódusát. Többféleképpen lehet megközelíteni és szegmentálni a kötetben vizsgált anyagot. Lehet irány szerint kategorizálni, vagyis aszerint, hogy a használt háborús ideológia egy másik állammal szemben kialakult konfliktust hivatott legitimálni, vagy netán belső rebellis erők ellen alakul ki. Utóbbi nem része a tárgyalt munkának, ugyanakkor a szerző hoz példákat erre a kategóriára is, nevezetesen a kora újkori protestáns és katolikus vallásháborúk alatt született, eltérő felekezetekhez tartozó államszervezettel szembeni fellépés tanát, illetve a szocialista országok állami ideológiáját, a kommunizmust.

Az államok közti háborút alátámasztó ideológiákat Boda Mihály három csoportba osztotta. Az első csoport elemei: a háborúkat esszenciálisan rossznak definiáló pacifizmus – persze látni fogjuk, hogy ez sem vegytisztán igaz; a tengely másik végétét jelentő, a háborút mint jelenséget pozitívnak (az állam fejlődését elősegítőnek) tekintő militarizmus; illetve a kettő között elhelyezkedő realizmus, amely szerint a háborúkat akkor lehet jónak definiálni, ha azok elősegítik az állami és az emberi érdekeket. A második csoportba olyan minták tartoznak, amelyek a történelem folyamából igyekeznek kiemelni elemeket. Itt is több irányzatot lehet elválasztani egymástól, úgymint a fatallikus komponensekkel operáló harcos hagyományt, amely szerint a háborúk az emberi sors végső állapotához szükséges összetevők: vagyis ahhoz, hogy elérjük a végső rendeltetésünket (sorsunkat), a háborúk közvetítő vagy eszköz szerepet töltenek be (ide sorhatjuk talán az újkori organicista elméleteket); illetve a valóság talaján jobban megkapaszkodó republikanizmust (erre példa a nemzetközi jog azon álláspontja, amely azt hangsúlyozza, hogy a háborúk csak az államok, ezek hadseregei és polgárai közötti konfliktusok és nem egyebek). A harmadik csoportosítási formában a háborúk természetük alapján oszthatók fel. Az egyik szembetűnő szegmens a középkori, szakrális magyarázatokkal alátámasztott háborúké, hiszen a keresztény eszme nemcsak a középkor világnézetének és világképének, de az állam működésének is meghatározója volt.

A kötet öt nagy fejezete közül az első – *A nyugat-európai és a magyar háborús ideológiák kezdetei* (13–42. o.) – a sumer városállamok, nevezetesen Lagas és Umma között kiobbant, több generációt felölelő konfliktusnál kezdődik. A sumer világ egyik markáns sajátossága volt, hogy hitük szerint uralkodóik tartották fenn az istenek igazságát. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy egy-egy sumer városállam saját istenség égisze alatt működhetett, amelynek világi helytartója a város uralkodója volt. Követke-

zésképp, ha egyik városállam bármely okból megtámadta a másikat, akkor azok istenei is háborúban álltak egymással. Az asszírok hasonló, ám némileg eltérő – babilóniai eredetű – elven igazolták a háborús konfliktusait: a világot centrumra és perifériára – rendre és káoszra – osztották fel. A fő cél a centrum védelme és szélesítése volt.

Szó esik a továbbiakban az ókori izraeli és az egyiptomi háborús ideológiákról is. Mind a kettő kapcsolódik az előbb ismertetett civilizációk háborúról alkotott elképzeléséhez. Izrael esetében azonban megfordult az egész mechanika, hiszen nem az istenért és egy territóriumért harcoló király képét látjuk, hanem a *herem* jegyében maga Isten küzd Izrael népeért különféle csodákon keresztül. Ilyen volt az *Exodus* során az, amikor a kiválasztott nép előtt szétnyíló tenger a fáraó seregeit elnyelte. Egyiptom esetében úgy tűnik, hogy az eddig ismertetett jegyek egyesülnek. Adott egy olyan gondolkodás, amelyben létezik a kozmikus igazságosság és rend (*maat*), az istenek helytartójaként funkcionáló vezető (fáraó) és az a tudat, hogy az ország – és az azt képviselő fáraó – célja a kozmikus igazság és rend fenttartása. Mindez azt eredményezte, hogy bármilyen konfliktusba is lépett be Egyiptom, az mindig a *maat* megteremtése érdekében történt.

A fejezeten belüli következő nagyobb témakör a Mediterráneum civilizációit tárgyalja. A görög és a római háborús ideológiák egyaránt magukon hordozták ugyanazokat a szakrális jegyeket, mint a közel-keleti és az afrikai kultúrák. Ez tetten érhető a görög kozmikus igazságfelfogásban (*diké-hübrisz*), és a római motívumban, ahol a *fetialis* papság felügyeleti szerepet vállalt a háborúkban. Viszont a vallási jegyek mellett már megjelennek a profán, logikán alapuló minták is. Az egyik ilyen volt a defenzív imperializmusnak nevezett felfogás a római kultúrában: ha a rómaiak a szomszédos államokkal szerződéseket kötöttek, ezek megszegése egyfajta legitimált önvédelmi mechanizmust hívott életre, mely értelmében jogosan foglalhatták el a szomszédos tartományokat, ez a háborús filozófia tette törvényessé a hódítást. Az előbb ismertetett jelenségekből vonja le Boda azt a következtetést, hogy az ókori háborús ideológiák alapvetően szakrális alapokon nyugodtak, ugyanakkor a háború görög és római igazolásában már feltűntek a világibb értelmezések is.

A szerző a következő alfejezetben kifejti, hogy a keresztény magyar állam megalapítása előtti időt csak közvetett forrásokra (hun, türk, mongol), vagy más nomád népek gondolkodására támaszkodva tudjuk vizsgálni. Végso soron hasonló a kép, mint az ókori népeknél: fontos tényező a háborúk kimenetelét tekintve az úgynevezett Égi istenség és a népi vezető (kagán/kán) közötti kötelék, illetve annak folyamányai. A magyarok kereszténység előtti gondolkodását ugyancsak meghatározta a Kárpát-medence elfoglalásából fakadó politikai helyzetük és az őket körülvevő, gyenge központi hatalommal rendelkező államokkal szőtt kapcsolati háló.

A második fejezet – *A valláson alapuló ideológiák a középkorban (4–16. század)* (43–126. o.) – továbbvisz minket az időben, a középkor háborús ideológiáihoz. A szerző a szent háborúk karakterisztikáját boncolgatja, az istenítéletek és az igazságos háborúk

ideológiáját, illetve a vizsgált korszakban felbukkanó pacifizmust is elemzi. A szent háborúk elgondolása a keresztény kultúrában azon a főleg Szent Ágoston-i gondolaton alapszik, miszerint háborúkkal is lehetséges megszerezni a megváltást hívónek és hitetlennek egyaránt. Mind a két esetben az ember Istennel közösen harcol. Több formában is tetten érhető ez az elgondolás az európai keresztény kultúrkörben – és ebbe beleértendő már a Magyar Királyság is –, többek között az eretnekek elleni megmozdulásokban, a pápák politikai aspirációiban, vagy a pogányok megtérítésében. Ugyanakkor még a császár-eszmét is körbelengi ez az elképzelés, továbbá létezik egy, a millenarizmus gondolataira építkező népi változata is. A paradigma egyes aletei attól függően váltak el egymástól, hogy ki volt a szent háború hirdetője: a pápa, a császár, vagy a nép.

A kötet a Magyar Királyság helyzetét itt is külön tárgyalja. A szent háború eszméje a középkori Magyarországon is rendkívül fontos ideológiát jelentett. Legfőbb képviselői III. Béla (1172–1196) és II. András (1205–1235) királyok voltak, akik támogatták a szentföldi zárandoklatokat és a 11–12. századi kereszties hadjáratokat. A törökök megjelenésével ugyanakkor nemzeti ideológiával is átítatódta ezek a hadjáratok. Magyarország a 14. században megjelenő Szent Korona-eszméből eredeztetett keresztény királyi hatalomként, illetve az ország centrális elhelyezkedése révén központi szerepet kapott a muszlimokkal szembeni védekezésben.

A háborúkkal kapcsolatos másik középkori ideológia, a főleg germán területről eredeztethető istenítélet (*iudicium dei*) eszméje fontos jellemzője, hogy a háború utólag nyer igazolást: győzelem csak Isten segítségével lehetséges, tehát a háború a győztes szemszögéből ítéltetik igaznak. Mindez persze nemcsak a népek közötti háborúkra, hanem a személyek közötti párbajok esetén is érvényes volt. A szerző Szent István (1000–1038) és Szent László (1077–1095) király példáin keresztül mutatja be, hogy magyar területeken is létezett és működött az istenítélet eszméje.

Végezetül Boda a háborús ideológiák sorában átmenetet képező, 10–11. századi pacifizmust vizsgálja, melynek fundamentumát az őskeresztényi felebaráti szeretet eszméje adja. A pacifista szemlélet őskeresztény változatának ugyanis nélkülözhetetlen eleme volt, hogy a béke záloga az igazságtalansággal szembeni igazságos fellépés, a katonáskodás vagy bármilyen harcban való részvétel tiltott volt. A király vagy a császár, a püspök, esetleg a tartomány ura biztosította Isten békéjét, ugyanakkor a rászoruló, a szegények, illetve a keresztény társadalmi béke védelme érdekében ez az ideológia elfogadja és igazolja az erőszak bizonyos formáit. A magyar középkori pacifizmus legmarkánsabb képviselői a szerző szerint Szent Gellért (977–1046) püspök és I. István voltak. István – vagyis a keresztény uralkodó – fenntartotta a békét, ami az Isten által előírt keresztény életvitelt szavatolta, és ez fordítva is igaz volt. A szerző kifejti, hogy aki nem élt Istennek tetsző életet, azt megbüntették a világi törvények alapján. Ebből Boda azt a következtetést vonja le, hogy ameddig Gellért püspök az őskeresztényi pacifizmus híve és gyakorlója volt, addig István inkább annak középkori interpretációját vallotta magáénak.

A fejezet befejező része a középkori igazságos háborúk gondolata köré épül. Ez a szegmens képezi a szent háborúk ellenpólusát. Ameddig a többi középkori ideológia a vallási szubsztanciára építkezik, ez utóbbi az igazságosság fogalmát állítja a középpontba. Középkori változatának főbb mondanivalója az volt, hogy a keresztény közönség elleni igazságtalan fellépésre igazságos lehetett akár háborúval is válaszolni. Eme 12. században született gondolat már mutat némi eltérést a nyugati és a magyar minták között. Előbbi ugyanis az igazságtalanság megbüntetésére helyezte a hangsúlyt, míg utóbbi a jog védelmében és a jogsértés kiküszöbölésében teljesedett ki.

A harmadik fejezet – *Az átmeneti háborús ideológiák a kora újkorban (16–17. század)* (127–216. o.) – főként a humanisták és a reformációs felekezetek különböző háborús ideológiáit veszi számba, de helyet kapnak a Szentszékhez kötődő jezsuitáknak a háborúval kapcsolatos gondolatai, illetve a magyarok muszlimokkal szembeni szent védőbástya-tudata is. Az egész korszakot átítatja a változás, a háborúk középkori szakrális jellege kezdett feloldódni. A kora újkori nagy gondolkodók, mint Niccolò Machiavelli (1469–1527), Rotterdami Erasmus (1466–1536), Luther Márton (1483–1546), Kálvin János (1509–1564) vagy a francia Jean Bodin (1530–1596), a változás felé lökték a politikai és a közgondolkodást. Az államok karakterisztikája és szerepe is fejlődött, ami minden téren változást indított el, így a háborúk természete is átalakulóban volt.

A humanisták szemében a legfőbb politikai viszonyítási pontot az intézményesített állam képezte. Ezzel ellentétben – írja a szerző – a muszlimok vészjósló közelsége miatt a Magyar Királyságban még mindig a keresztény állam (*Respublica Christianus*) eszménye dominált, amiből pedig kisarjadt a keresztény állam védőpajzs-szerepe a közgondolkodásban, összeadódva az ország belső rendjének és békéjének megteremtésére a Révay Péter (1558–1622) koronaőr és főispán által újragondolt Szent Korona-eszmével. Erasmus háborúra vonatkozó megállapítása elemzésénél pedig megjelenik a középkorban már bemutatott pacifizmus kora újkori, humanista továbbvitele is.

A Luther heves – bár előzményekben nem szűkölködő – 1517-es wittenbergi színrelépésével elindult reformáció is kialakította a maga eszmerendszereit annak érdekében, hogy igazolja a háborús tetteket. A protestáns tanok vonatkozó részei a háborúra való felkészülés alapjait, továbbá a háború indításának szabályait fektették le. Ugyanakkor a szerző megjegyzi, hogy az egyes protestáns felekezetek egymásban is képesek voltak meglátni az ellenséget, ezáltal pedig legitimmé tették a másik gyülekezethez tartozókkal szembeni erőszakot. Boda zsákutcának nevezi a reformáció háborús ideológiáit, arra alapozva, hogy jellemzően ugyanolyan jegyeket viseltek még magukon, mint a középkorban született gondolatok.

Az előbbivel ellentétes pozíciót foglaltak el a jezsuiták háborús teóriái. A rend ugyanis egyszerre igyekezett visszafelé és előretekinteni: fontos szerepet kapott az igazságos háború elképzelése, vagyis a védekező háborúk felértékelődése a támadó és büntető fellépésekkel szemben. Mindemellett a protestánsokhoz hasonlóan szabályozták a háború

kitörését, lefolyását és lezárását. Magyarországon a jezsuiták elméletének Pázmány Péter (1570–1637) volt az egyik elsődleges képviselője.

A tudományokon alapuló ideológiák az újkorban (17–20. század) című, negyedik fejezet (217–350. o.) témájában már látszódnak a paradigmaváltó minták. A szerző szerint ekkor a vizsgált ideológiák alapja már a nemzetközi jog, a közgazdaságtan (politikai gazdaságtan), a történettudomány (historizmus), a filozófia (organicizmus), továbbá a biológia (szociáldarwinizmus) és a földrajz (geopolitika) tudománya. A kora újkor államcentrikussága megmaradt a korszak végére, és átöröklődött az újkorra is. Ezzel párhuzamosan a vallási nézeteket kezdték a tudományos megközelítések felváltani, ami remekül detektálható a tárgyalt témában is, illetve a társadalmak és állam viszonyának kérdésében.

A nemzetközi jog alapja a természetjog, előzménye pedig a humanista realizmus volt. A szerző három csoportra osztja e tudományterületet és képviselőit. Az elsőbe az úgynevezett észjog hívei tartoznak, melynek legnagyobb képviselőjéül Immanuel Kantot (1724–1804) jelöli meg. Kant szerint, bár létezésüket elfogadják, jogilag nem igazolhatók a háborúk. Az észjog követői szerint, amennyiben az államok formája köztársaság, a háború nem szükséges az ellentétek rendezéséhez. A másik nagyobb kört a dualisták alkották: Hugo Grotius (1583–1645) holland jogász, Samuel von Pufendorf (1632–1694) német jogtudós és Christian Wolff (1679–1754) német filozófus szerint a háborús jog csak és kizárólag az államok joga, de teret biztosítanak az emberek és az államok természetjogi ideáinak. A harmadik csoport a pozitivistáké. Ők úgy gondolták, hogy a jog az államok akarátán nyugszik. A dualisták és a pozitivisták is vallották, hogy a háborúknak van létjogosultságuk a nemzetközi viszályok rendezésében, eltérések csupán a részletekben mutatkoztak: hogyan kezdődjön, menjen végbe és záródjon le az adott konfliktus. Előbbi csoport érvelésének alapja, hogy az ember a természetből származó lény, ahol a természet törvényei érvényesek; illetve, hogy az ember társas organizmus, aki a tökéletességre törekszik, és ez igazolja a hadviselést. Ezzel szemben a pozitivisták az államok közötti jogi kötelezésekre alapozták a háborúk indításának és lefolyásának felelősségét. Tegyük föl: két ország (A és B) szerződést köt, hogy soha nem támadják meg egymást. A pozitivisták szerint ez a szerződés az, ami jogilag kötelezővé teszi a békét – nem azért lenne tilos a háború, mert „a háború általában rossz” vagy „az emberi természet ellen való”, hanem csak azért, mert az államok ezt maguk vállalták. Ha nincs ilyen szerződés, a pozitivisták szerint nincs jogi akadálya a háborúnak – hiszen az államok nem állapodtak meg másképp.

A szerző szerint a magyar területeken született gondolatok nagyjából lefedték az előbb ismertetetteket, az összegzés során mégis kitér arra, hogy némi aszimmetria mutatkozik a dualisták és pozitivisták javára.

A merkantilizmus és a klasszikus közgazdaságtan korszakának legmarkánsabb elemei voltak a gyarmatosításokról született gondolatok. Ennek is többfajta változata létezett, attól függően, milyen módon akarták megszerezni a gyarmatosítók az áhított terü-

letet: katonai hódítással (Spanyol Királyság), kereskedelmi társaságok és kereskedelmi monopóliumok révén (Hollandia), az áruk forgalmának állami felügyelet alá hajtásával (francia modell), vagy korlátozások nélküli jogokkal bíró kereskedőtelepek létrehozásával (Brit Birodalom). A spanyolok célja az volt, hogy létrehozzanak egy keresztény birodalmat azért, hogy a kifosztott peremvidékek javait a Spanyol Királyságba vitették. A holland modellben az állam az általa patronált, főként gazdasági érdekekkel operáló kereskedőtársaságok révén akarta a gyarmatokat megkaparintani. A francia és a brit minta hasonlóan működött kisebb-nagyobb eltérésekkel; primer céljuk a gazdasági előnyök megszerzése volt, ám ameddig a franciáknál ezt az állam felügyelte, addig a brit gyarmatok esetében a telepesek és a kereskedők égisze alatt működött a folyamat.

A szerző által vizsgált következő tudományág, amelyből az újkorban próbáltak háborús ideológiát alkotni, a historizmus volt. Itt az alakuló nemzetállamok őseikre és történelmi mintákra hivatkozva igyekeztek felállítani az úgynevezett uralkodó–alávetett-paradigmát. A britek a szászokra, a franciák a gallokra, a németek pedig az ókori germánokra hivatkozva kívántak érvényt szerezni fensőbbiségüknek és igazolni háborús cselekedeteiket.

A filozófia évezredes történelme alatt a gondolkodók már többször vették vizsgálat alá az emberi konfliktusokat. Nem volt ez másként az újkorban sem. Az organicista ideológia magja, hogy a háborúk léte és lefolyása nemcsak a nemzeti célokat lendíti előre, de az egész emberi történelem egyik mozgatórugója is. Ugyanakkor Boda megjegyzi, hogy a 20. század elején megváltozott ennek az ideológiának az egyik fő mondanivalója, és a háborús igazolás már csak és kizárólag a nemzeti érdekeket, célokat volt hivatott képviselni, ezzel is veszítve filozofikus természetéből.

E kérdéskörben a szerző Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) német filozófus és Concha Győző (1846–1933) jogász feltevéseit tette elemzés tárgyává. Mind a ketten úgy gondolták, hogy a társadalmat alkotó individuumok csak úgy válhatnak egy meghatározott egyénné, ha valami nagyobb egész részévé válnak, amit a szerzők nemzetállamként definiáltak. Vagyis ebben az elgondolásban az egyént az állam hozza létre. Concha Győző ugyanakkor azt is felvetette, hogy az egyénnek is jut szerep az állam létrehozásában, mivel az egyén hordozza a szellemet és az erkölcsöt, ami nélkül állam sem létezhetne. Továbbgondolva mindketten (és az őket követők szintén) úgy vélték, hogy a háborúk az egyének – és ennél fogva az állam – erkölcsének manifesztumai, ezért a győztes fél erkölcsi győzelmet is arat a másik felett, és ily módon továbbviszi az emberiséget a kulturális egységesülés eszményéhez.

A Charles Darwin munkáira épülő szociáldarwinizmus azt hirdette, hogy a háborúk lényegében a természetes szelekció részét képezik – az erősebb és rátermettebb legyőzi a gyengébbet, esetlenebbet. Persze itt is meg tudunk különböztetni több, részleteiben eltérő változatot a szerző gondolatrendszerében. Az igazságos háború ideológiájának részévé vált szubsztantív elmélet szerint akkor lehet igazságos háborút indítani, ha előtte egy múltbeli, igazságtalanságon alapuló konfliktus is volt – az, hogy egy esemény

igazságos vagy sem, csak az eseménytől függ. Ettől árnyalatnyival eltérő állásponton van a procedurális elmélet, mely szerint a háború igazságos – vagy annak ellentétes – jelzője csupán az azt megítélő személytől függ, aki a szociáldarwinizmus szerint maga a természet – ez értelemszerűen csak a háború lefolyása után érvényesül. Mindezek értelmében, vonja le a következtetés Boda, a győztes háború igazságos háborút takar.

A modern kori katonai gondolkodást tárgyaló utolsó szegmens a geopolitikával foglalkozik. A 19–20. században több típusa alakult ki ennek a szemléletmódnak. A németek főleg szárazföldi nézőpontból közelítették meg a kérdést, és leginkább Európára koncentráltak, az angolszászok – tengeri nagyhatalom lévén és egy hatalmas gyarmatbirodalom uraként – pedig bevonták a képletbe a tengeri aspektust és a tengeren túli földeket is. A geopolitikai és katonai-politikai gondolkodásban kiemelt szerepet játszottak a természeti határok, a földrajzi adottságok, illetve az ellenséges kulturális hatások térbeli megjelenései. Magyarország esetében ezek kiegészültek a Szent Korona-eszmével és a határhelyzet-ideológiával.

Az utolsó fejezet – *A nemzetközi viszonyok tudományán alapuló ideológiák a 20. században* (351–382. o.) – a politikai realizmus és a tudományos szocializmus kérdéskörét járja körül. Előbbi szerint az állam elsődleges mozgatórugói a nemzetközi viszonyok rendezésében az államérdekek voltak. A Szovjetunióban fogant tudományos szocializmus három korszakra osztja a nemzetközi viszonyok fázisát. Az első – ami az igazságos háború időszakát képezi – a kapitalisták elleni szükségszerű háborúról szól; a második a szocialista országok kiépítésének időszaka; a harmadik pedig az államok elhalásának kora. Magyarországon a szovjet befolyás miatt az utóbbi dominált.

A kötet lezárásaként Boda Mihály levonja a vizsgálatok konklúzióit. Eredményesen detektálta, hogy a nyugat-európai háborús ideológiák mindegyike megjelent Magyarországon, jóllehet némely esetben kisebb-nagyobb időelcsúszással és nem minden esetben vegytisztán, mint inkább egymással keveredve. Továbbá fontos megállapításnak tartja, hogy léteztek a háborúnak magyar specifikumként felbukkanó igazolásai is, például a Szent Korona-eszme, és a többek között a „kereszténység védőbástyája” koncepciót magában foglaló határhelyzet-ideológia. Előbbi eszmének az volt a jelentősége, hogy igazolja a külső vagy belső ellenség elleni támadásokat, az elvesztett területek visszaszerzésére indított műveleteket, vagy a Habsburg Birodalmon belüli autonóm státuszért vívott küzdelmeket. Utóbbi pedig a kelet és nyugat határán létezésből fakadó elmélet, amely igyekszik értelmet adni az ebből származó ellentmondásoknak.

A könyvben messze több szerző, gondolkodó munkáján keresztül kerültek bemutatásra az egyes vizsgált elemek, korszakok, mint amennyi ismertetésünkben elfért. A komplex szemlélettel megírt, jól tagolt kötet kiváló alapot nyújthat mindazok számára, akik szeretnék elmerülni a háborúk igazolására az évszázadok során felbukkanó ideák, gondolatok, elképzelések, politikai és katonai eszmerendszerek között. Külön érdeme a munkának, hogy nemcsak a hadtörténelemben, filozófiában jártas vagy a po-

litikai eszmerendszereket ismerő szakemberek, hanem a laikus olvasók is bővíthetik tudásukat a kötet jóvoltából – bár meg kell jegyezni, hogy mindenképpen elmélyült befogadásra van szükség a munka olvasásakor.

Boda Mihály monográfiája egy színes mozaikdarab a hadtörténeti kutatásokat öszszegző és elemző munkák sorában. Olvasása közben sok kérdés felmerülhet. Legitimé tehetjük-e egyáltalán bármilyen magyarázattal, akármilyen gondolattal a háborús eseményeket? Megadhatjuk-e ezeknek a borzalmas eseményeknek és a mögöttük munkálkodó embereknek azt a „megváltást”, hogy szerves részét képezhessék az emberi faj létének és fejlődésének – akár negatív, akár pozitív irányba terelődnek az események? Nehéz kérdések ezek, hiszen a vérben fürdő csatamezőkön emberi sorsok pecsételődnek meg, ugyanakkor az egyenlet másik oldalán az tűnik ki, hogy ezek az események képesek új irányokba sodorni a történelmünket. Gondoljunk bele, hogy a harmincéves háború nélkül talán nem, vagy teljesen más formában fejlődött volna a modern diplomácia, vagy a második világháború szörnyűségei hiányában talán nem ocsúdott volna fel a nyugati világ egy több évtizede tartó békét szavatoló új egység kikovácsolása érdekében. Akármit is gondolunk a világunk részét képező háborúkról, kitűnik, hogy a történelem univerzumában egyfajta kozmológiai állandóként működnek és vannak jelen. Talán el fog jönni az a pont az időben, amikor kivonhatjuk a képletből ezt az állandót. Talán a háborúk természetének megértése elvezethet minket abba a korba, amikor már büszkén mondhatjuk, hogy magunk mögött hagytuk a háború művészetét. Addig is: a háborúink velünk élnek.

Nagy Zsolt

TARBAY JÁNOS GÁBOR

A BRONZKORI KARD ÚTJA

(*Magyar Nemzeti Múzeum, Tárgyak, korok, emberek.*
Budapest, 2023. 140 o. ISBN 978-963-649-008-9)

Tarbay János Gábor 2023-ban a Magyar Nemzeti Múzeum *Tárgyak, korok, emberek* című sorozatában megjelent, gazdagon illusztrált monográfiája, *A bronzkori kard útja* egyaránt szól a múzeumlátogató nagyközönségnek és a szakmai köröknek. A munka tudományszerűsítő jellege ellenére sem nélkülözi a jegyzetapparátust, de végjegyzetek formájában tartalmazza azt. A könyv hat főbb fejezetből áll, melyek további alfejezetekre tagoltak. A szerző a saját kutatásai mellett a nemzetközi kutatás legfrissebb eredményei alapján mutatja be a bronzkardok életútját a készítéstől kezdve a használaton át a sírba helyezésig vagy deponálásig.

A bevezetésben (*Levél Munkácsról*, 7–20. o.) a szerző az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1880-ban tartott egyik ülésére kalauzolja el az olvasót, ahol Pulszky Ferenc felolvasta a Bereg vármegyei kutató, Lehoczky Tivadar levelét, amely a podheringi (ma Kölcsey / Kol'chyno, Ukrajna egyik településrésze) késő bronzkori, az ún. Gáva-kultúra területéről előkerült kardkincsről számolt be. E fejezetben ismerteti a 14 kardból álló depóletet, illetve múzeumba kerülésének és kutatásának történetét. A kardok tipológiai vizsgálata alapján egyértelmű, hogy a leletegyüttes egy hosszú gyűjtésből és használatból álló folyamat végén került deponálásra Kr. e. 1080 és 960 között. A további fejezetekben a szerző meglehetősen tág kontextusban vizsgálja a leletegyüttest, mely eredetét tekintve meglehetősen összetett. Egyes darabok a nyugati urnamezős kultúra kardjaival, míg mások a közelebbi szlovákiai, kárpátaljai és erdélyi leletekkel mutatnak rokonságot, ami a már a bronzkorban is virágzó távolsági kapcsolatokra utal. Igaz, hogy a fémek és egyéb nyersanyagok kereskedelmén alapuló bronzkori „világkereskedelem” centruma a kelet-mediterrán térségben keresendő, de az ún. Gáva-kultúra népe szintén sikeresen bekapcsolódhatott ezen folyamatokba, erre utalhatnak nagy kiterjedésű, erősített telepeik és a távoli kapcsolatokat mutató presztízstárgyaik, például fegyvereik is.

A második fejezetben (*Az első kardok*, 21–34. o.) a szerző röviden ismerteti a bronzkori kardok fejlődésének főbb kronológiai állomásait. A török és ún. hosszútörök a bronzművesség kialakulását követően igen gyorsan megjelentek, elsőként az Égei-kumban, majd bámulatos gyorsasággal terjedtek el Európa-szerte. A pengék formája jellemzően megközelítőleg háromszög alakú volt, azokhoz szerves anyagból készült nyél csatlakozott. Valószínűleg a törökre is presztízstárgyként tekinthettek, erre utal, hogy ritkán nemesfémekből is készítették azokat, illetve gyakran rendkívüli gazdagságú sírmellékletekkel együtt kerülnek elő. A korai és középső bronzkorban a török deponálásának szokása is megjelenik, melynek rítusai a kardkincsek esetén is továbbélnek.

A technológia fejlődésével Kr. e. 3000 körül Anatóliában és a Kaukázus vidékén igen gyorsan elterjedté váltak az ún. rövidkardok, és megjelentek a valódi bronzkardok (30 cm hosszúság fölött) is, melyek a Kárpát-medencében csak Kr. e. 1700–1600 körül, vagyis a középső bronzkor második felében terjedtek el. Ezen időszak fegyvereit a két bronzkincs alapján elnevezett, Hajdúsámson-Apa típusú kardok képviselik, melyek markolata és pengéje egybeöntött. Párhuzamaik leginkább Skandináviából ismertek – az egymástól nagy távolságra előkerülő fegyverek a bronzkori harcosok mobilitására utalhatnak. A korszak valójában a kísérletezés kora volt, számos kardtípus megjelent és tűnt el, némely evolúciós zsákutcának bizonyult. A Hajdúsámson-Apa típushoz hasonlóan nagy jelentőséggel bírtak a kardok közép-európai fejlődéstörténetében az ún. Sauerbrunn-Boiu-Keszthely típusú kardok, melyek a törökhöz hasonlóan szerves anyag markolattal rendelkeztek. A fémmarkolatos példányok a késő bronzkor derekán terjedtek el újra, mikor a kardok jóval gyakoribbá váltak; túlnyomó részt ilyen darabokból áll a podheringi depólet is.

A harmadik fejezet (*Kőből kard*, 35–62. o.) a bronzkardok készítése technológiáját ismerteti. A korabeli technikák (mivel nem rendelkezünk azokról semmiféle írott forrással vagy képi ábrázolással) elsősorban a kardokon megfigyelhető készítése technikai nyomok alapján és a kard öntőforma-leletek alapján rekonstruálhatók. Igaz, a Kárpát-medencéből csak töredékes öntőminták kerültek felszínre, azok is javarészt újrahasznosított formában, mivel a sérült homokkő-formák utánfaragást követően még kisebb tárgyak öntésére alkalmasak voltak. A kőből készült formák alacsony számát a szintén rendkívül sérülékeny és rövid ideig használható agyag öntőminták használata is magyarázhatja. A kardok markolatának öntése leggyakrabban ún. viaszveszejtéses eljárással történt, mely egy igen bonyolult eljárás. A kardokon megfigyelhető öntéshibák, melyek sok esetben mikroszkopikus méretűek, árulkodnak a készítők technikai felkészültségéről. Az öntéssel a kardok készítése nem fejeződött be, a markolatokat sorjázták, cizellálták. A kardok élett különböző technikákkal, például kalapálással történő zömítéssel tették ellenállóbbá, amit már Lehoczky is megfigyelt. Az öntéshez a nyersanyagot, különösen az önt, a távolsági kereskedelemből szerezheték be a Kárpát-medence bronzkori lakói Anglia, Spanyolország és Portugália területéről. A kereskedelmet a társadalmi elit irányíthatta. A réz az Északi-Kárpátokból, Erdélyből, a Keleti-Alpokból, vagy Csehország területéről egyaránt származhatott.

A kardok méretezésének jelentős különbségei arra utalnak, hogy azokat egyedi megrendelésre, a forgatóik testarányaihoz igazítva öntötték. A viaszveszejtéssel öntött markolatot gyakran ólommal töltötték ki, ami kedvezően hatott a fegyverek súlypontjára. A markolatokat és pengéket egyaránt cizellált díszítésekkel látták el, ezek gyakran égitesteket, vízmadarakat ábrázoltak, melyek a túlvilághittel állnak kapcsolatban. A markolatok díszítésére azért fordíthattak különösen nagy gondot, mivel az a hüvelyben nyugvó kardon is fontos reprezentációs és üzenethordozó szereppel bírt.

A negyedik fejezet (*Kardok csatában és vándorúton*, 63–86. o.) a kardok használatát vizsgálja, melynek primer forrása a pengék használati nyom elemzése. A mikroszkópos vizsgálatokkal azonosíthatók különböző típusú sérülések, melyek keletkezése (a lappal és éllel hárítás, szilárd felületet – pajzsot, páncélt – ért vágások jellegzetes sérülései stb.) a kísérleti régészet módszereivel ismerhető meg, ami igazolja, hogy a szélesebb levél alakú pengével rendelkező kardok például alkalmasabbak voltak vágásra, mint szúrásra. De a kardok karbantartására is kiváló példák ismertek, több fegyver (például a podheringi 13. kard) élén is jól azonosíthatók ennek nyomai. A depókba viszont legtöbbször olyan kardok kerültek, melyek éleit az utolsó használat után nem újítták meg, nem formálták újra.

A legújabb nemzetközi kutatási eredmények alapján a kardok használatáról és a kardforgató elitről a bioarcheológia módszereivel is értékes eredmények nyerhetők. A németországi Tollense folyó völgyében feltárt bronzkori csatátér elhunytjain számos kardtól származó szúrt és vágott sérülést azonosítottak a fabunkóktól származó zúzások és törések, illetve a nyíllövés mellett. A stronciumizotópos elemzés alapján

a csata áldozatának egy része helyi volt, míg más részük jelentősebb távolságról érkezett, ami a feltehetően az ún. *Männerbundokba* (bajtársi közösség) szerveződött harcosok mobilitására utal. A podheringi leletből is ismert nyugat-európai eredetű kardok szintén fontos távolsági kapcsolatokról tanúskodnak, egyes kutatók zsoldosok jelenlétével is számolnak a térségben, mivel – ahogyan már korábban is utaltunk rá – a kardok személyre szabott fegyverek voltak, amik „gazdáikkal utaztak”.

Igaz, a Kárpát-medencéből a tollenseihez hasonló csatatér nem ismert, de a Maros alsó folyása menti, késő bronzkori földvárak többségében azonosítottak ostromnyomokat, ami szintén utal a harcosközösségek mobilitására.

Az utolsó két fejezet a kardok „életciklusának” végét elemzi. A fegyver végezheti a sírba helyezéssel, ami a kardok viselőinek társadalmi szerepéről is számos információt hordoz, ezt a hatodik fejezet (*Névtelen hőroszok*, 87–100. o.) tárgyalja. Sajnos nemcsak a csaták nyomai hiányoznak a Gáva-kultúra területéről, hanem az ismert temetkezések száma is rendkívül alacsony. A keszthelyi Legelő-dűlőben 1885-ben egy halomsír alatt, kő sírkamrában, karddal eltemetett késő bronzkori férfi sírját tárták fel, a temetkezési rítus párhuzamai Csehországból, Ausztriából és Észak-Olaszországból ismertek. A feltárók megfigyelései szerint súlyos harci sérülések voltak a halott csontjain. Az embertani anyag mára elveszett, így az elhunyt származásának rejtélyére már nem derülhet fény. Szintén halom alatt, de hamvasztásos rítussal került eltemetésre a Nyírkársz és Gyulaháza közötti Kis-halomban nyugvó egyén is. Maradványai mellett az ún. Felsőszőcs-kultúra edényei kerültek elő a megrongált fegyverekkel, köztük egy törrel és egy rövidkarddal együtt. A sírok alapján a kardokkal eltemetett személyek minden bizonnyal a közösségük kiemelkedő tagjai voltak, mivel sírjaikat hatalmas munka befektetésével alakították ki. A németországi Neckarsulmban pedig egy olyan késő bronzkori temetőt tártak fel, melyben az elhunytak minden bizonnyal kizárólag fegyverforgató férfiak voltak. A bioarcheológiai vizsgálatok alapján egy meglehetősen heterogén eredetű közösségről van szó, ami megerősíti a bronzkori „férfiközösségek”, fegyveres kísérek létezését Közép-Európában.

Az utolsó fejezet (*Kardrítusok*, 101–114. o.) a kardok életének másik lehetséges végét, a deponálást taglalja. A sírokhoz hasonlóan gyakran a depókba is ronsolt, szándékosan összetört állapotban helyezték el a kardokat, amit eredményezhetett egy rítus keretében történő ártalmatlanítás, de akár egyszerűen az újrahasznosítást megelőző előkészítés részeként is összetörhették a pengéket. A kardok feláldozását maguk a harcosok is elvégezheték életük meghatározó pillanataiban, átmeneti rítusok során. A kard feláldozása a harcos életmód végét is jelenthette, feltehetően ilyen cselekményekhez köthetők a vízbe dobott kardok. A kardkincsek, mivel nagyrészt helyi készítményekből állnak, valószínűleg hadjáratokból visszatérő harcoscsoportokhoz köthetők, így azokba zsákmányként is kerülhettek helyidegen kardok, de zsoldosok is hozhatták azokat. Az biztos, hogy deponálásuk a késő bronzkori fegyveres elit interkulturális rítusai közé tartozott. A podheringi lelet minden bizonnyal egy közeli erődített telep védőinek életében bekövetkezett sorsfordító eseményt követően került a földbe.

A kötetet bőséges, a magyar és nemzetközi szakirodalom legfontosabb műveit egyaránt tartalmazó jegyzetanyag (*Jegyzetek*, 125–139. o.) zárja, ami a további tájékozódáshoz is kiváló kiindulópont lehet.

A szerző a célkitűzését felülmúlva egy olyan kézikönyvként is használható kötetet adott közre, amely a későbbi korszakok kutatói, fegyver- és hadtörténészei, régészei számára is igen hasznos lehet több szempontból is. A tárgyak életútját vizsgáló szemlélet, a kopásnyomvizsgálatok és a deponálást leletkontextus alapján elemző módszerek egyaránt hasznosak lehetnek a középkori, de még az újkori fegyverleletek vizsgálata során is.

Harangi Flórián

CSIKÁNY TAMÁS

A SZÉKELY HATÁRŐR-GYALOGEZREDEK TÖRTÉNETE, 1762–1851

(Peko Kiadó, Budapest, 2024. 384 o. ISBN 978-615-660-219-0)

Az egységtörténeti szakirodalom a 17. század derekától kezdődő időszakra vonatkozóan a hadtörténeti kutatások elengedhetetlen kelléke. Az első ilyen munkák már a 18. században jelentek meg, de igazi reneszánszukat a dualizmus alatt érték. Szinte minden olyan egység számára készült ezredtörténet, amely 1848 előtti alapítású. A határőr gyalogezredek sajátos helyet foglaltak el ebben a rendszerben. Az erdélyi ezredeket 1850-et követően feloszlatták, míg a Katonai határőrvidéket, ezzel együtt a bánági, szlavóniai és horvátországi ezredeket a kiegyezést követően szüntették meg. Minden határőregység helyén reguláris ezredet állítottak fel. Érdekes módon a két román határőrezred ezredtörténete kitér az 1762 és 1851 közötti időszakra, a két székelyé viszont nem.

A mai kor kutatójának sokkal nehezebb a helyzete, amikor egy-egy császári-királyi egység történetét szeretné megírni. A dualizmus korában az ezredek saját iratanyaga még elérhető volt, de ezek azóta elvesztek, így csak a megmaradt általános iratanyagra lehet támaszkodni, ami sokkal kevesebb részlet megismerését teszi lehetővé. Ennek ellenére Csikány Tamás kiváló munkát végzett a források feltárása területén. A Hadtörténelmi Levéltárból, illetve Térképtárból, a Kriegsarchivból és az Országos Levéltárból jelentős mennyiségű iratanyagot tekintett át, tekintélyes szakirodalmat és korabeli sajtóanyagot is felhasznált a két székely határőr gyalogezred történetének megírásához.

Tematikáját tekintve is szélesebb merítésű munkával van dolgunk, mint egy szokványos „K. und K.” ezredtörténet, mivel a szerző a hadműveleteken és benne a vizsgált

egység részvételén túl figyelmet fordított a határőrök békebeli életére, az otthoni viszonyokra is.

A könyv első két fejezete – *A határőrvidék kialakulása* (11–15. o.), *A székely határőrezredek megszervezése, 1762–1764* (17–35. o.) – a déli határ oszmánok elleni védelmét ellátó határőrvidék kialakulása mellett bemutatja a székely határőrség megszervezésének történetét, a madéfalvi veszedelmet, majd a határőrvidéki életet tekinti át. A harmadik fejezet – *Élet a határőrvidéken* (37–44. o.) – olyan fontos tényezőkre mutat rá, mint a társadalomtörténet, a határőr- és vegyes falvak társadalmára gyakorolt hatás, a közrendűek és határőrök jog szerinti és társadalmi elkülönülése, valamint a művelődéstörténeti következmények. A határőrök katonai rendben éltek, a központi parancsokat sokkal hatékonyabban hajtották végre, mint a civil területen. Ezek közül a köztisztasági, járványügyi és oktatási hatást kell kiemelni. A határőröknek rendet és tisztaságot kellett tartani a portájukon, amit a tisztek ellenőriztek, szükség esetén büntettek. A határőrök között komolyan vették a kötelező iskoláztatást is, aminek jótékony következményeként az írni, olvasni tudásuk magasabb szinten állt, mint a közrendűeké. De nem szabad lebecsülni a gazdasági hatást sem, például a burgonyatermesztés elterjedésében a határőrség fontos szerepet játszott.

A könyv nagy részét a székely határőrök háborús tevékenységének bemutatása teszi ki. Az ezredek katonái az 1762. évi megszervezéstől egészen az 1851-es megszüntetésig minden háborúban harcoltak. Az első harcba vetésüket tárgyaló *Részvétel a bajor örökösödési háborúban (1778–1779)* (55–63. o.) című fejezetből megtudjuk, hogy a nagy csata nélkül vívott hadjáratban a székelyek – a hadsereg nagyobb részével ellentétben – harcba kerültek, így itt „szagoltak először puskaport” a magyar határőrök a mindennapos elővédharcok során. Egy sajnálatos esetről is olvashatunk: 1779 márciusának elején a csíki ezred egy ezer fős csoportja Marosvásárhelyen megtagadta az Erdélyből történő kivonulást, és hazaindult. Az engedetlenség megtorlása súlyos volt, hat embert kivégeztek, tizenhét katonát vesszőfútasra ítélték. A szerző szerint ez az eset példát is statuált a székelyek számára, az ezredek fennállásának idején további ellenszegülésről, a kivonulással szembeni ellenállásról nem tudunk.

A székely ezredek első igazán jelentős bevetésére az utolsó oszmán háborúban került sor – *Részvétel az 1788–1790-es török háborúban* (69–152. o.). A katonai konfliktus első évében ráadásul a legfontosabb feladatot, hazájuk, szülőföldjük védelmét kellett ellátniuk a székely határőröknek. Ezen a hadszíntéren a hadvezetés védekezést írt elő a csapatok számára, támadást egyedül a főhadszíntéren, a Duna mentén, Belgrád körül terveztek indítani. Végül 1788-ban az érthetetlenül passzív hadvezetés, nevezetesen II. József császár és Franz Moritz von Lacy tábornagy ott nem indított támadást, hanem a Moldvával szemben Bukovinában és Galíciában összevont, Frigyes Józsiás szász-coburg-saalfeldi (Coburg) herceg, tábornagy által vezetett hadtest lépett fel támadólag. A székelyeknek ezt a támadást kellett támogatniuk, mígnem a területre jelentősebb oszmán erők érkeztek, így defenzívába szorultak az Erdélyben állomásozó csapatok.

A székely gyalogosokat a Gyimesi-, Ojtozi-, Bodzai- és Tömösi-szorosban vetették be. A főhadszíntéren hónapokon át mozdulatlan, passzív főszereg sok tízezres tömege tétlenül várakozott, miközben a szorosokban hatalmas túlerő ellen kellett az erdélyi csapatoknak, köztük a székely gyalogosoknak küzdeniük. A harcok rendkívül kemények voltak, különösen a Bodzai-szorosban, ahol az 1788. augusztus 12-én vívott ütközet követelt hatalmas veszteséget, 313 székely határőr veszítette életét egyetlen napon.

A háború hátralévő részében az erdélyi csapatokat is támadásra indították, a székelyek a Moldva elleni offenzívához csatlakoztak, harcoltak a foksányi és a mártinești-i csatákban is, majd a Havasalföldre indított támadásban vettek részt.

A *Részvétel a francia háborúban* (153–307. o.) című fejezet az 1792-ben kezdődő konfliktussorozatot mutatja be. A francia háborúban kezdetben a székelyek csak egy zászlóaljjal vettek részt. A Rajna mentén bevetett, eredetileg 1351 főből álló egység a következő öt évben főként kisháborús műveleteket folytatott. A kevésbé látványos, ámde folyamatos harcokban a zászlóalj tetemes veszteségeket szenvedett, de megállta a helyét. Csikány nem követi végig a zászlóalj sorsát az egész háború alatt, ez szinte lehetetlen is lenne, mivel a székelyek napi szinten vettek részt kisebb-nagyobb harcokban. Jellemző a harcok menetére a kötet 183. oldalán az 1796-os esztendő egy részéről közölt veszteséglista. A 2. székely zászlóalj Galíciában szolgált, a 3. pedig 1796 végén érkezett a Rajnához. A második koalíciós háború eseményeiből a székelyek nagyrészt kimaradtak.

Az 1805. évi háború a székely határőrezredek történetében nevezetes hadítetteket hozott, a hadművészet történetének egyik legfontosabb csatájában harcoltak. A harmadik koalíciós háborúra ezredenként két-két zászlóaljat mozgósítottak, de a távolság miatt a székelyek már nem érhettek oda az ulmi hadjáratba, a visszavonulás alatt egyesültek a hadsereg megmaradt részeivel, ezekkel együtt vonultak vissza Olmütz környékére, majd friss orosz csapatokkal kiegészülve indítottak támadást Napóleon ellen. Az események az austerlitz-i csatába torkolltak, ahol a székelyek a hadsereg szélső balszárnyán Michael von Kienmayer tábornok elővédhadosztályába voltak beosztva. Érdekes, hogy ez a hadosztály a 208. oldalon található hadrend alapján 3200 székely katonát foglalt magában, ami a korszak legnagyobb székely csoportosítása volt. Az élen haladó határőrök Tellnitz falu előtt egy domboldalon fekvő szőlőskertben magukat befészkeltek francia lövészek ellen indítottak rohamot. A hullámozó, négy székely zászlóalj elleni harcban egy egész francia gyalogezred bekapcsolódott. Mindkét oldalon komoly veszteséget szenvedtek, de végül a székelyek legyűrték az ellenállást. A csata későbbi harcaiban már nem vettek részt, a visszavonulást is rendben hajtották végre. A könyvben a harc teljes, primer forrásokon alapuló rekonstrukcióját olvashatjuk.

Az 1809-es háborúban a székely határőrezredek Galíciában vetették be, de nem kerültek az események fősodrába, Czeszochowa blokádjában tevékenykedtek, valamint Sandomierz körül vitézkedtek, ezt követően kisháborús műveletekben vettek részt, amiről részletesen olvashatunk a könyvben.

A napóleoni háborúk utolsó felvonásában a székely határőrök jelentős harcokban vettek részt. 1813. október 30-án a hanaui csatában egy erdőben a csíki ezredre óriási francia túlerő zúdult, de ők hősiessen, hatalmas áldozatok árán kitartottak, kivívva ezzel a franciák elismerését is. A székely csapatok legnagyobb veszteségüket 1814. február 1-jén szenvedték el a La Rothière-i csatában, amikor egy bajor ezreddel együtt szuronyrohammal foglalták el Chaumesnil falut. Az ezred a 304. oldalon közölt veszteségkimutatás alapján az 1813–1814-es harcokban 1498 katonát veszített. A háromszékiek Itáliában harcoltak, a nagy átkaroló mozdulat élén haladtak 1813 késő őszén, sok kisebb-nagyobb ütközetet vívtak a franciákkal.

A francia háborúkat tárgyaló részt követően – *A székely határőrök büszkesége és sérelmei* (307–316. o.) – a szerző a szabadságharcig terjedő időszak bemutatását szélesebb kontextusba helyezi, és ismét kitér a határőrség társadalomtörténetére, az erdélyi országgyűléseken tárgyalt rájuk vonatkozó témákra, valamint a határőrök és a provincialisták, tehát a nem határőrök közötti társadalmi küzdelemre, valamint a határőrök saját jogaikért történt kiállására is.

Az 1848–1849-es események bemutatásánál – *A székely határőrök az 1848–1849-es szabadságharcban* (317–370. o.) – a szerző ragaszkodik az intézménytörténeti megközelítéshez, tehát a határőregységek történetét tekinti át. Bemutatja a polgári átalakulás és a határőrség bonyolult viszonyrendszerét, a nemzetőrséggel kapcsolatos álláspontot és Erdély uniójának kérdését a határőrség tekintetében. A székely ezredektől két zászlóaljat vezényeltek Magyarországra, az egyik a Délvidéken harcolt a szerbek ellen, majd a Dunántúlra küldték, ahol a Josip Jellačić elleni hadműveletekből vette ki a részét, majd harcolt a schwechati csatában. Rövidesen azonban saját kérésükre hazavezényelték mindkét zászlóaljat. Később harcoltak Csetz János és József Bem alatt Erdély felszabadításáért, mielőtt végleg hazakerültek volna. A határőrezredeket hamarosan megszüntették, az új kötelékekbe már határőröket és provincialistákat vegyesen vettek fel. 1849. április 17-én hivatalosan is honvédzászlóaljakká váltak az újonnan felállított egységek.

A szabadságharc vérbe fojtását követő időszakot a *Végjáték, 1849–1851* (371–374. o.) című fejezet tárgyalja. Ekkor a székely határőrezredeket nem szervezték újjá, a rendszert I. Ferenc József császár 1851. január 22-én rendelettel szüntette meg.

Csikány Tamás könyve, a két székely határőrezred története hatalmas vállalkozás, de a kiváló szerző magabiztosan, rendkívül aprólékos munkával oldotta meg a feladatot. A végeredmény egy olvasmányos, ugyanakkor szakszerű munka lett. A hadműveletek leírásában bőven hozza a dualizmus korának részletességét, olykor meg is haladja azt, viszont ezen jelentősen túllép, mert olyan társadalom- és művelődéstörténeti jelenségeket is vizsgál, amelyek a határőrszervezet ismerete nélkül bizony nem lennének érthetők. A könyv a hadműveletek részletes bemutatására fogékony olvasók számára is számos érdekes csemegét tartalmaz, a szorosok 1788. évi védelme, az austerlitz csata, a hanaui és az 1814-es harcok leírása katonásan precíz, fogalomhasználata rendkívül

szakszerű (amit a recenzens figyelmébe ajánl még a szakembereknek is), ugyanakkor mégsem száraz, történetekkel, forrásidézetekkel bőven „fűszerezett”. Ugyanakkor a társadalomtörténet iránt érdeklődő olvasó is megtalálhatja a számára izgalmas részeket.

A könyv a kiadótól megszokott magas minőségű megjelenést és szöveggondozást hozza, ami méltó a tartalomhoz. Számos szép, színes képet, ábrát, egészen egyedi hangulatú térképeket tartalmaz. Két apróságot viszont meg kell jegyezni. A *francia háborúk utolsó felvonása, 1813–1815* címet viselő fejezet a tartalomjegyzékben 283., a könyvben 286. oldalon kezdődik, a következő fejezet számozása is elcsúszott két oldallal. Ezen kívül nem található a térképek készítőjének neve sem. Egy 384 oldalas, tartalmas könyv esetén tematikai hiányérzetet megfogalmazni túlzó lenne. Ennek ellenére szívesen olvastam volna a régi székely szabadság és a határőrvidék megszervezése közötti összefüggésről, vagy – a szerző véleményének függvényében – az összefüggés hiányáról, mint ahogyan a Székelyföld önvédelmi harca és a határőrség kapcsolatának, akár személyi összefonódásának kérdése is érdekes téma lehetett volna. Mindezek azonban nem nevezhetők hiányosságnak, hiszen a könyv önmagában kerek egészet képez, messze meghaladva egy szokványos „ezredtörténet” kereteit.

Összességében Csikány Tamás kiváló kötetet bocsátott az olvasók elé, ami kihagyhatatlan a korszak hadtörténete és a Székelyföld korabeli története iránt érdeklődőknek, de bátran ajánlható szakemberek számára is.

Nagy-L. István

SOLYMOSI JÓZSEF

LÁZÁR VILMOS EZREDES, A MEGBÍZHATÓ CSAPATPARANCSNOK

(*Line Design Kiadó, Aradi Vértanúk Sorozat, Budapest, 2022. 232 o.*
ISBN 978-963-480-025-5)

Az Aradi Vértanúk sorozatból 2022-ben jelent meg a 8. kötet, amely az egyik kevésbé ismert vértanú, Lázár Vilmos életét mutatja be. A korszak, illetve az 1848–49-es magyar szabadságharc északkelet-magyarországi hadszínterének legjobb ismerője, Solymosi József jegyzi a könyvet, aki hőse pályafutásának ismertetése mellett olyan kérdésekre is keresi a választ, miszerint milyen ember és katona is volt Lázár Vilmos, illetve hogyan került ez a még 32 életévét be sem töltött férfiú egyetlen ezredesi rangú törzstisztként az 1849. október 6-án Aradon kivégzett tábornokok koszorújába.

A kötet, ahogy a sorozat többi kiadványa is, két részből áll. Az első rész egy minden eddiginél pontosabb életrajz, amely bevezetésében a szerző számba veszi a Lázár Vilmossal kapcsolatban addig megjelent munkákat, illetve a rendelkezésre álló forrásokat.

Ezt követi a tulajdonképpeni életrajz, amelyből kiderül, hogy hőse, teljes nevén Lázár Vilmos Eduárd János Keresztély 1817. október 23-án látta meg a napvilágot a Torontál vármegyei Nagybecskerekén egy katolikus vallású, valószínűleg örmény felmenőkkel is rendelkező család tagjaként. Apja, Lázár Pál a cs. kir. 1. huszárezred tagjaként végigharcolta a napóleoni háborúkat, és egyszerű önkéntesből alszázadossá küzdötte fel magát; édesanyja pedig Szilvinyi Anna, a helyi királyi kamarai kerületi mérnök lánya volt. A szülők között jelentős (22 év) korkülönbség feszült; ennek ellenére Lázár első gyermekévei három húgával együtt nyugodtan teltek. 1822-ben azonban előbb legidősebb húga, majd 1828 tavaszán édesanyja is elhunyt, így a megfogyatkozott család eltartása megromlott egészségű, ebben az évben leszerelt édesapja vállára nehezedett. A Lázár família 1829 elején Temesvárra költözött, Vilmos itt fejezte be elemi iskoláit, majd végezte el a gimnáziumot.

Nyilvánvalóan édesapja nyomdokait követve, 1832-ben lépett be mint ezredkadét a helyi kiegészítésű cs. kir. 61. sorgyalopezred kötelékébe, ahonnan a grazi hadapródiskola elvégzése után átkerült a cs. kir. 34. sorgyalopezredbe mint császárkadét. Ez az utóbbi ezred a Felvidék keleti feléről nyerte újoncait Kassa központtal, az ifjú kadét pedig az alakulat Egerben állomásozó 3. zászlóaljánál kezdte meg szolgálatát. Minősítési lapjai szerint Lázár Vilmos több nyelven beszélő, komoly alapképzettséggel rendelkező, megbecsült és törekvő tisztjelölt volt. A civilekkel mindig udvarias és megnyerő személyisége megkönnyítette számára a környékbeli családokkal való megismerkedést, így miközben részt vett zászlóalja legénységének kiképzésében, illetve az évi gyakorlatokon, a polgári világgal is szorosra fűzte kapcsolatait. 1840–41-ben egy tokaji származású család 17 éves lányának, Richter Jozefinnek kezdett udvarolni, amely kapcsolat a fennmaradt levelek alapján eléggé viharos volt, és Lázár házassági ajánlata ellenére végül kudarccal végződött. Alighanem alapvetően ez volt az oka, hogy noha 1841. szeptember 1-jével alhadnaggyá lépett elő, Lázár elvesztette korábbi érdeklődését választott pályája iránt. 1842-ben már adósságcsinálás miatt rótták meg, 1843-ban pedig gyengülő szorgalmát jegyezték fel minősítéseiben. Az önálló család-alapítás lehetetlensége miatt végül 1844. január 15-én tiszti rangja megtartása nélkül kilépett a szolgálatból. Erre alighanem az is sarkalta, hogy közben megismerkedett a nála 5 évvel idősebb, boldogtalan házasságban élő Reviczky Mária bárónővel, akit férje, Halasy József földbirtokos 1844 elején bekövetkező halála után még ez év augusztusában oltár elé is vezetett. Kettejük kapcsolata a fennmaradt levelek alapján igazi szerelem volt, noha közös gyermekük nem született; Mária előző házasságából való három gyermekét Lázár sajátjaiként nevelte. Ugyanakkor a korabeli konvenciók (a gyászév leteltének megvárása, rangon aluli házasság) nyílt felrúgása aligha javította Mária amúgy is rossz kapcsolatát saját családjával, így nem meglepő, hogy második férjének három év alatt sem sikerült a környéken biztos egzisztenciára szert tennie. Erre csak akkor került sor, amikor 1847 tavaszán Lázár Vilmos a Középponti Magyar Vasúttársaságnál előbb főpénztáros, majd szorgalmának köszönhetően a társa-

ság elnökének, Zichy Ferenc grófnak a titkára is lett. Lázár Máriával és a gyerekekkel együtt Pozsonyba költözött; a kis család pedig a javuló anyagi viszonyok között igyekezett fenntartani, illetve javítani a rokoni kapcsolatokat, ami elsősorban a Lázár famíliával: a birtokán gazdálkodó idős Pállal, illetve Vilmos húgával, Moldova Imréné Lázár Matilddal sikerült.

1848 aztán a Lázár család életét is felforgatta. Az év elején Lázár egyéb teendői mellett (alighanem kiengesztelődési szándékkal) apósa, Reviczky Ferenc báró képviselőként a pozsonyi országgyűlés alsótáblájának üléseit is látogatta, ahol szemlátomást a Kossuth Lajos vezette ellenzék irányvonalával szimpatizált. A márciusi eseményeket, a független magyar kormányt és a polgári átalakulást feleségével együtt örömmel fogadta, majd belépett a pozsonyi nemzetőrségbe, ahol főhadnagyként Esterházy Kázmér gróf, őrnagy segédtsíztje lett. E minőségében vett aztán részt a pozsonyi „véres húsvét” zsidóellenes zavargásainak a felszámolásában 1848. április 23-án. Civil foglalkozása mellett dolgozott a nemzetőrség összeírásának munkálataiban, május végén kollégáival együtt pénzt adományozott a haza szükségleteire, június 6-án pedig cikke jelent meg a *Nemzeti* című lapban az első 10 honvédszászlóalj kiképzésével kapcsolatban. A törvényesség híveként 1848 őszén Bécs és Pest-Buda szakításakor hazája mellett foglalt állást, ám ez nem akadályozta meg abban, hogy korábbi parancsnokát, Rudolf Koudelka alezredest, a cs. kir. 34. sorgyalopezred magyar szolgálatot megtagadó vezetőjét ne szabadítsa ki pozsonyi fogságából és ne segítse át az osztrák határon. Ezt követően viszont, valószínűleg mint a komáromi nemzetőrség Csúzy János őrnagy vezette 1. zászlóaljának segédtsíztje, részt vett az alsó-ausztriai hadjáratban, és az 1848. október 30-ai schwechati csatában is.

Miután kitört a nyílt háború a birodalom két fele között, a vasútépítés pedig háttérbe szorult, a haza védelme, illetve az egzisztenciális biztonság miatt Lázár Vilmos jelentkezett a honvédseregbe, ahová 1848. október 19-én főhadnaggyá nevezték ki a 39. honvédszászlóaljhoz. Győrbe mostohafiával, a szintén katonai szolgálatot vállaló Halasy Bélával együtt 1848. november elején érkezett meg. November 13-án aztán átvették a várost sáncokkal megerősítő 2. utászzászlóaljba századosi rangban, ahol ismét segédtsíztji pozíciót töltött be. Ezen alakulat tagjaként vett részt a téli dunántúli hadjáratban, a Budára történő visszavonulásban, ahol aztán zászlóaljával együtt a Répásy Mihály vezérőrnagy vezette tartalékhadtesthez került. A fővárosok kiürítése után, 1849. január 11-ével a tehetséges Lázár századost Répásy tábornok törzséhez osztották be, ahol segédtsíztjként működött. 1849. február 1-jével őrnaggyá léptették elő, e minőségében segítette az előbb a II. hadtest élére kinevezett, majd március elejétől ismét a hadügy-minisztérium újoncozási és pótlóvázási osztályát vezető Répásy munkáját. Lázár kormány iránti lojalitására jellemző, hogy segédje, Matolai Etele főhadnagy előtt elítélőleg nyilatkozott Görgei Artúr vezérőrnagy 1849. január 5-ei váci nyilatkozatáról, míg március 3-án Tiszafüreden Répásy tábornokkal együtt csak passzív szemlélője volt a tehetségtelen fővezér, Henryk Dembiński gróf, altábornagy leváltásának.

Noha a hadügyminisztériumban hasznos munkát végzett, Lázár őrnagyot felettese támogatásával 1849. március 31-én a 19. hadosztály Zemplén, Ung és Bereg vármegyéekben működő 2. dandárjának élére nevezték ki. Lázár április 6-án érkezett meg Munkácsra, és noha kezdetben igen heves ellenállást kellett leküzdenie a helyszínen már régebb óta szolgáló parancsnokok, a tisztikar, valamint a civil biztosok személyében, végül sikerült elfogadtatnia magát. Intézkedéseinek köszönhetően sikerült megerősítenie a határvédelmet, gyorsítania a csapatok szervezését, és a tőle keletre, valamint nyugatra működő parancsnokokkal is jól együttműködött. Ugyanakkor a rendelkezésre álló erők csekély száma, illetve a cs. kir. betörésekről szóló, zömmel álhírek miatt szinte egész áprilisban állandó mozgásra kényszerült különítményével. Április 19-én aztán Kossuth Dembiński altábornagyot nevezte ki a Felvidék keleti felén szerveződő IX. hadtest parancsnokává, aki április végén Lázár őrnagyot is magához vonta mozgósítható csapataival. Lázár dandárjával május 4-én érkezett meg Eperjesre, és a következő jó másfél hónapban az itteni határszakasz védelmét látta el alakulataival. A jó szemmel kiválasztott lófaluí táborból Lázár ellenőrzése alatt tartotta a vidéket, szervezte a csapatait, illetve igyekezett minél több információt megtudni a határ túloldalán egyre sokasodó cs. kir., valamint cári seregekről, és ezt mielőbb közölni is lengyel parancsnokával.

Az 1849. június 15-e és 18-a között meginduló cári offenzívát Lázár természetesen nem tudta feltartóztatni, és a június 19-ei lófaluí előőrsi összecsapás után rendben vonta vissza csapatait Lemesre, ahol az ekkor már Józef Wysocki, valamint Dessewffy Arisztid vezérőrnagyok által vezetett haderőt átszervezték: Lázár a IX. hadtest 1. hadosztályának a parancsnoka lett. Csapataival ezt követően itt már nem került harcba, és Kassán, majd Miskolcon keresztül Ceglédre vonult vissza. A IX. hadtest itt egyesült a X. hadtest csapataival, és az új, közép-tiszai hadsereg parancsnoka Perczel Mór vezérőrnagy lett, Lázár pedig július 11-ével alezredessé lépett elő. A hadsereg egy ideig a Pest–Szolnok vasútvonal mentén manőverezett, majd az új haditerv szerint Szegedre húzódott vissza, ahol az egyesült déli hadsereg fővezére újra Dembiński altábornagy lett. Ő azonban előbb feladta a szegedi sánctábort, majd a Julius von Haynau tábornagy vezette cs. kir. fősereg Tiszán való átkelését sem tudta megakadályozni. Lázár hadosztályával az augusztus 3-a és 5-e közötti szeged–szőregi harcok sűrűjében küzdött, de a túlerőt nem tudta feltartóztatni, és az augusztus 5-ei szőregi csata végére hadosztálya lényegében széthullott. Maradék csapatai élén vett részt a visszavonulásban, majd az augusztus 9-ei temesvári csatában, ahol a vereséget követően a déli hadsereg teljesen felbomlott. A parancsnokságot átvevő Józef Bem altábornagy augusztus 13-án Lázárt nevezte ki a IX. hadtest maradékának élére, majd 14-én ezredessé léptette elő. Az újdonsült ezredesnek a Karánsebes és Orsova közti területet kellett volna fedeznie, de az általános bomlás, majd az augusztus 13-ai szőlősi fegyverletétel hírére korábbi felettesével, a magánemberként mellette maradó Dessewffy tábornokkal együtt a megadás mellett döntöttek. Noha Lázár elmenekülhetett volna, végül bajtársához hasonló-

an a maradást választotta, valószínűleg a családja miatt. Megmaradt csapataival együtt Lázár ezredes 1849. augusztus 19-én Karánsebestől északra, Kavaran mellett a cs. kir. IV. hadtest elővédje előtt kapitulált.

Lázárt Dessewffyvel együtt őrizet alatt Lugoson keresztül Temesvárra, majd onnan augusztus 25-én Aradra szállították. Noha csak ezredes volt, önálló seregparancsnokként a tábornokok közé sorolták, ami sok jóval nem kecsgetett számára. Augusztus 28-ai és szeptember 15-ei kihallgatása során, majd szeptember 27-ei beadványában hiába hivatkozott radikalizmusellenességére, alparancsnoki minőségére: társasíhoz hasonlóan őt is halálra ítélték. Haynau a cs. kir. hadbíróság Lázár érdekében benyújtott kegyelmi kérvényét csak annyiban vette figyelembe, hogy az ítéletet akasztásról agyonlövésre enyhítette. Az utolsó napon felesége és gyermekei még meglátogatták Lázárt, aki október 6-ára virradóra levélben búcsúzott el szeretteitől. 1849. október 6-án hajnali 6 óra körül Dessewffy, valamint Schweidel József és Kiss Ernő társaságában az aradi erőd sáncárkában agyonlőtték. Földi maradványai 1912-ig ott nyugodtak, majd onnan kerültek át az aradi emlékoszlop alatti kriptába. Az életrajzot egy Lázár Vilmos rendfokozatait, illetve beosztásait összegző táblázat zárja.

A kötet második részét egy 145 tételből álló okmánytár alkotja, amely 1840. január 27-e és 1867. március 2-a között mutatja be Lázár Vilmos és a családja életét. Megtalálhatók itt Lázárnak Richter Jozefinhez írt szerelmes levelei, valamint jelentései az 1849. április és augusztus közötti működéséről, akárcsak aradi peranyaga és a várbörtönben írt levelei. A mű egyik nagy érdeme Lázár felesége és húga, azaz Reviczky Mária bárónő, illetve Lázár Matild levelezésének az újraközlése,¹ mivel így rengeteg értékes információt tudhatunk meg Lázár Vilmos eddig alig ismert 1848 előtti, valamint 1848. évi működéséről, akárcsak családjának 1849 utáni életéről.

Ugyanakkor kifejezetten sajnálatos, hogy terjedelmi okokból kimaradt a kötetből Lázár Vilmosnak az aradi börtönben írt visszaemlékezése, amely éppen a legaktívabb, önálló parancsnoki időszakát, az 1849. áprilistól augusztusig terjedő időszakban történt eseményeket foglalta össze utólag. Noha a munkára az életrajzban több utalás is történik, és a szerző idézeteket is átemelt belőle, mégis hasznos lett volna az egész írást leközoľni, és összevetni a korabeli iratokkal. Márcsak azért is, mivel utóbbiban a Lázár által magáról, illetve kortársairól, valamint a hadieseményekről megalkotott kép több esetben is ellentmond az iratanyagnak. Példa erre, hogy emlékirataiban büszkén állította magáról, miszerint elődeivel szemben ő nem volt „rablófőnök”, aki fosztogatási céllal tört volna be Galíciába, ám 1849. április 11-én Zurics Ferenc őrnagynak írott levelében egy lengyel területekre való benyomulásnál a katonák lelkesedésének növelésére maga ajánlotta a „zsákmányolást”. Az egyik legszembetűnőbb eltérés mégis a kötet főhősének Henryk Dembiński gróf, altábornagyhoz fűződő viszonya. Noha

¹ *Dinyés László*: Ismeretlen 1848/49-es dokumentumok (Bp., 2004.) című munkája közölte először az Erdélyi Örmény Múzeum sorozatában, de rendkívül alacsony példányszámban.

a visszaemlékezésben kezdettől bizalmatlanul, ellenszenvvel tekint az öreg lengyelre, akit sommásan „siránkozó vén banyaként” jellemez, ám 1849. április 26-án kelt jelentésében még „elismert hadvezérnek” nevezi, aki alatt szolgálni számára a legnagyobb megtiszteltetés, és akitől, mint holmi „kisiskolás”, tanulni szeretne. Dembiński leváltása után pedig, 1849. június 18-án olyan „forró köszönettel” teli érzelmes búcsúlevelet írt dandárja parancsnokaival együtt a „hadak ősz bajnokához”, amelyet még Damjanich János tábornok sem kapott a csapataitól. Ez alapján valószínűsíthető, hogy kezdetben Lázár is „áldozatul esett” a „lengyel Xenophón” nimbuszának, és csak az 1849. augusztusi, Szegedtől Temesvárig tartó visszavonulás után változott meg markánsan a véleménye Dembiński emberi, valamint hadvezéri képességeiről, amit aztán visszaemlékezésében egészen az első találkozásig visszavetített. Így viszont Lázárnak a tiszafüredi eseményekkel, a lengyel tábornok fővezérségről való leváltásával kapcsolatos passzívítása is egészen más fénytörésbe kerül.

Hasonló a helyzet Lázárnak saját, illetve mások hadvezéri talentumáról való véleményével kapcsolatban is. Visszaemlékezésében hősünk olyan embernek ábrázolja magát, aki mindvégig megfelelt választott mottójának: „kötelességemet, mint harcos és mint polgár teljesíteni tudom”. Ezen alapállásból pedig elég gunyoros stílusban bírálja két harcedzettebb vetélytársa: Beniczky Lajos, illetve Martiny Frigyes őrnagyok teljesítményét, érzékeltetve, hogy a helyükben sokkal jobb eredményekre lett volna képes. Ám a korabeli források szerint nincs igaza: Beniczky mind Losonc 1849. március 24-ei, mind pedig Eperjes április 7-ei bevételekor saját csapataihoz képest nagyjából hasonló erőket győzött le, ám az április 10-én a Felvidékre benyomuló cs. kir. Vogel-hadtest főerejével, a túlerejű Ludwig-dandárral szemben egészen április végéig nem volt reális esélye a győzelemre, még a Lázár vezette kis erősítéssel együtt sem, amit józanul fel is ismert, és csupán Kassa védelmére szorítkozott. Martiny pedig a közel négyszeres túlerővel szemben a maximumot érte el 1849. április 22-én Podheringnél, ahol megállította a cs. kir. Barco-dandár előrenyomulását. E dandár bekerítésére, elfogására az adott erőviszonyok között szintén nem volt reális esély, maga Lázár is hiába próbálkozott vele. A rejtély nyitja itt alighanem az lehet, hogy Lázár Vilmos nagy hadvezéri babérokra, igazi dicsőségre vágyott, és épp ezért helyeztette át magát a hadügyminisztériumból a harctérre. Erre utal az is, hogy az általa személyesen vezetett első összecsapás, a végül visszavonulással végződő 1849. június 19-ei lófalui előőrsi csetepaté kezdeti sikeres szakaszáról egyenesen Kossuth Lajos elnöknek tett jelentést. Ám a sors úgy akarta, hogy Lázár nemhogy saját győzelmet nem tudott aratni, hanem még a honvédsereg egyik győzelménél sem tudott résztvevő lenni a szabadságharc során. Ez nyilván fájó pont volt a számára, pedig szemlátomást úgy vélte (némi ki nem mondott irigységgel), hogy többre volt hivatott, mint nem egy, nála csupán szerencsésebb pályatársa. Az valóban mellette szól, hogy a IX. hadtest dandárparancsnokaként tényleg bizonyított, de a fenti két vetélytársához hasonlóan alighanem itt volt képességei határa is. Ezt igazolja az is, hogy az 1849. augusztus 3-a és 5-e közötti, Szeged–Szőreg körzetében zajló összecsapás-so-

rozatban úgy vesztette el hadosztálya állományának közel kétharmad részét (majdnem 2500 főt), hogy a teljes magyar haderő véres vesztesége (halottak és sebesültek, továbbá a fogságba esettek) kb. 800 fő volt. Még ha a véres veszteség zömét az ő hadosztálya szenvedte is el, közel 1600–1800 fő csak úgy eltűnt a hadrendből. Ez pedig Dembiński kétbalkezes hadvezetésén túl felveti az újdonsült hadosztályparancsnok felelősségét is, aki ráadásul a IX. hadtest legjobb alakulataiból összeállított, erősebb hadosztályát vezényelhette a harcban, de minden bátorsága és igyekezete ellenére szemlátomást nem tudott felnőni a feladathoz. Nyilván e kudarc is csak növelte a szabadságharc veresége miatti keserűségét, amely tagadhatatlanul átüt írása sorain, és részben magyarázza másokkal szembeni vitriolos megjegyzéseit. Mindenesetre a recenzens fenti megjegyzései, ha nem is változtatják meg alapjaiban a Lázárról kialakított képet, de árnyalják azt.²

A szép, igényes kiállítású kötetet levéltári rövidítésjegyzék, bibliográfia, valamint személy- és helynévmutató zárja. Természetesen e kiadványban, mint minden munkában, előfordulnak betű- és nyomdahibák, valamint kisebb elírások, tévesztések is. Az „1844. január 15-ével a szolgálatból” mondatból hiányzik a „kilépett” szó (29. o.). Az 1849. július 20-ai turai lovasütközetben a két fél nagyjából azonos erőt vonultatott fel, így az orosz gyalogság beérkezéséig a harc nem egyenlőtlen erők küzdelme volt (64. o.). A „világít golyók” valójában „világító golyók” (66–67. o.). Mednyánszky Sándor Lázár Vilmoshoz írott, 1848. július 26-án érkezett levele, amelyben jövőbeli látogatását ígérte, aligha szólhatott egy július 3–4. közötti érkezésről; valószínűleg augusztus 3–4-éről van szó (122. o.). Balthasar Simunich altábornagy cs. kir. dandárja 1848 októberében nem a Nádasi-, hanem a Jablunkai-szoroson keresztül nyomult be a Felvidékre (124. o. 226. jegyzet). Az „erősítse meg dandáromat 3 darab” szövegnél kimaradt a „lőveggel” szó (145. o.). Végül a Lázár Vilmos és gróf Leiningen-Westerburg Károly közti aradi levélváltásban az „Öregúr” megjegyzés egyértelműen Damjanich Jánost, nem pedig Josef Radetzky cs. kir. tábornagyot takarja (210. o. 388. jegyzet).

A fentiekől függetlenül a recenzens csak ajánlani tudja az ismertetett munkát mindenkinek, aki jobban meg akar ismerkedni a reformkor és az 1848–49-es szabadságharc egyik legérdekesebb életúttal rendelkező, polgárként és katonaként is egyaránt helytálló személyiségeivel.

Kemény Krisztián

² A visszaemlékezés (Lázár Vilmos 1849-i honvéd ezredes aradi várfogságában kivégeztetése előtt írt emlékirata. Ford. *Matolay Etele*. Sátoraljaújhely, 1883.) legutóbbi közlését lásd Az aradi vértanúk. Szerk. *Katona Tamás*. 4., átdolg. kiad. Budapest, [2003]. 125–141. o. Ugyanott lásd megjegyzéseit a rablás tiltására (131. o.), Dembińskire (129–130. és 132–135. o.), Beniczkyre (129. o.) és Martinyre (129. o.). Lázár 1849. április 11-ei és 26-ai, ill. június 18-ai leveleit közli az ismertetett kötet Okmánytára 38. és 45., ill. 114. számon (129–130., 134–135., 183–184. o.), 1849. június 19-ei jelentését 115. számon (184–185. o.), míg Lázár saját mottója a 139. o.-n olvasható. Beniczky 1849. április 15-ei jelentésére lásd *Steier Lajos*: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezeredess visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról. Budapest, 1924. 678–679. o., a déli magyar hadsereg szeged-szőregi veszteségeire pedig *Hermann Róbert*: Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. Budapest, 2004. 374. o.

PERCZEL OLIVÉR

A ROMÁN–MAGYAR HÁBORÚ ÉS A ROMÁN KATONAI MEGSZÁLLÁS MAGYAR ÁLDOZATAI (1919–1920)

(Erőszakkutató Intézet, Budapest, 2024. 424 o. ISBN 978-615-6699-02-2)

Perczel Olivér, Budapest Főváros Levéltárának főlevéltárosa és az Erőszakkutató Intézet tudományos kutatója, 2024-ben napvilágot látott könyve elején arról ír, több mint hat év munkájának eredményét tarthatja kezében az olvasó. Perczel valóban hosszú ideje Magyarország 1919-es román megszállásának, ennek a méltatlanul elhanyagolt, traumatikus témának elismert kutatója. Számos szaktanulmánya mellett két nívós, az összeomlás, a forradalmak és a trianoni békeszerződés körülményeivel foglalkozó közelmúltbeli kötetben is ő jegyezte a román megszállásról szóló összefoglaló tanulmányt.¹

Az 1919-es román–magyar háború feledésbe merülésének több politikai-kulturális oka is van. A magyar társadalom nem fogadta jól a katonai vereséget – s akkor viszszafogottan fogalmazok – a sokáig lenézett, „civilizálatlanabbnak” tartott keleti szomszédtól. Egyéni perspektívából nézve a traumákról, károkról, amelyeket az emberek életében, pszichéjében, javaiban okozott egy ellenséges hadsereg átvonulása, nyilván ettől függetlenül sem volt könnyű beszélni – a huszadik század első felének embere hozzánk képest teljesen más nehézségekkel teli életet élt, és másmilyen szocializációval is vértéződött fel.

A politika részéről sem volt rendszerint komoly szándék a kérdés feszegetésére. A Horthy-korszakban azért kellett háttérbe szorítani a Román Királyi Hadsereget a forradalmakról szóló narratívában, mert igen kínos volt az önmagát ellenforradalminak nevező rendszer számára, hogy a Tanácsköztársaságot nem a Nemzeti Hadsereg, hanem a román támadás buktatta meg. Ráadásul minél kevesebb idegen szereplő bukkant fel az 1918–19-ről szóló történetben, annál jobban lehetett Trianon drámai következményeit kizárólag a forradalmi magyar kormányzatokra hárítani, és az őszirózsás, valamint a kommunista kormányzatot felelősnek kikiáltani.

Ami kevés feldolgozás született a témáról,² mégis ekkor született. 1945 után, a tartósan szovjet csatlósállami lét során ugyanis még ennyit sem lehetett közölni a témáról. Az „elvtársi” Romániát nem lehetett a hasonló történelmi sérelmekkel célba venni, hi-

¹ Perczel Olivér: Román megszállás Magyarországon, 1919–1920. In: 1919. A Nagy Szétesés. Szerk. Hermann Róbert – Ligeti Dávid. Budapest, 2020. 161–190. o. és Uő: Román megszállás Magyarországon, 1919–1920. In: Trianon enciklopédia. Szerk. Ablonczy Balázs – Hatos Pál – Nagy Szabolcs – Szeghy-Gayer Veronika – Zahorán Csaba. Budapest, 2023. 216–220. o.

² Lakó Dezső: Csonka Magyarország megszállásának közigazgatási kárai. Budapest, 1923. és Breit József: A magyarországi 1918–1919. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. I. k. Budapest, 1925.

szen egyetlen perc alatt Erdély 1920-as elcsatolása és ezáltal az „irredentizmus” vádja is felmerült volna a diskurzusban. Hogy 1919 vöröskatona és kommünár mártírtáiról mégis mondjanak valamit, a Rákosi- és Kádár-kormányzatok a direkt történelemhamisításba menekültek, egyértelműen a román megszállók áldozatául esett személyeket a fehérterror által meggyilkoltakként tüntetve fel. Noha ez utóbbi „megoldás” az 1970-es évektől fogva már elmaradt, a román megszállás átfogó feltárására a korszak történettudománya nem vállalkozott.

1990 után a Romániával való viszony átértelmezésére történettudományi szempontból viszonylag gyorsan sor került, az erőltetett „baráti ország” narratíva elsüllyedt. Hetven év „felülről erőltetett” introspektív gondolkodása a világháború utáni évekről megtette azonban a hatását. Csupán nemrégiben, a Tanácsköztársaság, a román–magyar háború és főképp Trianon 100. évfordulója kapcsán jelentek meg azok a tudományos munkák, amelyek megfelelően kontextualizálják az összeomló történelmi Magyarországot az akkor létező nemzetközi környezetben.³

Perczel Olivér itt bemutatandó munkája rendszeresen utal erre a környezetre katonapolitikai kontextusban (hogyan, milyen szakaszokban, az antant milyen hozzájárulása és vitái útján került sor a román támadásra Magyarország ellen), azonban vizsgálódásának más irányú fókuszai vannak. Az egyik az áldozatok összegyűjtése – nagyon fontos, nagyon hiánypótló kezdeményezés, amelyhez Perczel számára a vörösteror és a fehérterror áldozatainak adattára⁴ szolgált direkt inspirációként. A szerző saját álláspontja szerint ez könyvének igazi lényege (15. o.). A másik fókusz pedig hadtörténeti, amely az Erdély, majd az Alföld elleni román támadásnak és az azt követő megszállásnak a részleteit beszéli el.

A könyv bevezetésében Perczel leszögezi: nem gondolja, hogy munkája befejezett lenne, hiszen egyfelől lehetséges új forrásokra bukkanni, másfelől az adattárba bekerült áldozatokat a követhetőség kedvéért területileg limitálta: csupán a mai országterületen áldozatul esett személyek kerültek be, az Erdély és a Partium területén elhunytakat, így például a hírhedt köröstárkányi és kisnyégerfalvi mészárlások áldozatait a konzisztencia kedvéért nem vette fel a statisztikába. Könyvében ugyanakkor külön alfejezetet szán az ő történetüknek is, hiszen a román katonai megszállás történetéhez nagyon is hozzátartozik e két esemény.

³ Vö. *Marosvári Attila*: A román megszállási politika Magyarországon (1919–1920). Budapest, 2024.

⁴ A vörösteror esetében lásd *Váry Albert*: A vörös uralom áldozatai Magyarországon. Vác, 1922. Váry adatainak revízióját adja *Bödök Gergely*: Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921). Doktori disszertáció. Eger, Esterházy Károly Egyetem Történettudományi Doktori Iskola. 2018. (https://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/54/4/Bodok_disszertacio.pdf; a letöltés időpontja: 2024. október 17.) A fehérterror esetében lásd *Kóródi Máté*: Adattár a Magyar Nemzeti Hadsereg tisztí különítményes csoportjai és más fegyveres szervek által elkövetett gyilkosságokról (1919. augusztus 3. – 1921. október 23.). (Clio Kötetek 2.) Budapest, 2020. (<https://www.clioinstitute.hu/files/ugd/198ee4c0257b90a7e74710b6285d9734937c0c.pdf>; a letöltés időpontja: 2024. október 17.)

Perczel a művét négy részre osztja. Az első rész (*A román–magyar háború, és a harci cselekményeket követő megtorlások magyar áldozatai*, 19–102. o.) alapvetően a Román Királyi Hadsereg előrenyomulásának és az azt kísérő megtorlásoknak a története a Kárpátoktól a Dunántúlig. Ez a rész a főbb hadi események mentén számos alfejezetre tagolódik: mivel a könyv fókusza nem Erdélyre irányul, a mai magyar országterület eléréséig zajló harcok közös alfejezetet képeznek. Ezt követően a tiszántúli harcok, a Tiszánál zajló állóháború, a Tanácsköztársaság júliusi támadása, a román ellentámadás, a Dunántúl megszállása, végül pedig a románok trianoni országterületről való kivonulása alkotnak önálló alfejezeteket. Ebben a kronológiai sorrendben kerülnek folyamatosan tárgyalásra az atrocitások, halálos áldozatok, kivégzések is, a legtöbbre ugyanis közvetlenül a harcok után került sor.

A második rész (*A magyar áldozatok a román katonai megszállás „békeidejében”*, 103–136. o.) azt a periódust vizsgálja, amikor a román csapatok már berendezkedtek egy-egy területen, és ilyenkor került sor az erőszakos atrocitásokra – a kivégzésektől a nemi erőszakon át a rablásokig. Perczel külön vizsgálja a brutális megtorlással járó apátfalvi lázadást, valamint a lokális ellenállás további eseteit. Ebben a részben ismereti a román megszállás áldozatainak az évtizedek során állított emlékezeti helyeket is.

A harmadik részben (*A román katonai megszállás településenkénti magyar áldozatai*, 137–176. o.) Perczel először táblázatosan összesíti települési betűrendben a háború és a megszállás áldozatainak halálának körülményeit, majd ebből levonja következtetéseit. Már itt olvashatjuk a döbbenetes számot: az általa feltárt és a lehetőségig dokumentált, 1725 halálos áldozat felülmúlja a vörösteror és a fehérterror ismert áldozatainak együttes számát.⁵

A könyv negyedik része maga az *Adattár*⁶ (177–356. o.), az 1725 áldozat halálának időpontjáról és ismert körülményeiről szóló táblázatos gyűjtés. Majdnem oldalra pontosan olyan hosszú, mint a leíró rész, pusztán végiglapozni is megrendítő élmény. Ezt követi a felhasznált források és irodalom kimerítő felsorolása, amelyből kiderül, hogy Perczel elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár vármegyei tagintézményeire, valamint az egyházi levéltárak anyakönyveire támaszkodott munkája során, de kutatott egyebek közt a Hadtörténelmi Levéltárban, számos múzeumi és helytörténeti gyűjteményben, valamint Nagyváradon is. A könyvet alapos hely- és személynévmutató zárja.

Részletesen szólva az első részről, a szerző először felvázolja, milyen körülmények között került sor 1918 novemberében a román hadsereg betörésére Erdélybe. December végére gyakorlatilag egy puskalövés nélkül vészelt el Erdély nagy része – a szinte nem

⁵ Amennyiben ezt az összehasonlítást megtesszük, Váry adatainak nagymértékű revíziója (590 helyett kb. 370, direkt a terrornak tulajdonítható áldozat Bódók szerint) nem lenne indokolt, hiszen Perczel módszerével analóg módon a tűzharcban elesettek is beleszámíthatóak a „vörös uralom áldozatai” közé. Az 1725-ös szám azonban még így is egyértelműen magasabb, mint a két ismert adat maximális összege (1270).

⁶ A fejezet teljes címe: *A román–magyar háború és a román megszállás halálos áldozatai, 1919–1920. Adattár.*

is létező, igen kezdetleges szervezési állapotban lévő magyar alakulatoknak megtiltották a harc felvételét, összhangban a belgrádi katonai konvencióval. Bár a demarkációs vonalat már december 2-án átlépte a román hadsereg, harcokra csak az után került sor, hogy a Szinérváralja–Zilah–Csucsá védelmi vonalon berendezkedő honvédalakulatokra 1919 januárjában gyakorlatilag menetből rátámadtak a román katonák. A front ezen a vonalon április közepéig megszilárdult.

Miközben Magyarországon a bolsevikok átvették a hatalmat és kikiáltották a Tanácsköztársaságot, áprilisban a román hadsereg komoly erőfölényt alakított ki a frontvonalon. 16-án hajnalban indult meg az átfogó támadás, amely a magyar védelmi vonalat elsöpörte, és két hét alatt kijutott a Tiszához. A későbbi trianoni országhatárt a románok 20-án lépték át Szatmárban, s gyakorlatilag azonnal megkezdődtek a könyv által tárgyalt atrocitások is. Perczel rendszeresen utal a szövegben arra, hogy az egyes településeken történt tömeggyilkosságok áldozatainak neve hol található meg a könyv második felében, az adattárban.

Mindezen adatokból azonnal kitűnik, hogy a „bolsevizmus” kényelmes fügefalevélül szolgált a román megszállóknak bármiféle kegyetlenség elkövetésére. Kivégezték a nyírségi falvakban több helyen a kommunista előjáróságok, azaz a direktóriumok, munkástanácsok tagjait, valamint a magukat megadó vöröskatonákat is – ez utóbbi különösen visszatérő motívum volt a Tanácsköztársaság leveréséig tartó harcok során. Akiket „csak” internáltak, ők többnyire Brassóban, vagy a Kárpátokon túl, Craiovában voltak kénytelenek nyomorúságos körülmények között hónapokat tölteni.

A Tiszánál újabb szűk három hónapra stabilizálódott a frontvonal, azonban – mint Perczel írja – ez nem járt együtt fegyverszünettel, és a folyóparti falvak és városok sokat szenvedtek az állóháborútól. A legmostohább sorsú települések között volt a szabolcsi Vencsellő (ma Gávavencsellő), amelyet a vöröskatonák átkelési kísérlete után megtorlasként a román hadsereg – kollektív büntetésként – felégetett. Szolnok sorsa is meglehetősen elátkozott volt ezekben a hónapokban. A településen május elején kommunistaellenes hatalomátvétel történt, amely a vörösterror egyik legbrutálisabb kivégzés-sorozatát vonta maga után. Ezt követően két és fél hónapig román bombázásoknak volt kitéve a város, majd a román megszállást és kivonulást követően a fehérterror is halálos áldozatokat szedett.

1919. július 20-án indult meg a tiszai offenzíva, a Tanácsköztársaság utolsó elkeseredett kísérlete hatalma stabilizálására. A modern magyar hadtörténet egyik legrosszabb csillagzat alatt született katonai manővere (a létszámhátrányban végrehajtott, gyakorlatilag csak a meglepetés erejére alapozó támadásról előre tudott a román hadsereg) végül teljes kudarcba fulladt, de az első napokban a románok helyenként pánikszerű menekülése aligha volt bármilyen értelemben tervezett. Ezért a megaláztatásért a néhány napra magyar kézre visszakерült városok és falvak lakóin álltak bosszút. Fegyverneken összesen 49 áldozata lett a tömeggyilkosságoknak, és ezt is felülmúlta a Hódmezővásárhelyt ért megtorlás, ahol magyar kollaboránsok segítségével 56 személyt géppuskáztak

le. (A két, közönséges bűncselekmények tucatjait elkövető kollaboránst később a románok performatív módon kivégezték, minden felelősséget rájuk hárítva a várost ért erőszakért.) A Tisza középső és déli szakaszán – ahol a magyar támadás nagyobb teret nyert – más települések is megszenvedték a bosszút.

A tiszai offenzíva összeomlása és a folyón történő átkelés után a Vörös Hadsereg csaknem teljesen szétesett, ám Perczel már korábban is rámutatott arra a könyvben, hogy csupán a lokális ellenállás, azaz egy-két faluszélen lövöldöző vöröskatona is elég-séges volt a legdrasztikusabb megtorláshoz. Így Monoron 53 hadifoglyot gyilkoltak meg az egyik páncélvonattal való rövid összetűzést követően. Időnként pedig semmiféle, akár mondva csinált incidens sem előzte meg a megszállók brutalitását, Hatvan bevétele után például 49, a mezőkövesdi katonakórházból evakuált, sebesült vöröskatonát gyilkoltak meg. Vácott pedig – már hetekkel a tanácskormány bukása után – román és magyar katonák együtt gyilkoltak meg 19 kommunista és kommunistagyanús személyt.

Nagyjából 40 000 vöröskatona tette le a fegyvert, akiket ezt követően hadifogoly- és internálótáborokban helyeztek el, borzalmas ellátási és higiéniai viszonyok között, rendszeres bántalmazásnak kitéve. A fogolyszökések esetén a rossz bánásmód fokozódott, a maglódi táborban pedig konkrét tizedelésre is sor került. Októberben a legtöbbjüket elengedték, majdnem 8000 embert azonban Romániába internáltak, ahonnan az utolsók csak 1922-ben távozhattak.

A főváros megszállása során elkövetett megszállói atrocitások dokumentuma meglehetősen foghíjas. Perczel a főváros akkori területén 80 áldozatot számolt össze, akik közül egyértelműen 37 fő románok általi megölése igazolható, nagyobb részük, 43 fő „ismeretlen elkövető” áldozata lett. A szerző azonban a fegyverbirtoklási körülményekből, a korabeli gyilkossági statisztikákból, valamint a román katonák általános viselkedéséből azt a következtetést vonja le, hogy a szóban forgó embereket is a román hadsereg katonái gyilkolták meg.

Közismert, hogy a megszállók nem álltak meg a főváros bevétele után sem, egészen Veszprémig, Székesfehérvárig, sőt Győrig eljutottak. Mivel azonban nem ez a könyv fókusza, a Dunántúlról, valamint a kivonulásról szóló alfejezetek rövidebbek. A legfontosabb tanulsága ennek a könyvrészletnek az, hogy a csupán rövid időre elfoglalt Győrt érte a legnagyobb anyagi kár a román megszállás folyamán. A modern ágyúgyár teljes leszerelése és Romániába szállítása a háború alatt 5000 főt foglalkoztató üzem tönkretételét jelentette. A Tiszántúlon pedig 1919–20 egész telére berendezkedett a román hadsereg, és végül csak erőlyes nemzetközi nyomásra hagyta el 1920 márciusának végéig a trianoni Magyarország területét.

Perczel a második részben a megszállás áldozataira és egyéb direkt következményeire helyezi a hangsúlyt. A román katonaság hosszabb távú berendezkedése ugyanis is önkényes eljárások garmadáját vonta maga után, a rekvirálásnak keresztelt lopáson-rabláson keresztül a fizikai erőszak megannyi esetéig. (Mindez egyértelmű büntető

jelleget is öltött: Marosvári Attila a fentebb idézett könyvében bizonyítja, hogy azokon a területeken, amelyeket Nagy-Romániához akartak csatolni, a lakosság jóindulatának megnyerése érdekében nem léptek fel hasonlóan kirívó erőszakkal.⁷⁾

A legtöbb helyen eltűrték az emberek a román katonaság „erősebb jogán” való önkényeskedését – erre intették őket az életeket megkímélni igyekvő helyi előjárók is –, ámde sor került néhány helyi lázadásra is. Ahogy korábban már említettem, a Csanád vármegyei Apátfalván történt a leghírhedtebb – és most már legalaposabban feldolgozott⁸⁾ – példája egy ilyen lázadásnak és megtorlásának. A faluban a rekvirálás miatt felháborodott gazdák ideiglenesen megfutamították az ott állomásozó román kontingenst, de a visszatérő katonák bosszúja nem ismert határt: 30 embert végeztek ki, köztük időseket, betegeket is. Apátfalván a később a trauma miatt öngyilkosságot elkövetőket is beleszámolva 42 áldozatot követelt a megszállás.

Bármilyen, a fentínél kisebb volumenű esetben is előszeretettel alkalmaztak a megszállók kollektív büntetést, ha ellenállást tapasztaltak. Nem igazán tettek különbséget aszerint, hogy az ellenállás mennyiben volt jogos, a román tisztek elnézték a legénységi állomány rablását, fosztogatását, önkényeskedését, az ezzel kapcsolatos feljelentésekkel, panaszokkal sem törődtek. Város és falu között sem lehet ebben Perczel állításai alapján határt húzni: a kis falvak és tanyák világában a civil lakosság kiszolgáltatottsága tette a helyieket vonzó célponttá, a városokban viszont több tehetős ember élt, akiknek a javait megkívánhatták. Utóbbiakban potenciálisan több elkövető is volt a nagyobb létszámú helyőrség révén.

Tragédiákat okoztak a fel nem robbant hadianyagok is. Az otthagytott, besült gránátokat piszkáló kisgyerekeket és kamaszokat gyakran érthette tragédia, és ha esetleg nem is haltak meg, örökre megnyomorodtak a robbanás következtében. De arra is volt szörnyű példa, hogy a később felrobbanó gránát csaknem az egész családdal végzett.

A gyilkosság, a rablás, a szintén rendszeresnek számító testi fenyegetés (mindenekelőtt az előszeretettel alkalmazott nyilvános botozás) és a nemi erőszak nemcsak fizikai, hanem súlyos pszichés traumát is okozott az érintett embereknek és közösségeknek. A kötet vitathatatlanul legmeggrázóbb része ez az alfejezet – Perczel a sokszor évtizedekkel később is élénken élő traumákat a szemtanúk szavaival idézi fel. A lelkileg tönkretett emberek akár sok évvel az események után is az öngyilkosságba menekültek, a túlélők pedig ezeket a traumákat hosszú ideig hordozták magukban. Mivel a trianoni országterületet az első világháborús harcok nem érintették, millióknak először került ekkor a szeme elé a vesztes háború minden borzalma és következménye.

⁷⁾ Azt követően viszont, hogy bizonyos további területek elcsatolásának ügyében a békekonferencia nem engedett Romániának, a viszonylagos türelem valóságos dűlésbe csapott át. Egy másik, Győrhez mérhető volumenű nagyüzemi rablásra, a mezőhegyesi ménesház kifosztására is ilyen körülmények között, a végleges határok kihirdetése után került sor.

⁸⁾ *Marosvári Attila: Vérengzés Apátfalván* (1919. június 23–24.). Erőszak, ellenállás és megtorlás a román katonai megszállás idején. (Clio Kötetek 6.) Budapest, 2021. https://www.clioinstitut.hu/files/ugd/198ee4_1076367e66f9430db9aeeb0e5e113f1a.pdf (A letöltés időpontja: 2024. október 17.)

A harmadik részben Perczel településenkénti bontásban összegzi és katalogizálja az általa összeszámolt 1725 halálos áldozatot. A katalógus oszlopai sorrendben a következők: tömeggyilkosság, kivégzés, harci cselekmény, tűzérési és egyéb lövedékek okozta baleset, rablógyilkosság, ismeretlen elkövető által végrehajtott gyilkosság, öngyilkosság, fogságban halt meg. A szerző világosan megállapítja, hogy a háborús célok nélküli, igazolhatatlan terror minimum 648 halálos áldozatot követelt: ennyi a tömeggyilkosságok és kivégzések következtében elhunytak – első és második oszlop – összesített száma. A harci cselekményekben bizonyítottan elhunyt magyarok számát is felülmúló számadat ez.⁹ Összehasonlításképpen a Vörös Hadsereg hősi halotti veszteségeinek nagyságát Perczel 2500–3000 főre becsüli a trianoni országterületen (Ablonczy Balázs pedig mindent egybevetve 5000–6000 főre). A román hadsereg véres veszteségeiről ennél is pontosabb számokat ismerünk: több mint 11 600 embert vesztek a kommun elleni harcokban, amelyből több mint 3600 elesett.

Perczel a táblázatot követő összegzésben kifejti, hogy a Román Királyi Hadsereg a Magyarország ellen irányuló hadműveletei során súlyosan és szisztematikusan megsértette a nemzetközi jogot, és háborús bűncselekményeket követett el. A rekvirálás és a civil lakosság elleni fizikai erőszak nyilvánvalóan meghaladt minden arányos mértéket, de a hadifoglyok jogai sem voltak semminemű mértékben garantálva. A vöröskatonák felülreprezentáltak a tömeggyilkosságok áldozatai között, és még ha túl is éltek a megpróbáltatásokat, mostoha fogva tartási körülmények vártak rájuk, akár több éven át. A szerző az ország nagyobb részét traumatizáló megszállás kapcsán ismételten hangsúlyozza az egykorú még ismeretlen (legalábbis nem nevén nevezett) poszttraumás stressz szerepét, és a „történelmi terápia” fontosságát.

A szomorúan hosszan sorjázó adattárban a következő adatok szerepelnek: a település helye, a haláleset ideje, az elhunyt neve, életkora és foglalkozása, a haláleset módja, az eset rövid leírása, jegyzet (a források, amelyek alapján a halálesetet ismerjük). Ennek köszönhetően röviden megismerhetjük az egyes elhunytak hátterét, és a lehető legpontosabban a haláluk körülményeit is.

Forráshasználatot érintő kritikaként annyit lehet megjegyezni, hogy a szerző úgy számolt, 1919 és 1920 folyamán általában véve bejegyzésre kerültek a helyi anyakönyvekbe a forradalmak és a háborúk áldozatai. Nem helytelenül tette, és nyilvánvalóan kellett egy reális határt húzni a sokéves kutatómunkában, ám talán ez az a forrásterület, ahol felmerülhet még számottevő új információ az áldozatokkal kapcsolatban. A két háború között, ha nem is mindennap, de időről időre kerültek elő olyan holttestek, amelyeknek a beazonosítása természetesen – nem egyszer már a kortársak számára is – nehézségbe ütközött.

⁹ Fontos kitétel a bizonyítottság, hiszen például az 1919. augusztus 3-ai isaszegi ütközet több tucat magyar áldozata bárminemű, a személyazonosságukra (vagy akár csak a pontos számukra) való utalás hiányában nem szerepel Perczel statisztikájában. 83–84. o.

Apró kritikai megjegyzés, hogy az összefoglaló részben lévő táblázatok (2. és 3. táblázat; 163–164. o.) talán még jobban mutattak volna, ha térképen is szerepelnek a szikár számadatok mellett. Világosan kiderül minden fontos adat a táblázatokból, de talán nem ártott volna vizualizációval is tudatosítani, hogy a Győrt érő rablás, vagy a Budapestet érő megaláztatás mellett is elsősorban kelet-magyarországi trauma volt a román megszállás, és ki tudja, talán a „parasztvármegyék” gyengébb érdekérvényesítő képessége is hozzájárult a viszonylagos feledéshez.

Perczel Olivér könyve nem könnyű olvasmány, egy ilyen munka nem is lehet könnyű. Mi több, a tartalma néhol kimondottan megrázó. De érdemes rajta keresztülküzdenie magát mindenkinek, akit egy kicsit is érdekelnek Magyarország újkori megpróbáltatásai, sőt általánosságban véve: a múltunk. Egy rég elfeledett terror alapos krónikája ez a könyv, amelynek a vörös- és fehérterrorról szóló gyűjtések mellett ott a helye minden érdeklődő polcán.

Szeibert-Erdős András

TARTALOM

KÖZLEMÉNYEK

SCHRAMEK LÁSZLÓ	Pestisjárvány a szabadságharc árnyékában. Pest-Pilis-Solt vármegye esettanulmánya (1709–1712). . .	531
TŐSÉR MÁRTON	Rácjárás Dél-Hevesben, 1709. Egy Károlyi-uradalom sorsa a „kuruc világban” . . .	555
GULYÁS ADRIENN	A 19. századi tábori ápolás kérdése. Kossuth Zsuzsanna és Florence Nightingale ápolásszervezői tevékenysége.	583
BÁLINT FERENC	Egy elfeledett katonaolimpikon: Homoky (Steiner) Ferenc	607
RESZEGI ZSOLT	Lángszórók alkalmazása a Magyar Királyi Honvédségben. II. rész. A lángszórós csapatok kiképzése és harceljárásai . . .	619

FORRÁSKÖZLEMÉNY

RÉFI ATTILA	„Addig hadakoztok, amíg az egész emberi nemzetet koldussá teszitek nagyravágyástok miatt”. Vántsits János huszár strázsamester feljegyzései és elmékedései (1784–1802). II. rész	643
-------------	---	-----

BIBLIOGRÁFIA

MOHÁCSI ZOLTÁN	A 2023. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája	683
----------------	--	-----

SZEMLE

BODA MIHÁLY	A háborús ideológiák története. A háború igazolása Nyugat-Európában és Magyarországon az ókortól a 20. század végéig (<i>Nagy Zsolt</i>)	729
TARBAY JÁNOS GÁBOR	A bronzkori kard útja (<i>Harangi Flórián</i>)	737
CSIKÁNY TAMÁS	A székely határőr-gyalogezredek története, 1762–1851 (<i>Nagy-L. István</i>)	741
SOLYMOSI JÓZSEF	Lázár Vilmos ezredes, a megbízható csapatparancsnok (<i>Kemény Krisztián</i>)	745
PERCZEL OLIVÉR	A román–magyar háború és a román katonai megszállás magyar áldozatai (1919–1920) (<i>Szeibert-Erdős András</i>)	752

TABLE OF CONTENTS

PUBLICATIONS

LÁSZLÓ SCHRAMEK	Plague in the Shadows of the War of Independence. A case study of Pest-Pilis-Solt county (1709–1712)	531
MÁRTON TÖSÉR	The Rascian Raid of South Heves County, 1709. The fate of a Károlyi estate during the “Kuruc era”	555
ADRIENN GULYÁS	The Issue of 19 th Century Military Field Nursing. The care organization activity of Zsuzsanna Kossuth and Florence Nightingale	583
FERENC BÁLINT	A Forgotten Soldier-Olympian: Ferenc Homoky (Steiner)	607
ZSOLT RESZEG	Use of Flamethrowers in the Home Army of Hungary. Part II. Training and combat procedures for flamethrower troops	619

SOURCE PUBLICATION

ATTILA RÉFI	„You keep fighting until you make the whole human nation beggars because of your ambition”. Notes and Reflections of János Vántsits, Hussar Sergeant (1784–1802). Part II	643
-------------	---	-----

BIBLIOGRAPHY

ZOLTÁN MOHÁCSI	Selected Bibliography of Hungarian Military History Literature for 2023	683
----------------	---	-----

REVIEW

MIHÁLY BODA	The History of War Ideologies. Justifying war in Western Europe and Hungary from antiquity to the end of the 20 th century (<i>Zsolt Nagy</i>)	729
JÁNOS GÁBOR TARBAY	The Path of the Bronze Age Sword (<i>Flórián Harangi</i>)	737
TAMÁS CSIKÁNY	History of the Szekler Border Guard Infantry Regiments, 1762–1851 (<i>István Nagy-L.</i>)	741

JÓZSEF SOLYMOSI	Colonel Vilmos Lázár, the Trustworthy Commander (<i>Krisztián Kemény</i>)	745
OLIVÉR PERCZEL	Hungarian Victims of the War Between Romania and Hungary and the Romanian military occupation (1919–1920) (<i>András Szeibert-Erdős</i>)	752

INHALT

STUDIEN

LÁSZLÓ SCHRAMEK	Pestepidemie im Schatten des Freiheitskampfes. Fallstudie des Komitats Pest-Pilis-Solt (1709–1712)	531
MÁRTON TŐSÉR	Raitzensturm in Süd-Heves, 1709. Das Schicksal eines Károlyi-Gutes in der „Kuruzenwelt“	555
ADRIENN GULYÁS	Die Frage der Feldkrankenpflege im 19. Jahrhundert. Die Tätigkeit von Zsuzsanna Kossuth und Florence Nightingale in der Pflegeorganisation	583
FERENC BÁLINT	Ein vergessener Soldat und Olympionike: Ferenc Homoky (Steiner)	607
ZSOLT RESZEGI	Der Einsatz vom Flammenwerfern in der k. u. Honvéd-Armee. Teil 2. Die Ausbildung der Flammenwerfertruppen und ihr Vorgehen im Kampf.	619

QUELLENPUBLIKATION

ATTILA RÉFI	„Ihr führt so lange Krieg, bis ihr wegen eures Ehrgeizes das ganze Menschengeschlecht zu Bettlern macht“. Aufzeichnungen und Überlegungen von Husaren-Wachtmeister János Vántsits (1784–1802). Teil 2	643
-------------	---	-----

BIBLIOGRAFIE

ZOLTÁN MOHÁCSI	Ausgewählte Bibliografie der ungarischen militärgeschichtlichen Literatur des Jahres 2023	683
----------------	--	-----

	RUNDSCHAU	
MIHÁLY BODA	Geschichte der Kriegsideologien. Rechtfertigung des Krieges in Westeuropa und Ungarn vom Altertum bis zum Ende des 20. Jahrhunderts (<i>Zsolt Nagy</i>)	729
JÁNOS GÁBOR TARBAY	Der Weg des Schwerts in der Bronzezeit (<i>Flórián Harangi</i>)	737
TAMÁS CSIKÁNY	Die Geschichte der Sekler Grenzsoldaten-Infanterieregimenter, 1762–1851 (<i>István Nagy-L.</i>) . . .	741
JÓZSEF SOLYMOSI	Oberst Vilmos Lázár, der verlässliche Truppenkommandant (<i>Krisztián Kemény</i>)	745
OLIVÉR PERCZEL	Die ungarischen Opfer der rumänisch-ungarische Krieg und der rumänischen Militärbesatzung (1919–1920) (<i>András Szeibert-Erdős</i>)	752

TABLE DES MATIÈRES

	PUBLICATIONS	
LÁSZLÓ SCHRAMEK	L'épidémie de peste dans l'ombre de la guerre d'indépendance. Étude de cas du comitat de Pest-Pilis-Solt (1709–1712)	531
MÁRTON TÖSÉR	Incursions des Serbes de Hongrie dans le Sud de Heves, 1709. Le destin d'une seigneurie de Károlyi dans le « monde des Kuruc »	555
ADRIENN GULYÁS	La question des soins infirmiers militaires du 19 ^e siècle. L'organisation des soins infirmiers par Zsuzsanna Kossuth et Florence Nightingale	583
FERENC BÁLINT	Un olympien militaire oublié : Ferenc Homoky (Steiner)	607
ZSOLT RESZEGI	Utilisation des lance-flammes dans l'armée royale hongroise. Deuxième partie : Entraînement et procédés tactiques des unités de lance-flammes	619

	PUBLICATION DE SOURCE	
ATTILA RÉFI	« Vous vous battrez jusqu'à ce que vous fassiez de toute la nation des mendiants à cause de votre ambition ». Notes et réflexions du sergent de hussard János Vántsits (1784–1802). Deuxième partie	643
	BIBLIOGRAPHIE	
ZOLTÁN MOHÁCSI	Bibliographie sélective de la littérature hongroise d'histoire militaire de l'année 2023	683
	REVUE	
MIHÁLY BODA	L'histoire des idéologies de guerre. La justification de la guerre en Europe occidentale et en Hongrie de l'Antiquité à la fin du 20 ^e siècle (<i>Zsolt Nagy</i>)	729
JÁNOS GÁBOR TARBAY	Le chemin de l'épée de l'âge du bronze (<i>Flórián Harangi</i>)	737
TAMÁS CSIKÁNY	L'histoire des régiments d'infanterie de frontière sicules, 1762-1851 (<i>István Nagy-L.</i>)	741
JÓZSEF SOLYMOSI	Le colonel Vilmos Lázár, commandant fiable (<i>Krisztián Kemény</i>)	745
OLIVÉR PERCZEL	Les victimes hongroises de la guerre roumano-hongroise et de l'occupation militaire roumaine (1919–1920) (<i>András Szeibert-Erdős</i>)	752

СОДЕРЖАНИЕ

	ПУБЛИКАЦИИ	
ЛАСЛЮ ЦПРАМЕК	Эпидемия чумы в тени борьбы за свободу. Тематическое исследование комитата Пешт-Пилиш-Шолт (1709–1712)	531
МАРТОН ТОШЕР	Хожделение рацов в Южном Хевеше, 1709. Судьба одного поместья Каройи в «Куруцском мире»	555

АДРИЕНН ГУЙЯШ	Вопрос полевого ухода за больными в XIX-ом веке. Деятельность организации медсестёр по уходу за больными Жужанны Кошут и Флоренс Найтингейл.	583
ФЕРЕНЦ БАЛИНТ	Забытый солдат-олимпиец: Ференц Хомоки (Штейнер)	607
ЖОЛТ РЕСЕГИ	Применение огнеметов в венгерской королевской гвардии. Часть II. Обучение и военные приёмы огнеметных отрядов.	619

ПУБЛИКАЦИЯ ИСТОЧНИКОВ

АТТИЛА РЕФИ	«Вы сражаетесь до тех пор, пока из-за своих честолюбивых стремлений не превратите весь род человеческий в нищих». Заметки записки и размышления гусарского сержанта Яноша Вантсица (1784–1802). Часть II.	643
-------------	---	-----

БИБЛИОГРАФИЯ

ЗОЛТАН МОХАЧИ	Избранная библиография венгерской военно-исторической литературы за 2023 год . . .	683
---------------	---	-----

ОБЗОР

МИХАЙ БОДА	История военных идеологий. Оправдание войны в Западной Европе и Венгрии с античности до конца XX.-ого века (<i>Жолт Надь</i>).	729
ЯНОШ ГАБОР ТАРБАИ	Путь меча из бронзового века (<i>Флориан Харанги</i>)	737
ТАМАШ ЧИКАНЬ	История секейских пехотных пограничных полков, 1762–1851 (<i>Иштван Надь-Л.</i>)	741
ЙОЖЕФ ШОЙМОШИ	Полковник Вилмош Лазар, надежный командир группировок (<i>Кристиан Кемень</i>)	745
ОЛИВЕР ПЕРЦЗЕЛ	Венгерские жертвы румынско-венгерской войны и румынской военной оккупации (1919–1920) (<i>Андраш Сейберт-Эрдёш</i>)	752

Műszaki vezető: Gróf István
Tördelő: Péntes Bettina

Nyomdai kivitelezés:
HM Zrínyi Geoinformációs és Toborzástámogató
Közhasznú Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság,
Nyomdai és Sokszorosító Osztály
Felelős vezető: Pásztor Zoltán

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut
et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Redacteur en chef: László Pásztí
Editorial: Zsófia Medgyesy

Comité éditorial

János B. Szabó, Tibor Balla,
Attila Bonhardt, Norbert C. Tóth, István
Czigány, Tamás Csikány, Pál Germuska,
Róbert Hermann (President), Csaba Horváth,
Miklós Horváth, Gyula Kedves, József Kelenik,
Katalin Mária Kincses, Gábor Kiss, Balázs
Lázár, Ferenc Lenkefi, Roland Maruzs, Kálmán
Mészáros, István Nagy-L., Imre Okváth, Ferenc
Pollmann, Gergely Pál Sallay, Sándor Szakály,
Norbert Számvéber, László Tóll, János Varga J.,
László Veszprémy

Conseillers scientifiques

Gábor Ágoston, Tibor Hajdu, György Markó,
Géza Pálffy, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš,
Ferenc Tóth

Éditée par l'Institut et le Musée
d'Histoire Militaire
(Ministère de la Défense)

1087 Budapest, Kerepesi út 29/B, Ungarn
Postanschrift: Budapest, Pf. 431. H-1438

Rédaction et Maison d'Édition

1087 Budapest, Kerepesi út 29/B, Ungarn
Postanschrift: Budapest, Pf. 431. H-1438

E-mail:

hadtortenelmi.kozlemenyek@gmail.com

Version électronique:

<https://epa.oszk.hu/00000/00018>

Tarif d'abonnement
4800 HUF (annuel), 1200 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt.
Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger

Hírlapterjesztési Központ
1 Orczy tér Budapest H-1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института
и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ласло Паси
Редактор: Жофия Медьеш

Редакционная коллегия

Янош Б. Сабо, Тибор Балла,
Аттила Бонхардт, Норберт Ц. Тот, Иштван Цигань,
Тамаш Чикань, Пал Гермушка, Роберт Херманн
(председатель), Чаба Хорват, Миклош Хорват,
Дюла Кедвеш, Йожеф Келеник, Каталин Мариа
Кинчеш, Габор Кишш, Балаж Лазар, Ференц
Ленкефи, Роланд Маруж, Кальман Месарош,
Иштван Надь-Л., Имре Окватх, Ференц Поллманн,
Гергей Пал Шаллаи, Шандор Сакай, Норберт
Самвебер, Янош Й. Варга, Ласло Толл, Ласло
Веспреми

Консультативный совет

Габор Агоштон, Тибор Хайду, Дьёрдь Марко,
Геза Палфи, Имре Окватх, Эрвин А. Шмидл,
Владимир Сегеш, Ференц Тот

Издает: Институт и Музей
Военной Истории
Министерства Обороны

1087 Будапешт, Дорога Керепеси 29/Б, Венгрия
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 431. H-1438

Редакция и Издательство

1087 Будапешт, Дорога Керепеси 29/Б, Венгрия
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 431. H-1438

Адрес E-Mail:

hadtortenelmi.kozlemenyek@gmail.com

Электронный вариант:

<https://epa.oszk.hu/00000/00018>

Абонементная плата по подписке
На 1 год 4800, на 1 квартал 1200 форинтов

Распространяет

Коммерческий и Логистический Центр А/О
Венгерская Почта

Подписка за границей

В Бюро подписки на газеты
Hírlapterjesztési Központ
1. Orczy tér Budapest H-1089 Венгрия
Почтовый адрес: H-1900 Budapest,
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

E számunk tartalmából

A Rákóczi-szabadságharc alatti rác portyázások pusztító következményeivel már régóta foglalkozik a hazai történetírás. Leginkább a helytörténeti kutatások tárgyalják részletesen, például Kecskemét vagy a Nagykunság esetében. Az Alföld népét érintették ugyanis a legsúlyosabban ezek a támadások, melyek a „kuruc világban” szinte visszahozták az alig véget ért hódoltság korának kíméletlen prédálásait, és a kiürült terület benépesítésére megindult vándormozgalmat is a visszájára fordították.

(Tőser Márton)

Kossuth Zsuzsanna és Florence Nightingale ápolásszervezői tevékenysége kapcsán fontos kiemelni, hogy a munkájuknak terepet biztosító háborús körülmények a két esetben teljesen más egészségügyi és szervezési felfogást igényeltek. A magyar forradalom, majd a szabadságharc, illetve a krími háború legfőbb különbsége a hadszínterekben keresendő, hiszen a szabadságharc Magyarország területén zajlott, míg a Krimbe a brit hadsereg expedíciós erőkkkel vonult fel, de maga a front az Orosz Birodalom, míg a balkáni és kis-ázsiai hadszínterek az Oszmán Birodalom területén húzódtak. Florence munkája során saját fizikai és mentális egészségét tette kockára, de családja a háborús övezeten kívüli hátszorból figyelte az eseményeket. Zsuzsanna hivatali ideje alatt a szabadságharc katonai hadműveleteinek függvényében szervezte a kórházi ellátást, mindeközben azonban családjáról is gondoskodnia kellett, akik a fegyveres konfliktus teljes kitettségében éltek.

(Gulyás Adrienn)

A sport és a katonáskodás az ókortól fogva kéz a kézben járt, a harcosok folyamatosan edzették testüket, hogy képesek legyenek a hadi fáradalmak elviselésére, és hogy hatékonyabbak legyenek a harcban. Voltaképpen számos sportág a háborúra való felkészülésnek köszönhető létrejöttét, így nem véletlen, hogy jó pár ilyen jellegű sportágot nagyon sokáig a hivatásos katonák domináltak. [...]

A VIII. nyári olimpiai játékok (1924) centenáriuma alkalmából jelen írással szeretnék méltó emléket állítani ennek az elfeledett magyar katonaoлимпikonnak, Homoky (Steiner) Ferencnek. Személye annál is inkább figyelemreméltó, mivel nem a „katonai” sportágakban (vívás, lövészet, lovaglás, öttusa), hanem a kerékpározásban ért el jelentős eredményeket.

(Bálint Ferenc)

